

DE SÚBDITES A CIUTADANES. DONES A TARRAGONA, 1939-1982

Montserrat Duch Plana i Meritxell Ferré Baldrich

De súbdites a ciutadanes. Dones a Tarragona, 1939–1982

Edició a cura de
Montserrat Duch Plana i Meritxell Ferré Baldrich

Pròleg a càrrec de Mary Nash

[publicacions]

urv

CERCLE D'ESTUDIS HISTÒRICS
I SOCIALS «GUILLEM OLIVER»
DEL CAMP DE TARRAGONA

TARRAGONA, 2016

EDITEN:

Publicacions de la Universitat Rovira i Virgili
Av. Catalunya, 35 · 43002 Tarragona
Tel. 977 55 8474 · A/e: publicacions@urv.cat
www.publicacions.urv.cat

Cercle d'Estudis Històrics i Socials
«Guillem Oliver» del Camp de Tarragona
L'Arxiu, M2 Espai Tabacalera
Av. Vidal i Barraquer · 43005 Tarragona
Tel. 977 296 230 · A/e: guillemoliver@guillemoliver.com

Primera edició en paper, juny del 2009
Primera edició digital, febrer del 2016

ISBN: 978-84-8424-416-5
DL: T 98-2016

COL·LECCIÓ DEL CEHSGO

Direcció

JORDI PIQUÉ PADRÓ

Consell editorial

JOAN GISBERT CANES

JAUME LLAMBRICH BRULL

JOSEP SÁNCHEZ CERVELLÓ

Assessorament lingüístic

ALBA GATELL PANISELLO

Disseny de la coberta

PELE VIADER RAPP

Taula de continguts

Pròleg.....	7
Cau de llunes.....	11
1. Paraules no dites.....	13
2. Més enllà del silenci.....	35
3. El segon sexe.....	55
4. Quanta, quanta guerra.....	77
5. La mística de la feminitat.....	97
6. Feliçment, jo sóc una dona.....	121
7. Les altres catalanes.....	137
8. Una cambra pròpia.....	157
9. L'hora violeta.....	179
10. El maig de les dones.....	203
Donasses.....	229
Bibliografia.....	243
Índex sistemàtic.....	277

Pròleg

Els grups subalterns sempre han hagut d'afrontar la vertebració del poder en les seves múltiples manifestacions, des del poder discriminatori de l'Estat, de les institucions o de les elits socials fins a la capil·laritat dels petits poders de coacció diària. Al llarg de la història, les dones han emprès camins molt diversos de resistència, afirmació i apoderament enfront del poder de jerarquia patriarcal i de les discriminacions. Com a col·lectiu històricament allunyat de l'exercici del poder formal, sovint la seva lluita i la seva capacitat d'agència històrica han quedat silenciades. Sovint, també, les seves manifestacions de resistència i de respostes individuals o col·lectives no han encaixat en les formes que la historiografia clàssica havia establert com a cànons d'actuació social o política. Per tant, les dones quedaren relegades als espais marginals de la història o a la invisibilitat –pel que fa a la seva empremta històrica– que anul·lava el seu reconeixement com a subjectes històrics. A més, la forta impregnació d'una mirada androcèntrica generava metanarratives històriques que només consideraven l'home com a referent. Aquest conjunt d'elements havia dificultat la recuperació de la centralitat de les dones com a agents de les dinàmiques històriques i el desenvolupament d'una perspectiva de gènere en els estudis.

Afortunadament, en aquest moment d'apropament al final de la primera dècada del segle XXI, la forta consolidació d'una història rigorosa de les dones i de gènere des de fa més de trenta anys ha anat obrint els horitzons dels coneixements històrics. Ara disposem d'estudis i d'eines interpretatius sobre el passat de les dones que ha enriquit la història de la nostra societat. Tanmateix encara queden espais, temes i aspectes gens residuals que nous estudis històrics han de completar amb un esforç de coneixement més detallat de la trajectòria de les dones en contextos socials, polítics i culturals concrets. El llibre que presentem, *De súbdites a ciutadanes. Dones a Tarragona, 1939-1982*, omple aquest dèficit mitjançant l'aportació d'un estudi cabdal a l'entorn de la història de les dones a la Tarragona contemporània. En el marc de la dictadura franquista i de la transició democràtica, les historiadores Montserrat Duch i Meritxell Ferré Baldrich ens ofereixen una acurada anàlisi històrica que dóna a conèixer la pluralitat i l'envergadura de l'experiència col·lectiva de les dones a Tarragona, la qual ha permès trencar el silenci i alguns esquemes simplistes a l'entorn del seu protagonisme històric.

Al segle XIX, les esclaves negres de les plantacions de cotó d'Amèrica del Nord teixien cobrellits de *patchwork*, una imbricació de teixits en diferents quadres de teles multicolors de cotó que amagaven un missatge ocult de resistència, de cultura submergida i de comunicació en clau femenina des del silenci de l'esclavitud de negra i de dona. Elles subvertiren els registres de l'explotació i de la mentalitat esclavista amb els seus cobrellits acolorits de *patchwork*, on els colors i els símbols transmetien el seu rebuig, la seva resistència i afirmaven un món simbòlic propi. Inspirades en la història oral i en la proposta de *patchwork* dels testimonis orals evocats per l'historiador Alessandro Portelli, i informades per un ampli bagatge historiogràfic des de la història de les dones i de gènere, i de la història social, en una obra a quatre mans, les autores han teixit, en un suggeridor *patchwork*, una narrativa del protagonisme històric de tres generacions de dones nascudes entre 1910-1930, 1930-1950 i 1950-1970, que van viure a Tarragona entre 1939 i 1982.

Nascut amb la voluntat de recollir testimonis orals de dones que van viure entre 1939 i 1982, el llibre parteix de les entrevistes realitzades a trenta-dues dones de diferents generacions, origen social i procedència –moltes de les quals, tarragonines, d'altres nouvingudes–. El text visibilitza l'experiència viscuda sota la dictadura franquista i la transició democràtica i ens aproxima a les condicions de vida i les relacions de gènere i de poder, en un procés que acaba afirmant la legitimació de les pràctiques i la cultura històrica de les dones a Tarragona. En una aposta suggeridora, les historiadores han organitzat els resultats de la investigació en capítols que duen per títol noms que s'inspiren en obres literàries o filosòfiques de referència. D'aquesta sàvia manera han teixit un altre *patchwork* de connexions simbòliques referencials entre l'univers de la creativitat femenina, el pensament feminista i les vivències de les successives generacions de dones a Tarragona i el seu quefer històric.

El llibre s'inicia amb una reflexió metodològica a l'entorn de la història oral, la memòria històrica i la seva conversió en paraula en clau de codis en femení, però en un univers biogràfic marcat per la classe social, la procedència, la cultura o el posicionament polític i social. En un afany de contribuir a la recreació de la subjectivitat femenina i d'una genealogia de les dones, teixeix un itinerari plural que interroga el silenci respecte a les dones i ens trasllada les seves veus corals i el seu testimoniatge en una narrativa que imbrica els processos d'agència, mobilització i vida de generacions de dones a Tarragona en els distints espais socials, culturals i polítics de l'època.

Aquest ric tapís històric de les autores Montserrat Duch i Meritxell Ferré Baldrich ens revela perspectives alternatives en clau femenina de processos socials, polítics i culturals de la societat tarragonina. Ens transmet l'experiència col·lectiva viscuda per les dones mitjançant un mosaic de veus, hàbilment inserides en l'anàlisi històrica. Recupera les veus silenciades i ofereix una llum interrogadora que ens aproxima sàviament als registres que expliquen les vivències, els codis familiars i les repressions i privacions de la postguerra, que marcaven de manera diferencial la vida de les dones en una dictadura assentada sobre un model patriarcal reforçat. Ens parla de la re-

pressió subalterna i de la violència d'Estat exercida sobre les dones, la vida a la presó de les dones o les vivències de les dones de pres i explica la politització femenina en condicions socials que marcaven les seves opcions i expectatives. L'estudi posa de relleu l'impacte del instruments de socialització en els trets identitaris i en les normes de feminitat i el rol dels espais educatius i dels mitjans mediàtics en la construcció del model de feminitat franquista. Els espais de sociabilitat del règim i la intenció d'assentament integral d'un model femení subaltern format des del vestuari esportiu fins a la moral queden matisats pels testimonis d'una vivència que hi trobava fissures i espais contradictoris que permetien qüestionar els valors i l'adoctrinament.

El llibre documenta els processos socials de conscienciació en diferents marcs de resistència des dels sectors progressistes catòlics fins a la clandestinitat de l'esquerra política. La mirada de les «altres catalanes», les nouvingudes durant els intensos fluxos migratoris, proporciona una dimensió de gran interès a l'estudi, que permet la comprensió de la transformació i l'expansió econòmica i social de Tarragona a partir de la seva trajectòria de vida i la seva lluita per aconseguir millores socials, econòmiques i urbanístics en el barris perifèrics. En efecte, el llibre afronta el repte de la difícil compaginació entre allò específic de l'experiència històrica femenina des de la pluralitat d'origen i la transversalitat d'un enfocament que l'integra en els processos socials urbanístics, demogràfics i econòmics. El retrat de la importància de les dones com a mà d'obra s'acompanya del relat urbanístic sobre el desenvolupament dels barris perifèrics, de les lluites per aconseguir un habitatge digne i de la defensa del benestar de la comunitat immigrada impulsada per les dones. La mirada de les autores posa de relleu la seva importància –sovint silenciada– en la creació del nou teixit associatiu de les associacions de veïns, però també recullen les limitacions que la seva condició de dones i la vigència dels arquetips de gènere imposaven.

Tributari també de les dinàmiques obreres de l'oposició contra Franco, assenyala la importància de la dimensió laboral de les dones, posa de relleu la seva aportació decisiva a les dinàmiques socials de l'obrerisme. Queda clar l'activisme públic de les dones en múltiples espais socials i polítics, del catolicisme social, de l'obrerisme o de l'escoltisme entre d'altres i la rellevància de la seva lluita clandestina. A través dels testimonis orals, les autores han suplert l'absència de fonts més oficials que habitualment menystenen el significat cabdal de la militància femenina en les lluites polítiques i socials.

La participació de les dones en el moviment feminista constitueix un altre marc de referència notable de conscienciació i de lluita per l'assoliment dels seus drets. El feminisme marca la vida de les dones entrevistades, que mostren les seves estratègies múltiples per superar la seva condició subalterna i per assolir els seus drets i la igualtat. En connexió amb el moviment feminista català, però amb la seva plasmació a les comarques de Tarragona, el llibre ens descobreix els diversos fòrums, les manifestacions i les xarxes del feminisme a Tarragona, i, en especial, la trajectòria del Bloc Feminista i l'Associació Catalana de la Dona. Les biografies de les dones entrevistades

emmarquen els debats i les opcions a l'entorn de la doble militància feminista i política o sindical, o la centralitat única de la via de lluita feminista amb què van haver d'acabar-se les generacions actives en el moviment de les dones durant la transició.

L'inici de la construcció d'un nou contracte social de gènere basat en la democràcia paritària s'examina a la llum del testimoni de les tres primeres regidores en al història de l'Ajuntament de Tarragona i de la seva tasca. En un exercici final que aporta una breu autobiografia de les entrevistades, el llibre conclou amb una biografia col·lectiva que retrata el perfil de les tres generacions de dones a Tarragona. Aquest esforç col·lectiu ens ubica en la seva dimensió personal i en el context social.

El *patchwork* històric d'aquest llibre aporta des del rigor historiogràfic un relat entenedor i explicatiu que dona veu a la vital realitat dels itineraris femenins a Tarragona i el seu pas de súbdites a ciutadanes. L'obra representa una aportació decisiva sobre la història de les dones a Tarragona però, a més, cal remarcar que les autores han aconseguit donar a l'estudi una imbricació transversal. Així, el llibre constitueix, al mateix temps, un valuós estudi sobre la història de la ciutat de Tarragona a partir d'una mirada en femení i en clau de gènere.

MARY NASH, Universitat de Barcelona, maig de 2009

CAU DE LLUNES

A l'atzar agraeixo tres dons: haver nascut dona,
de classe baixa i nació oprimida.
I el tèrbol atzur de ser tres voltes rebel.*

MARIA MERCÈ MARÇAL ¹

* MARÇAL, Maria Mercè; *Cau de llunes*. Barcelona: Edicions Proa, 1977. Maria Mercè Marçal va guanyar el premi Carles Riba el 1976 amb l'obra *Cau de llunes*, on s'inclouïa el poema *Divisa*, que va esdevenir una icona del moviment feminista català dels anys setanta i vuitanta.

1. ABRAMS, Sam D., BROCH, Àlex et altri; *21 escriptors per al segle XXI*. Barcelona: Institut d'Edicions de la Diputació de Barcelona i Proa - Enciclopèdia Catalana, 2004. CLIMENT, Laia; *Maria Mercè Marçal, cos i compromís*. València: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana i Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2008. IBARZ, Mercè (ed.); *Maria Mercè Marçal. Sota el signe del drac. Proses 1985-1997*. Barcelona: Proa, 2004. VILARNAU, Joaquim; «Maria Mercè Marçal; tres voltes rebel» a *Grup Enderrock*, núm. 34 (maig-juny de 2007), p. 48-49.

1. PARAULES NO DITES

Fotografia de Montserrat Serramià.

Hi ha en el temps
del temps aquell dolor,
l'aspre regust
de les hores mortes;
la flaire forta
d'un anhel agostat;
de tantes coses
no dites.*

MONTSERRAT ABELLÓ²

Gènesi: el projecte

El projecte «**Dones durant el franquisme i la transició democràtica a Tarragona (1939-1982)**» va néixer amb la voluntat de recollir testimonis orals de dones que van viure en aquesta època del segle xx, amb la finalitat de fer possible una recerca i anàlisi posteriors del període que comprenia el temps de la postguerra, la dictadura i la transició democràtica en l'espai viscut de la ciutat de Tarragona.

Impulsat pel Servei d'Arxiu i Documentació Municipal de Tarragona, la directora del projecte ha estat la Dra. Montserrat Duch Plana, professora d'Història de la Universitat Rovira i Virgili, i la coordinació ha estat feta pel Dr. Jordi Piqué Padró, cap del Servei de l'Arxiu Municipal de Tarragona, la tasca de documentació l'ha realitzada Meritxell Ferré Baldrich. El projecte ha estat finançat per la Direcció General de la Memòria Democràtica i per l'Arxiu Municipal de la ciutat de Tarragona. Les entrevistes que s'han enregistrat formaran part d'un arxiu de documentació oral, que servirà per aprofundir i aportar llum als estudis de dones en el segle xx.

La primera fase del projecte ha estat d'aproximació a les fonts documentals i historiogràfiques del període 1939-1982 en l'àmbit tarragoní, per a una obtenció de dades, que ha estat complementada amb la selecció d'una trentena de dones susceptibles de ser entrevistades.

* Fragment de poema inclòs en el poemari *Vida diària/ Paraules no dites*. Barcelona: Edicions La Sal, 1981, p. 63.

2. DDAA; *Montserrat Abelló. Punt de lectura*. Barcelona: Institució de les Lletres Catalanes, 1998. GODAYOL, Pilar; «Traductores dins GODAYOL, Pilar (ed.); *Catalanes del XX*. Barcelona: Eumo, 2006, p. 355-366. PANYELLA, Vinyet; «Les poetes del segle xx» dins DDAA; *Escriptores, de Caterina Albert als nostres dies*. Barcelona: Fundació Lluís Carulla, 2005, p. 63-64. REAL, Neus; «Una tradició d'autores catalanes» dins ABRAMS, Sam D., BROCH, Àlex *et alii*; *21 escriptores per al segle XXI*. Barcelona: Institut d'Edicions de la Diputació de Barcelona i Proa - Enciclopèdia Catalana, 2004, p. 14-21. VINYOLI, Albert; *11 poetes a La Vaqueria*. Tarragona: Arola Editors, 1999.

La segona fase va ser de concreció de les entrevistes amb les dones i d'enregistrament del document sonor amb el suport d'una gravadora digital. En la seva majoria, les entrevistes es van realitzar en cases particulars o en el lloc de treball, ja que el silenci per a la captació del so és un element clau per obtenir un material d'àudio adequat, per després ser escoltat i transcrit, i la coneixença del lloc dóna seguretat i comoditat a la persona entrevistada.

El resultat ha estat l'enregistrament de trenta-dues entrevistes a dones de diverses generacions, orígens socials i lloc de procedència, les quals també s'han guanyat la vida en diferents àmbits: en el sector tèxtil, fent d'infermeres, assistents socials, treballadores de la fàbrica de tabacs, mestres, professores, periodistes i mestresses de casa. Així mateix, s'han buscat dones que haguessin participat en els moviments antifranquistes de l'època, ja fos en sindicats o partits polítics, com, i en especial, en la militància del moviment feminista; també dones que haguessin participat en el moviment ciutadà antifranquista, que haguessin impulsat la literatura, l'educació, el teatre, l'art i la llengua catalanes, de vindicació, doncs, de la cultura catalana. Hem entrevistat dones arribades amb l'allau d'immigració que es produeix als anys cinquanta i seixanta, que s'instal·laren als barris obrers tarragonins, com Torreforta o Bonavista, i d'altres que resideixen al barri portuari del Serrallo. Hem obtingut testimonis d'un alt valor, com el de Carme Casas, fundadora de Dones del 36,³ que va lluitar a favor de les llibertats i va passar per l'exili i la presó, i les tres regidores que van formar part del primer ajuntament democràtic (1979-1983), al govern i a l'oposició: M. Teresa Batet, Lluïsa García i M. Teresa Martí.

El treball es proposava, amb els mètodes i les tècniques de la història social, contribuir a visibilitzar l'experiència de les dones sota la dictadura franquista en una perspectiva integral: socialització (familiar i educativa), cicles de vida, treball domèstic i treball remunerat, participació social i experiència vital en altres espais de sociabilitat. La repressió franquista exercida sobre les dones (legislació de Responsabilitats Polítiques, empresonament, llibertat condicional, depuracions de mestres, funcionàries i empleades...) així com la seva inserció en l'activitat de l'oposició antifranquista (catolicisme social, PSUC, Assemblea de Catalunya...). També ens proposàvem documentar les condicions de vida i treball en una ciutat que va experimentar una important influència d'immigració espanyola, en unes dècades de creixement urbanístic en què van sorgir barris amb notables carències socials, que van provocar reivindicacions específiques incardinades en el moviment veïnal català. El punt de partida és

3. ASSOCIACIÓ LES DONES DEL 36; *Les dones del 36: el silenci convertit en paraula: 1997-2006*. Barcelona: Les Dones del 36, 2006. OLESTI, Isabel; *Nou dones i una guerra. Les dones del 36*. Barcelona: Edicions 62, 2005. PIQUET, Josefina; «La desmemòria d'una nena de la guerra» dins PAGÈS BLANCH, Pelai (dir.); *La transició democràtica als Països Catalans. Història i memòria*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2005, p. 399-410.

una bibliografia prou abundant, a hores d'ara, sobre història de les dones, franquisme i transició democràtica a Tarragona,⁴ Catalunya⁵ i Espanya.⁶

4. DDAA; «La memòria del passat: quan els pares tenien la teva edat (1965-1977)». *Materials didàctics de l'Arxiu Històric de Tarragona*. Tarragona: Arxiu Històric de Tarragona, 2003.

DDAA; *Quatre líders tarragonins de la República a l'exili*. Tarragona: Arola Editors, 2007.

DUCH PLANA, Montserrat & GAVALDÀ TORRENTS, Antoni; «Reflexió sobre la transició democràtica municipal al camp de Tarragona» dins GAVALDÀ BATALLA, Jordi (ed); *Pau Nuet, records i vivències. De l'exili a l'alcaldia de Valls*. Reus: Ed. Fundació d'Estudis Socials Josep Recasens, 2002, p. 19-38.

DUCH PLANA, Montserrat; *La Cooperativa Obrera Tarraconense: consum, treball i lleure a Tarragona: 1904-1965*. Tarragona: El Mèdol, 1993. *Reus sota el primer franquisme, 1939-1951*. Reus: Associació d'Estudis Reusencs, 1996. «La consolidació del franquisme a Tarragona» dins SOLÉ SABATÉ, Josep M.; *El franquisme a Catalunya (1939-1977)*. Barcelona: Edicions 62, 2005, vol. 2, p. 40- 46.

GAVALDÀ TORRENTS, Antoni; «Reus en la transició» dins ANGUERA, Pere (dir.); *Història General de Reus*. Reus: Ajuntament de Reus, 2003. «Els inicis del sindicalisme vertical-comercial-industrial franquista a la província de Tarragona: sindicació de carajillo i fària» dins *Franquisme i transició democràtica a les terres de parla catalana*. Barcelona: Publicacions de la Coordinadora dels Centre d'Estudis de Parla Catalana, 2001, p. 155-164.

GRAU PUJOL, Josep M. & PIQUÉ PADRÓ, Jordi; «El fons documental del Centre Penitenciari de Tarragona (1939-1975)» dins SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep (coord.); *La província de Tarragona durant el franquisme (1939-1976). Política, societat i cultura*. Tarragona: Publicacions del Cercle d'Estudis i Socials Guillem Oliver, 1996, p. 243-256.

PIQUÉ, Jordi & LÓPEZ, Bernat (coord.); *La memòria dels mitjans de comunicació. Fonts documentals per a l'estudi dels mitjans de comunicació a Tarragona*. Tarragona: Arola Editors i Empresa Municipal de Mitjans de Comunicació de Tarragona, 2003.

PIQUÉ, Jordi & VIRGILI, M. Elena; *Tarragona 1950-2000. Itinerari Visual*. Tarragona: Ajuntament de Tarragona i Cossetània Edicions, 2003.

PIQUÉ PADRÓ, Jordi (coord.); *Franquisme a les comarques tarragonines*, Tarragona: Publicacions del Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver del Camp de Tarragona, 1993. «El fons de vivències orals de l'Arxiu Històric de Tarragona» dins *Franquisme a les comarques tarragonines*. Tarragona: Publicacions del Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver, 1993, p.183-196. *El segle XX a Tarragona*. Tarragona: Publicacions de l'Ajuntament de Tarragona i Nou Diari, 1995. *La crisi de la reraguarda: revolució i guerra civil a Tarragona, 1936-1939*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998.

RECASENS LLORT, Josep; *La repressió franquista a Tarragona*. Tarragona: Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver, 2004.

SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep (coord.); *La província de Tarragona durant el franquisme (1939-1976). Política, societat i cultura*. Tarragona: Publicacions del Cercle d'Estudis i Socials Guillem Oliver, 1996.

5. ARACIL, Rafael & SEGURA, Antoni (ed.); *Memòria de la transició a Espanya i a Catalunya*. Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona, 2000, 3 vol. CABANA, Francesc; *37 anys de*

La història, la disciplina especialitzada en l'anàlisi del passat, ha exclòs l'especificitat de l'experiència històrica femenina. Fins ben avançat el segle xx s'ha bandejat l'estudi de la construcció social de gènere i la interacció amb les múltiples facetes de les relacions socials entre els sexes: poder, treball, reproducció, família i cultura, d'aquesta manera s'ha contribuït que la història s'hagi escrit des del filtre masculí, tot reproduint les expectatives, els valors i els cànons culturals androcèntrics.⁷ La

franquisme a Catalunya: una visió econòmica. Barcelona: Pòrtic, 2000. CULLA, Joan B. & RIQUER, Borja; «El Franquisme i la transició democràtica: 1939-1988» dins VILAR, Pierre (dir.); *Història de Catalunya*, vol. VII. Barcelona: Edicions 62, 1989. FONT AGULLÓ, Jordi (dir.); *Història i memòria: el franquisme i el seus efectes als Països Catalans*. València: Universitat de València, 2007. MOLINERO, Carme & YSÁS, Pere; *Catalunya durant el franquisme*. Barcelona: Empúries, 1999. PAGÈS BLANCH, Pelai (dir.); *La transició democràtica als Països Catalans. Història i memòria*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2005. *Guerra, franquisme i transició*. València: Edicions del País Valencià, 2006. RIQUER, Borja de; *Història, política, societat i cultura dels Països Catalans*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1995. *La Catalunya autònoma 1975-2003*. Barcelona: Edicions 62, 2003. RISQUES, Manel (dir.); *Història de la Catalunya contemporània: de la guerra del Francès al nou Estatut*. Barcelona: Mina, 2006. ROVIRA, Marta & VÁZQUEZ, Fèlix; *Polítiques de la memòria: la transició a Catalunya*. Barcelona: Pòrtic, 2004. SOLÉ SABATÉ, Josep M. (dir.); *El franquisme a Catalunya 1939-1977*. Barcelona: Edicions 62, 2005, 5 vol. YSÁS SOLANES, Pere (ed.); *La transició a Catalunya i Espanya*. Barcelona: Fundació doctor Lluís Vila d'Abadal, 1997.

6. DDAA; *La España del siglo XX*. Madrid: Marcial Pons, 2003. DUCH PLANA, Montserrat; «Historia, memoria y política. Una ecología de la memoria en la transición democrática española (1976-1982)» dins *Historia del Presente*. Monografías, núm. 3 (2006), p. 117-138. *Género y memoria en el espacio público: una toponimia ciudadana no inclusiva en la España actual*. Comunicació al XIII Coloquio Internacional AEIHM. Asociación Española de Investigación en Historia de las mujeres. CD. Barcelona, 2006. FEBO, Giuliana Di & JULIA, Santos; *El franquismo*. Barcelona: Paidós, 2005. GALLEGO, Ferran; *El mito de la transición. La crisis del franquismo y los orígenes de la democracia (1973-1977)*. Barcelona: Crítica, 2008. GÓNZALEZ MADRID, Alberto (coord.); *El franquismo y la transición en España: desmitificación y reconstrucción de la memoria de una época*. Madrid: Catarata, 2008. MOLINERO, Carme (ed.); *La transición, treinta años después. De la dictadura a la instauración y consolidación de la democracia*. Madrid: Península, 2006. NICOLÁS, Encarna; *La libertad encadenada. España en la dictadura franquista*. Madrid: Alianza, 2005. SARTORIUS, Nicolás & SABIO, Alberto; *El final de la dictadura. La conquista de la democracia en España. Noviembre de 1975 - junio de 1977*. Madrid: Temas de Hoy, 2007. SAZ CAMPOS, Ismael; *Fascismo y franquismo*. València: Universitat de València, 2004. SOTO, Álvaro; *Transición y cambio en España 1975-1996*. Madrid: Alianza Editorial, 2005. THOMAS, Joan M.; *La Falange de Franco: fascismo y fascistización en el régimen franquista, 1937-1945*. Barcelona: Plaza & Janés, 2001. TUSELL, Javier & SOTO, Álvaro; *Historia de la transición 1976-1986*. Madrid: Alianza, 1996.
7. DUCH PLANA, Montserrat; «Les dones en la història contemporània de Catalunya» dins DDAA; *Cicle de conferències 2006*. Barcelona: Institut Català de les Dones, Generalitat de Catalunya, 2007, p. 31-56.

invisibilitat de les dones s'ha volgut justificar en la inexistència de fonts documentals de les seves vivències específiques, unes vivències que pel sistema de gènere, poques vegades està vinculada als òrgans de poder. Una visió històrica més completa requereix, i anem forjant-la poc a poc, escoltar la veu, el saber dels marginats, de la majoria silenciosa i silenciada en els estudis històrics tradicionals que se centaven en la visió des de la perspectiva del poder.

Els estudis de les dones, en les dues darreres dècades, han guanyat en presència acadèmica amb aportacions que esdevenen instrument intel·lectual del feminisme. La història de les dones s'ha anat legitimant, tot i que encara pugna per institucionalitzar-se malgrat el progrés, en termes metodològics, des d'una primera fase que convinguem a denominar «història contributiva» fins a la «nova història de les dones», com ha tematitzat Mary Nash;⁸ mentre la primera apostava per la descripció de les activitats de les dones, del seu estatus, de la seva opressió en una societat patriarcal; la segona, parteix de la categoria de gènere –tan útil per a les ciències socials com ho han estat les de classe o raça– que facilita un nivell més complex d'anàlisi de les societats en el passat, de les relacions de producció, de poder i d'experiència entre els homes i les dones.

Les relacions socials entre homes i dones es fonamenten en la polarització de les diferències entre uns i altres i en la consideració dels homes com a norma i de les dones com a éssers subordinats. És aquesta una relació de dominació dinàmica. El sistema de gènere s'adapta als canvis en les coordenades socials, econòmiques i culturals de cada època. Si bé la noció de gènere⁹ es basa en la diferència sexual d'arrel biològica, la història de les dones ens ensenya com aquesta diferència ha estat construïda socialment i ens mostra les seves implicacions polítiques i socials.

Cèlia Amorós destaca com el feminisme és una teoria crítica, que pretén «fer veure», clarificar els anhels d'una època. Fer percebre la gran injustícia en la distribució

8. NASH, Mary; «Los sujetos históricos: perspectivas de fin de siglo. Género, identidades y nuevos sujetos históricos» dins ROMEO, M. Cruz & SAZ, Ismael (eds.); *El siglo XX. Historiografía e historia*. València: Publicacions Universitat de València, 2002, p. 85-100. NASH, Mary; *Més enllà del silenci: les dones a la història de Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Presidència i Comissió Interdepartamental de Promoció de la Dona, 1988. *Mujeres en el mundo. Historia, retos y movimientos*. Madrid: Alianza, 2004. *Història de les dones als Països Catalans al segle XX*. València: El Temps, 2003.

9. BUTLER, Judith; *Deshacer el género*. Barcelona: Paidós, 2006. *El género en disputa. El feminismo y la subversión de la identidad*. Barcelona: Paidós, 2007. FRAISSE, Geneviève; *La controversia de los sexos*. Madrid: Minerva, 2002. *Los dos gobiernos: la familia y la ciudad*. Madrid: Cátedra: Instituto de la Mujer i València: Universitat de València, 2003. TUBERT, Silvia (ed.); *Del sexo al género. Los equívocos de un concepto*. Madrid: Cátedra, 2003, p. 161-251.

del poder entre els gèneres, útil per entendre, així mateix, la naturalesa del poder i la seva vertebració a partir de l'hegemonia de la masculinitat.¹⁰

Només amb l'aparició de la història social¹¹ ha avançat la història de les dones. L'escola dels Annals o la renovació derivada de la història social britànica en confluència amb el feminisme de la segona onada, a la dècada dels seixanta del segle xx, han facilitat el pas de la història contributiva a la nova història de les dones tot aconseguint superar categories dicotòmiques com públic/privat, poder/submissió, víctimes/heroïnes, confrontació/consentiment. És així que, en una dimensió metodològica i teòrica, han estat superats els binomis abans esmentats que apuntaven a una victimització històrica de les dones per una perspectiva més complexa que se centra en l'estudi de les relacions socials de gènere en societats androcèntriques.

Els estudis de dones (*Women Studies*) van sorgir en el món acadèmic angloamericà durant la segona onada del moviment feminista occidental, en la dècada de 1960, vint anys després van evolucionar cap a estudis de gènere (*Gender Studies*),¹² seguint l'evolució de la teoria feminista, ja que la categoria «gènere» facilita una anàlisi complexa amb els eixos que constitueixen la identitat: la sexualitat, la classe, la raça, la religió, la nacionalitat, etc.

En aquesta recerca hem volgut contribuir al «procés de legitimació de les pràctiques i cultures de les dones, a la construcció de genealogies femenines i a la revalorització de totes les formes d'expressió pròpies de les dones»¹³ emprant un bagatge

10. AMORÓS, Cèlia; *Tiempo de feminismo: sobre feminismo, proyecto ilustrado y postmodernidad*. Madrid: Cátedra, Universitat de València i Instituto de la Mujer, 2000.
11. CASANOVA, Julián; *La historia social y los historiadores*. Barcelona: Crítica, 1991. DDAA; Monogràfic «Historia Social» a *Historia Social*, núm. 10 (1991). FENTRESS, James & WICKMAN, Cris; *Memoria social*. Madrid: Cátedra i Universitat de València, 2003. FONTANA, Josep; *La història després de la fi de la història. Reflexions i elements per a una guia dels corrents actuals*. Barcelona: Eumo, 1992. KOCKA, Jürgen; *Historia social. Concepto, desarrollo, problemas*. Barcelona: Alfa, 1989. *Historia social i consciència històrica*. Madrid: Marcial Pons, 2002. PASAMAR, Gonzalo; *La historia contemporánea. Aspectos teóricos e historiográficos*. Madrid: Síntesis, 2000.
12. ANDERSON, Bonni S. & ZINSSER, Judith P.; *Historia de las mujeres: una historia propia*. Barcelona: Crítica, 1991, vol. 2. BEAUVOIR, Simone de; *El segundo sexo*. Madrid: Cátedra, 2002. BOCK, Gisele; *La mujer en la historia de Europa*. Barcelona: Crítica, 2001. DAVIS, Kathy, EVANS, Mary & LORBER, Judith (ed.); *Handbook of Gender and Women's Studies*. London: SAGE Productions, 2006. ELEY, Geoff; *Un mundo que ganar. Historia de la izquierda en Europa*. Barcelona: Crítica, 2003. EVANS, Richard J.; *Los movimientos de emancipación de la mujer en Europa, América y Australasia*. Madrid: Siglo XXI, 1980. FRIEDAN, Betty; *La mística de la feminitat*. Barcelona: Edicions 62, 1975. GÓMEZ-FERRER MORANT, Guadalupe; *Hombres y mujeres: el difícil camino hacia la igualdad*. Madrid: Universidad Complutense, 2002. NASH, Mary; *Mujeres en el mundo. Historia, retos y movimientos*. Madrid: Alianza, 2004.
13. SELVA, Marta; «Presentació» dins *Cicle de conferències 2006*. Quaderns de l'Institut. Barcelona: Institut Català de les Dones - Generalitat de Catalunya, 2007, p. 10.

intel·lectual que reposa en la història de les dones, tot fent historiografia local, globalment útil i sense oblidar els principals corrents teòrics que han integrat i integren els estudis feministes i de gènere.

Així mateix, no podem ser alienes a la comprensió dels canvis de paradigma dels feminismes ni tampoc a l'aplicació dels diferents models teòrics en l'anàlisi de cursos diversos i complexos (socials, polítics, jurídics, filosòfics, psicològics, pedagògics...) des d'una perspectiva de gènere. Ens cal, en la nova història de les dones, aprofundir en el coneixement que les diferents disciplines han aportat a l'estudi de la configuració sociocultural del gènere i la sexualitat, que han enriquit la perspectiva de l'experiència passada i actual de les dones; amb el benentès que volem fer palès el nostre compromís ètic contra les desigualtats mitjançant la reflexió crítica.

La contribució al coneixement d'aquest projecte esdevingut llibre és més historiogràfica que d'aprofundiment sobre subjectivitats i sexualitats o a l'entorn dels fonaments i pràctiques eticopolítiques. La nostra mirada té més de microhistòria, amb les eines del nostre ofici com a historiadores, que no pas d'aproximació a les marques androcèntriques en els sabers i pràctiques socials. Ens ha interessat conèixer els temps i els treballs en la vida de les dones com també l'experiència històrica, a Tarragona entre 1939 i 1982, de les dones i l'economia: més enllà del paradigma de mercat, amb aquesta perspectiva renovadora que inclou treball domèstic, treball remunerat i unes singulars –per sexistes– relacions laborals. No pretenem fer una anàlisi feminista del dret sinó comprendre l'ordenament jurídic i la realitat social de les dones en el marc de les polítiques públiques sota una dictadura del segle xx, que va implantar uns models de feminitat tot nodrint-se de les experiències sociojurídiques en les polítiques de dones: dret de família, dret laboral i dret penal d'inspiració feixista, tradicional i catòlica.

Hem fet una tria conscient en invitar trenta-dues dones a fer una entrevista en profunditat, hem volgut acostar-nos a un tipus de dones sense atorgar-los més representativitat que la que poden abastar. Volíem conèixer la seva experiència personal a la ciutat de Tarragona sota la dictadura franquista i en la transició a la democràcia. De les generacions vençudes, actives en els moviments antifranquistes fins a les tres primeres regidores de l'Ajuntament de Tarragona elegit el 1979, dones militants de partits polítics en la clandestinitat i en la política democràtica que s'obre en la gran ruptura¹⁴ del 15 de juny de 1977, sindicalistes, fundadores i arrenclerades en l'experiència del Bloc Feminista de Tarragona, també a aquelles dones que han actuat en el moviment veïnal o d'altres dones significades del teixit associatiu i cultural de la ciutat sense menystenir la veu d'aquelles que van actuar en l'esfera pública, encapçalant la Secció Femenina a la província.

Trenta-dues dones, disposades a ser entrevistades per a un projecte historiogràfic de memòria oral, són les nostres «Donasses», un títol manllevat del llibre de Marta

14. MAYAYO ARTAL, Andreu; *La ruptura catalana del 15-J de 1977*. Barcelona: Afers, 2002.

Pessarrodona,¹⁵ perquè no podem menystenir que el diccionari de referència de la llengua catalana, en la cinquena edició de 1968 aporta en l'entrada «dona:¹⁶ Persona del sexe femení; especialment la que ha arribat a l'edat de la pubertat (per oposició a *nena*), i més especialment la casada o d'edat madura (per oposició a *noia*). *Dona homenenca*, de temperaments, posats, etc., d'home // Dona del poble (per oposició a *Senyora*). Mare de Déu, en Nostra Dona (*del Carme, de Montserrat*)». Un text impregnat d'androcentrisme que Pompeu Fabra edità el 1932, fa setanta-set anys... Comprensible?... Ho és, i encara hi ha la definició que llegim al *Diccionari de la llengua catalana*, endegat per l'Institut d'Estudis Catalans.¹⁷ En la primera edició, sota la presidència de l'historiador Emili Giralt i Raventós, deia a l'entrada «dona: Femella de l'espècie humana; especialment quan ha arribat a l'edat de la pubertat (per oposició a *nena*), i més especialment quan ha assolit l'edat madura (per oposició a *noia*). // La dona considerada com a posseïdora de tal o tal qualitat, professió, condició, etc. // *Dona de fer feines* Dona que treballa fent feines domèstiques i que cobra generalment per hores. // *Dona desparterada* Dona que ha sortit del temps de parteratge. // *Dona del poble* (per oposició a *senyora*). // *Popularment dona de la vida* Prostituta. Muller. // *Popularment*. Expressió usada per a indicar impaciència, enuig, preocupació, etc. // *Dona d'aigua* Fada que habita en fonts, en pous i en d'altres llocs humits». Perquè, com sosté Eulàlia Lledó,¹⁸ la llengua no sols ens deixa analitzar, veure, percebre la realitat de maneres més ajustades i plenes, sinó que ens hi empeny amb la seva potència creadora i amb la seva enorme versatilitat i capacitat de comprensió, i el lèxic està impregnat de la mentalitat del seu temps.¹⁹

El llibre planteja un temps concret a la ciutat de Tarragona, entre 1939 i 1982, assumint les convencions de què es dota tota comunitat humana i que en el nostre

15. PESSARRODONA, Marta; *Donasses: protagonistes de la Catalunya moderna: primera sèrie*. Barcelona: Destino, 2006.

16. *Diccionari de la Llengua Catalana* (Pompeu Fabra). Barcelona: EDHASA, 1968.

17. *Diccionari de la Llengua Catalana* de l'Institut d'Estudis Catalans. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1995.

18. LLEDÓ, Eulàlia (coord.), CALERO, Mª Ángeles & FORGAS, Esther; *De mujeres y diccionarios. Evolución de lo femenino en la vigésima segunda edición del DRAE*. Madrid: Instituto de la Mujer, 2004. LLEDÓ, Eulàlia; «Marcar les diferències: la representació de dones i homes en la llengua» dins *Cicle de conferències 2006*. Quaderns de l'Institut. Barcelona: Institut Català de les Dones - Generalitat de Catalunya, 2007, núm. 10, p. 57-90. *L'espai de les dones als diccionaris: silèncis i presències*. Vic: Eumo Editorial, 2005, p. 77-124.

19. CALERO FERNÁNDEZ, M. Ángeles; «La identidad femenina en el discurso lexicográfico» dins SANTAEMILIA, José, GALLARDO, Beatriz & SANMARTIN, Julia (ed.); *Sexe i llenguatge: la construcció lingüística de les identitats de gènere*. València: Universitat de València, Col. Quaderns de Filologia: Estudis Lingüístics VII, 2002, p. 25-46.

cas suposa unes fites temporals prou concretes: la data de l'acabament de la guerra civil amb l'entrada de les tropes franquistes, és a dir, el 15 de gener de 1939, i el 28 d'octubre de 1982, quan els socialistes obtenen una victòria electoral rotunda en les eleccions generals a Espanya, una data que és prou acceptada en la historiografia del temps present com aquella que, convencionalment, clou la transició a la democràcia després de la mort de Franco.

Les relacions del feminisme amb l'obrerisme, la importància del discurs de la domesticitat en la mentalitat europea, els processos complexos de conquesta de la ciutadania femenina, el procés que va de l'estat liberal a les polítiques del benestar o la dialèctica entre els feminismes i els nous moviments socials no seran objecte d'aquesta recerca tot i que la inspiren i fan que sigui intel·ligible per a qui s'apropa a la comprensió de la diferència sexual en els temps actuals.

Montserrat i Meritxell

Fa un segle la primera universitària a Espanya, Concepción Arenal, va haver de disfressar-se d'home per a assistir a classe, el 1882 Martina Castells Ballespí presentà el primer doctorat en medicina a la Universitat de Barcelona tot i que fins a 1910 no hi ha una autorització plena de l'accés de les dones a l'educació superior. Com han canviat les coses en un segle! L'esforç de moltes dones i el sentit de justícia i humanisme de molts homes ha impulsat la gran revolució del segle xx: el canvi en les oportunitats per a les dones. Si més no al primer món, però això ja seria un altre tema.

Les autores som plenament conscients del significat d'haver escrit aquest llibre a quatre mans. Els lectors i lectores diran si com pensem el llibre palesa un diàleg fecund entre dues dones de similar trajectòria familiar, Montserrat i Meritxell som dues universitàries, nascudes en famílies pageses, de poble, doncs, de Constantí i del Pla, del Camp de Tarragona, de diferent generació ja que una frega el mig segle mentre que l'altra compta amb vint-i-pocs anys, dues historiadores²⁰ que ens sabem catalanistes, feministes i d'esquerres per les mateixes raons; que sabem prou bé que les esperances de les classes populars en el programa reformista de la II República²¹ van

20. ARÓSTEGUI, Julio; *La historia vivida. Sobre la historia del presente*. Madrid: Alianza, 2004. BLOCH, Marc; *Historia e historiadores*. Madrid: Akal, 1999. DUMOULIN, Olivier; *Marc Bloch o el compromiso del historiador*. Granada: Universidad de Granada, 2003, p. 185-278. FONTANA, Josep; *La història dels homes*. Barcelona: Crítica, 2000. *Introducció a l'estudi de la història*. Barcelona: Crítica, 1997. HOBBSWAM, Eric; *Entrevista sobre el siglo XX*. Barcelona: Crítica, 2000. JACKSON, Gabriel; *Memoria de un historiador*. Barcelona: Crítica, 2008. MORADIELLOS, Enrique; *El oficio de historiador*. Madrid: Siglo XXI, 2003 4a ed. VILAR, Pierre; *Pensar històricament*. València: Edicions 3 i 4, 1995. *Memoria, historia e historiadores*. València: Universitat de València, 2004.

21. ABELLA, Rafael; *La vida cotidiana durante la guerra civil. La España Republicana*. Barcelona: Planeta-Agostini, 2006. DUARTE, Ángel; *Història del republicanisme a Catalunya*. Vic: Eumo,

esquinçar-se amb el sollevament franquista, la guerra civil i la repressió consubstancial a la llarga dictadura franquista. En definitiva, una lògica de retrocés brutal per a la llibertat femenina amb el discurs i les pràctiques socials de la Sección Femenina del Movimiento, del Fuero del Trabajo que pretenia «liberar a la mujer de la fábrica y del taller» o del servei social obligatori, i tantes mesures d'un vell i tronat patriarcalisme autoritari d'una dictadura nacionalcatòlica que imposà amb pràctiques repressives de tot tipus i fins al final del règim una immensa violència simbòlica contra les dones.

Hem treballat a partir de la paraula de les dones que van participar, que van patir i gaudir en un espai públic –a l'hospital, l'escola o l'institut, a la fàbrica o l'oficina, a la universitat o al carrer–; hem fet servir el memorialisme per evocar la vivència de les dones en un altre espai públic, les presons franquistes. Ho hem fet tot intentant superar les primeres formulacions metodològiques en la història de les dones que s'articulaven en esquemes prou rígids, en polaritzar l'experiència femenina en dicotomies i binomis abastament emprats en la historiografia que reforçaven un eix interpretatiu de «victimització històrica de les dones»²² conscients, com afirma Marta Selva, que «vivim encara en una societat patriarcal que presenta fortes desigualtats entre els sexes, desigualtats que han desvalorat les activitats fetes tradicionalment per les dones, així com les nostres formes d'actuar i de pensar».²³

La història, en tant que organitzadora d'una memòria social, pot ésser subministradora de certeses per a l'actuació política; un ofici, el nostre, com a historiadores del temps present, que s'especialitza en un saber imbricat en les relacions de poder i instal·lat en els conflictes que han conformat l'evolució de la societat catalana. En parlar d'història parlem de memòria, per tant, de la reconstrucció del passat i de les seves subsegüents, plurals i contradictòries vivències. Un esforç per fer intel·ligible un passat condicionat pels mecanismes de selecció i d'oblit amb un protagonista ineludible com és el poder i els conflictes que provoca el seu control. La memòria, en tot cas, té

2000, p. 195-232. *Republicans jugant amb foc*. Barcelona: L'esfera dels llibres, 2006. DUCH PLANA, Montserrat (ed.); *La II República espanyola*. Tarragona: Publicacions Universitat Rovira i Virgili, 2007, Recerca núm. 6. *República, reforma i crisi. El Camp de Tarragona (1931-1936)*. Tarragona: El Mèdol, 1996. EGIDO, Ángeles (ed.); *Memoria de la segunda República. Mito y realidad*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2006. PIQUE PADRÓ, Jordi & SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep (coord.); *La II República al Camp de Tarragona*. Tarragona: Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver del Camp de Tarragona, 2006. RISQUES, Manel (coord.); *Visca la República!* Barcelona: Proa, 2006. SEIDMAN, Michael; *A ras del suelo. Història social de la República durante la guerra civil*. Madrid: Alianza, 2003.

22. DUCH PLANA, Montserrat; *Dones Públiques. Política i gènere a l'Espanya del segle XX*. Tarragona: Arola Editors, 2006, p. 216.

23. SELVA, Marta; «Presentació» dins *Cicle de conferències 2006*. Quaderns de l'Institut. Barcelona: Institut Català de les Dones - Generalitat de Catalunya, 2007, núm. 10, p. 7.

una base institucional que organitza la reconstrucció del passat, i el seu resultat és la part de la història que en cada moment es transmet i es reproduceix,²⁴ per això volem restituir el paper de les dones en l'antifranquisme, en l'esforç col·lectiu que va menar de la transició a la democràcia.

La construcció de la memòria és una relació social en què una comunitat o grup distribueix i jerarquitzava les persones segons criteris de valor instituïts per la seva pròpia cultura.²⁵ Prou que sabem que en tota societat les relacions humanes alberguen enormes desigualtats que convé amortir o camuflar sota identitats comunes que intenten superar o transcendir el conflicte, quelcom que les entrevistades expliciten amb un punt de ressentiment en veure com els homes s'apropriaven del moviment veïnal o instrumentalitzaven les clivelles de gènere en els moviments socials d'aquell temps, com també patrimonialitzaven la seva memòria fins a l'actualitat.

Entre les estratègies i els mecanismes de la construcció de la memòria el de l'omissió selectiva constitueix el mode més senzill de distorsionar la memòria col·lectiva, així «els fets traumàtics» constitueixen memòries «silents» com el cas de la guerra civil espanyola, sotmesa a amnèsia en la transició democràtica i progressivament reconstruïda per la tercera generació, la de les nètes.

El futur reserva importància a les identitats de gènere si bé la memòria social actual té la característica de no ser inclusiva, no ha estat construïda des d'una pluralitat de perspectives, perquè els quasi trenta anys de democràcia arrosseguen encara les inèrcies d'una memòria política de fractura unidimensional, parcial i masclista.²⁶ I és que allò que no s'explica no existeix, i allò que no s'esmenta tampoc, com els noms propis de les dones en els mitjans de comunicació o en els actes públics. Hem de convenir que encara cal recórrer un difícil camí i superar tants i tants reptes i potser massa interessos per tal de construir una memòria plural, pluridimensional, democràtica i tolerant que superi –també per lleialtat als reptes del present– les perspectives sexistes.

L'androcentrisme, considerar l'home centre del món, informa encara les perspectives d'anàlisi de les ciències socials. En la historiografia ha estat canònica l'exclusió de les dones fins que el feminisme dels anys seixanta del segle passat ha rescatat el pro-

24. PEREZ GARZÓN, Sisinio; *La gestión de la memoria. La historia de España al servicio del poder*. Barcelona: Crítica, 2000, p. 121.

25. AGUILAR FERNÁNDEZ, Paloma; *Políticas de la memoria y memorias de la política*. Madrid: Alianza, 2008. HALBWACHS, Maurice; *Los marcos sociales de la memoria*. Barcelona: Anthropos, 2004. RICOEUR, Paul; *La memoria, la historia, el olvido*. Madrid: Trotta, 2003.

26. ACADEMIA UNIVERSAL DE LAS CULTURAS; *¿Por qué recordar? Foro internacional Memoria-Historia*. París: UNESCO - La Sorbonne, 1998. DUCH PLANA, Montserrat; «Història i memòria en la societat de la informació» dins SALCEDO, Antonio (coord); *Globalització i cultura*. Tarragona: Facultat de Lletres de la Universitat Rovira i Virgili, 2006, p. 47-58.

tagonisme de les dones²⁷ i ha introduït el concepte de gènere, una categoria d'anàlisi útil en la recerca en ciències socials, com ho és la de classe social o raça.

El professor Pérez Garzón, amb qui compartim moltes reflexions sobre la gestió de la memòria considera que «Continua imperando el silencio. Un silencio ensordecedor. Las mujeres siguen ocupando un lugar de subordinación en la interpretación del pasado español y en la subsiguiente proyección que del mismo se deriva hacia el presente [...] cómo se concibe la historia, qué merece formar parte de ella, en qué debe consistir el relato, qué merece ser transmitido a la memoria de las futuras generaciones supone una elección de los objetos de la historia, y en este punto tanto las mujeres como los vencidos, como los humildes, las clases populares, apenas asoman como apéndices complementarios de una mirada predominantemente masculina realizada desde el prisma de los sucesivos poderes de cada época».²⁸

Les dones hem après a cosir, som destres en les manualitats, també per això, com a homenatge a les nostres àvies,²⁹ hem fet una mena de *patchwork* entre retalls d'història oral, fonts documentals escrites i el coneixement de la història de les dones amb la dèria de contribuir al legítim desig d'història i de memòria que reclamen les dones, que pretenen els vençuts i les vençudes en la guerra civil espanyola.³⁰ Hem provat de canviar la mirada per il·lustrar el clàssic relat tan exclusivament preocupat pel poder de la política, la guerra, els negocis... amb la voluntat de construir la convivència sense memòries reprimides ni coneixements subalterns. Una temptativa, doncs, per a contribuir a la rehabilitació de memòries subordinades.³¹

27. BIRULÉS, Fina (Comp.); *El género de la memoria*. Pamplona: Pamiela, 1995. NASH, Mary; *Presencia y protagonismo: aspectos de la historia de la mujer*. Barcelona: El Serbal, 1984. NASH, Mary & AMELANG, James S.; *Historia y género: las mujeres en la Europa moderna y contemporánea*. València: Alfons el Magnànim, 1990.

28. PEREZ GARZÓN, Sisinio; *La gestión de la memoria*, p. 140.

29. AIXALÀ, Emma & GAVANCHO, Patrícia; *La història amagada. El segle XX a través de les àvies*. Barcelona: La Campana, 1999. DUCH, Montserrat; FERRER, M. Antònia & MUIÑOS, M. Jesús; «Guerra i revolució en la memòria popular» a *Quaderns d'Història Tarraconense* (1989), p. 131-146.

30. DDAA; *La memoria de los olvidados. Un debate sobre el silencio de la represión franquista*. Valladolid: Ámbito, 2004. DDAA; *Las políticas hacia el pasado. Juicios, depuraciones y olvido en las nuevas democracias*. Madrid: Itsmo, 2002. AGUILAR FERNÁNDEZ, Paloma; *Memoria y olvido de la Guerra civil española*. Madrid: Alianza, 1996.

31. TAVERA, Susanna; «La memoria de las vencidas: política, género y exilio en la experiencia republicana» a *Ayer*, núm. 60 (2005), p. 197-224.

Paraules no dites

Hem optat per sortir de les clàssiques denominacions historiogràfiques dels processos que informen l'experiència històrica de les dones en escollir donar noms als capítols tot partint d'un marc referencial de llibres i d'escriptores. Dones perilloses³² que han llegit, que han escrit i que amb el seu llegat han atorgat sentit a aquell «mal que no té nom» que el feminisme de la segona onada va significar: Simone de Beauvoir, Betty Friedan i Virginia Woolf; també a obres i autores que han refermat la creativitat femenina a Catalunya com ara Montserrat Abelló, M. Aurèlia Capmany, M. Mercè Marçal, M. Teresa Pàmies, Marta Pessarrodona, Montserrat Roig o Mercè Rodoreda.³³

Hem decidit organitzar els resultats de la recerca en capítols que prenen el nom d'obres literàries d'autores en les quals hi hem trobat una mirada pròpia en què ens hi reconeixem com a lectores, com tantes dones de les successives generacions així ho han fet a Catalunya. En aquestes obres manllevades per als capítols, nosaltres i tantes i tantes persones hi hem trobat reconeixements, clarividència, saber i saber fer, sentiments de pertinença i moments d'equilibri emocional gràcies a experiències concretes d'inclusió, en intuir unes relacions humanes basades en la reciprocitat, entre el donar i el rebre.

Ens ha semblat pertinent, a la fi, denominar el llibre *De súbdites a ciutadanes. Dones a Tarragona 1939-1982*, resultat d'una recerca de dos anys durant la qual hem patit i hem gaudit, com en tota experiència humana. El relat a partir de la memòria i de fonts documentals havia de portar un títol que abastés el que hem pretès construir, així vam bandejar noms com *De la dictadura a la democràcia*, *Les dones sota el franquisme i protagonistes a la transició democràtica*, *Feminitat i feminismes. Tarragona 1939-1982* o *D'unes dones, d'un espai, d'un temps. Tarragona 1939-1982*. Finalment, i gràcies als savis consells que ens han aportat, ens vam decidir pel títol que teniu a les vostres mans.

El llibre comença amb un cita liminar de M. Mercè Marçal (1952-1998), que a partir de les seves tres rebel·lions, de dona, de classe i de nacionalitat, va cultivar un registre poètic únic i personal dins la poesia catalana del segle xx. El seu primer llibre, *Cau de llunes*³⁴ va guanyar el premi Carles Riba el 1976, any en què coincidim a acceptar que s'inicià la transició a la democràcia després de la mort del dictador.

32. En castellà s'han publicat amb pròleg d'Esther Tusquets les obres d'Stefan BOLLMANN; *Las mujeres que leen son peligrosas* i *Las mujeres que escriben también son peligrosas*. Madrid: Maeva Ediciones, 2006 i 2007 respectivament. CABALLÉ, Anna; *Una breve historia de la misoginia*. Barcelona: Lumen, 2006. TATCHER ULRICH, Laurel; *Las mujeres que «se portan bien» no suelen hacer historia*. Barcelona: Nabla Actividades Editoriales, 2008.

33. DDAA; *21 escritores per al segle XXI*. Barcelona: Proa - Diputació de Barcelona, 2004.

34. MARÇAL, Maria Mercè; *Cau de llunes*. Barcelona: Edicions Proa, 1977.

Els nou capítols següents adopten els títols d'obres significatives per a les tres generacions que han volgut expressar-se en les entrevistes. Així, aquesta introducció manlleva un vers de Montserrat Abelló, nascuda a Tarragona el 1918 que en acabar la guerra civil va viure uns anys a Londres i, després, a Xile, per retornar a Barcelona el 1960 on va prosseguir la seva tasca de docència de la llengua anglesa i el seu treball de traductora, el 1981 publicà *Vida diària/Paraules no dites*.³⁵

Per a nosaltres el capítol «**Paraules no dites**» constitueix una aportació teòrica i metodològica a unes eines de recerca i una obertura ambiciosa al conjunt de l'experiència humana en el passat amb l'emergència de la història de les dones que supera les perspectives androcèntriques i elitistes que fins fa massa temps han informat la historiografia local, nacional i del món occidental amb el desig de fer brollar un subjecte inesperat.

Les entrevistes, ho sabem prou bé, reflecteixen més l'esperit de quan es fa l'entrevista (2007) que el del temps que es pretén evocar, en el nostre cas, de les dones a Tarragona entre 1939 i 1982. Nosaltres podríem afegir «en la meua vida i treball no he oblidat mai allò que dec al sacrifici de les dues generacions que m'han precedit. Ells varen combatre, matar i morir en la guerra perquè jo no hagués de fer-ho i per les llibertats que avui tenim garantides»;³⁶ perquè sabem que la humanitat ha estat en guerra durant tota la història i que allò que s'esdevingué entre 1939-1945 fou només una convulsió a una escala quasi inimaginable, som prou conscients que el règim franquista és una dictadura, entre moltes altres formes de totalitarisme del segle xx que transcorre entre la civilització i la barbàrie.³⁷ La derrota republicana en la guerra civil i la llarga dictadura de Franco ha conformat els treballs i els dies de tres generacions de dones, com escriu Montserrat Abelló al poemari «Són màscares que m'emprovo: creia que era fàcil/ i no ho és/ les guerres mai no es guanyen».³⁸

El segon capítol presenta una lògica diferent als altres en la tria del títol, ens hem atrevit a homenatjar una historiadora que destaca en el sorgiment de la història de les dones, en la seva consolidació i avenç a la universitat catalana, estem parlant, indubtablement, de Mary Nash, i en reconeixement al seu mestratge hem decidit adoptar el títol d'un dels seus molts llibres per donar nom a aquest capítol més teòric

35. ABELLÓ, Montserrat; *Vida diària/ Paraules no dites*. Barcelona: Edicions La Sal, 1981.

36. HOLMES, Richard; *Un mundo en guerra. Historia oral de la segunda guerra mundial*. Barcelona: Crítica, 2008.

37. HOBSBAWM, Eric; *Años interesantes. Una vida en el siglo XX*. Barcelona: Crítica, 2002. *Historia del siglo XX (1914-199)*. Barcelona: Crítica, 2008.

38. ABELLÓ, Montserrat; *Al cor de les paraules. Obra poètica 1963-2002*. Barcelona: Edicions Proa, 2002.

i metodològic sobre la història oral i la història de les dones: «**Més enllà del silenci**»,³⁹ que pretén de forma amena però rigorosa explicar que hi ha darrere de les veus de les trenta-dues entrevistades.

Els aspectes referits a la família i l'economia domèstica o el que coneixem com a treball reproductiu hem decidit aplegar-los sota el títol «**El segon sexe**»,⁴⁰ títol del llibre escrit per Beauvoir el 1949, que no es publicà en català fins 1968, en el qual l'autora tematitza les qüestions centrals de la identitat de gènere com ara la llibertat sexual. *El segon sexe* va nodrir les bases del moviment feminista a partir dels anys seixanta; totes les propostes d'emancipació femenina posteriors han hagut de comptar amb les aportacions de Simone de Beauvoir, ja sigui per continuar amb els plantejaments de l'escriptora francesa o bé per desafiar-los.

La repressió franquista sobre les dones, tant si va ser de caràcter subsidiari perquè els membres masculins de la família s'havien exiliat, o bé de forma directa sobre les vençudes en la guerra civil –que a Tarragona foren empresonades a la presó de Les Oblates–,⁴¹ és el contingut fonamental del capítol que hem anomenat amb el títol d'una obra de Mercè Rodoreda, «**Quanta, quanta guerra**».⁴² La victòria franquista comportà la continuació de la guerra per uns altres mitjans, allò que canta Raimon «De vegades la pau no és més que guerra»,⁴³ i ens mostrem partidàries d'assumir els riscos inherents a practicar una certa audàcia ideològica i sostenir que la guerra civil no va acabar amb el «parte de guerra: vencido y derrotado el ejército rojo» sinó que es perllongà sota el franquisme.

Rodoreda comparteix amb la seva generació, les escriptores Ana M. Matute, Carmen Martín Gaité o Anna Maria Moix,⁴⁴ el desamor matern, sentiments de culpa, la concepció de l'amor com a trampa i la cerca del paradís perdut localitzat a la infància. Rodoreda, en la novel·la *Sóc una dona honrada*, elabora una feminitat subordinada, perquè, com sosté Montserrat Palau, les memòries de les dones no han interessat perquè les dones no han estat considerades ni part de la història ni subjectes polítics.⁴⁵

39. NASH, Mary; *Més enllà del silenci: les dones a la història de Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Presidència i Comissió Interdepartamental de Promoció de la Dona, 1988.

40. BEAUVOIR, Simone de; *El segon sexe*. Barcelona: Edicions 62, 1968.

41. SUBIRATS PIÑANA, Josep & POY FRANCO, Pilar; *Les Oblates 1939-1941. Presó de dones de Tarragona*. Valls: Cossetània Edicions, 2006. POY, Pilar; *Dones Tancades*. DVD. Fundació Universitària Doctor Manyà.

42. RODOREDA, Mercè; *Quanta, quanta guerra*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2000.

43. ESCAMILLA, David; *Raimon. L'art de la memòria*. Barcelona: Planeta, 2004.

44. DDAA; *Lo mío es escribir*. Siglo XX. Barcelona: Lumen, 2004, 4 vol.

45. PALAU, Montserrat; *Maria Aurèlia Capmany. Escriure la vida en femení*. Tarragona: Arola Editors, 2008, p. 128-135.

La repressió sobre les vençudes en la guerra civil es combinava amb la difícil supervivència⁴⁶ quotidiana determinada per la misèria material imposada per la política econòmica autàrquica, un drama emocional que abastava dimensions múltiples per a les dones, com les que evoca el poema *Casa de misericòrdia* de Joan Margarit:

*El pare afusellat.
o, com el jutge diu, executat.
La mare, la misèria i la fam,
la instància que algú li escriu a màquina:
Saludo al Vencedor, Segundo Año Triunfal,
Solicito a Vucencia deixar els fills
dins la Casa de la Misericòrdia.*

*El fred del seu demà és en una instància
els orfenats i hospicis eren durs,
però més dura era la intempèrie.
La vertadera caritat fa por.
És com la poesia: un bon poema,
per bell que sigui, ha de ser cruel.
No hi ha res més. La poesia és ara
l'última casa de misericòrdia.**

La construcció i reproducció de l'imaginari és fonamental en una societat autoritària que persegueix amb forts controls una fèrria disciplina social. La riquesa de les fonts orals és extraordinària en el que hem denominat «**La mística de la feminitat**»⁴⁷, fent emprèstit a l'obra de Betty Friedan, que critica la submissió de les dones nord-americanes insatisfetes en el benestar domèstic. La trampa del confort modern, que la publicitat dels anys seixanta presentava hàbilment, no va fer altra cosa que mantenir les dones lligades a casa en comptes de facilitar-los la promoció cap a altres tasques. Friedan exposa la disjuntiva que es presenta davant de les dones de quaranta anys, després d'acabar amb la cura dels fills: poden recloure's i seguir el patró que l'autora denomina «La mística de la feminitat», o bé jugar un paper social i participar en la col·lectivitat i fer-se visibles en l'àmbit públic. El cinquè capítol s'estructura, com els altres, a partir de les evocacions de les dones que es contextualitzen i complementen amb fonts documentals i bibliogràfiques. En aquest cas a l'entorn de la influència conjunta dels instruments de socialització en una ciutat en creixement com ho era

46. DUCH PLANA, Montserrat; *Dones públiques*, p. 99-112.

* MARGARIT, Joan; *Casa de Misericòrdia*. Barcelona: Edicions Proa, 2007, p. 23.

47. FRIEDAN, Betty; *La mística de la feminitat*. Barcelona: Edicions 62, 1975.

Tarragona, això és l'escola, els mitjans de comunicació, els espais i les pautes de sociabilitat festiva i del lleure.

Montserrat Palau defineix a M. Aurèlia Capmany com una dona catalana, lletraferida, lúcida i impertinent.⁴⁸ Les coordenades en les quals va investigar i escriure Capmany s'emmarquen en la consciència del seu gènere de dona i de la seva nacionalitat catalana, així ho denota l'obra *Feliçment, jo sóc una dona*⁴⁹ publicada el 1969 en la qual la influència de Beauvoir s'hi fa notar, ja que tematitza les eleccions que comporta la seva creació com a dona, dones que no neixen com a tals sinó que ho esdevenen amb els temps, és, potser, l'obra on M. Aurèlia Capmany mostra més clarament la seva consciència feminista⁵⁰ després d'altres obres com ara *La pluja als vidres* (1963) o *Un lloc entre els morts* (1967) on Capmany parla de les cotilles opressores a les dones, les quals seran estrenyudes amb força per la Secció Femenina, organització que s'alçava com la força legitimadora de la política franquista vers la societat femenina. *Feliçment* i *Quim/Quima* (1971) denoten una altra forma de rebel·lió que més endavant també assumirà M. Mercè Marçal en escriure que l'any 1939 és l'any de «la derrota de les dones catalanes». A *Lo color més blau*, publicada el 1982, el termini de la nostra recerca, M. Aurèlia Capmany fa una explicació novel·lada del franquisme entre 1939 i 1968.

Ens hem atrevit, a «**Les altres catalanes**», a feminitzar l'obra de Francesc Can-del,⁵¹ on l'autor, al·legant als seus orígens, en els anys de creixement econòmic de Barcelona, transforma la seva experiència en un assaig del fenomen de la immigració procedent de les zones econòmicament més deprimides d'Espanya. Barcelona, igual que Tarragona, rebé una enorme quantitat de nous ciutadans, uns nous catalans, per a nosaltres, noves catalanes: «les altres», que formaven una col·lectivitat amb una identitat desdibuixada que l'Estat franquista perseguia ferotgement.

Virginia Woolf en la seva obra *Una cambra pròpia*⁵² alça la seva veu en favor dels drets de les dones a cavall del segle XIX i XX. Mitjançant la combinació del monòleg interior i d'un estil poètic, Woolf ens acosta a la introspecció d'un món femení. En el capítol vuit hem volgut mostrar la cambra com a al·legoria al lloc de treball femení, ja que el món laboral es planteja com un espai vital en la vida de les trenta-dues entrevistades, un espai de socialització, de presa de consciència de gènere, de classe, un espai de conflictivitat, de solidaritat, un espai que, en definitiva, marca l'itinerari vital i atorga autonomia personal a totes i cadascuna de les dones que es guanyen la vida.

48. PALAU, Montserrat; *M. Aurèlia Capmany*, p. 21-36.

49. CAPMANY, M. Aurèlia; *Feliçment, jo sóc una dona*. Barcelona: Nova Terra, 1977.

50. PALAU, Montserrat; *M. Aurèlia Capmany*, p. 195-205.

51. CANDEL, Francesc; *Els altres catalans*. Barcelona: Edicions 62, 2008.

52. WOOLF, Virginia; *Una cambra pròpia*. Barcelona: Grijalbo, 1985.

El capítol intítulat «**L'hora violeta**»⁵³ aplega les dimensions de la dissensió de les dones organitzades en partits i organitzacions socials en la transició i posa en qüestió la lluita feminista a través de sindicats i partits. Montserrat Roig publicà aquesta obra el 1980 amb l'afany, com en totes les seves obres, de trobar les seves qualitats com a escriptora mitjançant el joc de present/passat/futur, tant fent ús de la memòria com de l'observació i fent servir la imaginació. Forma part de la generació universitària nascuda a la postguerra (Barcelona 1946-1991) i es planteja en una primera fase literària la història de tres generacions de dones a la Barcelona del segle xx, que conflueixen en tres de les seves obres: *Ramona, adéu* (1972), *El temps de les cireres* (1976) i *L'hora violeta* on Roig fa servir el que ella en deia una mirada torta, clàssica de la mirada femenina, amb un ull a l'exterior i un altre a l'interior, amb la qual les protagonistes arriben a comprendre que han de mirar el món sense el filtre d'una altra mirada, amb ulls propis.⁵⁴

Teresa Pàmies travessa en la seva trajectòria vital la història recent de Catalunya; jove comunista activa en la II República i la guerra civil, exiliada, militant del PSUC en el moviment d'oposició antifranquista, és autora del llibre que dona nom a l'últim capítol del llibre: *El maig de les dones*,⁵⁵ escrit el juny de 1976, el qual és una crònica personal de les I Jornades Catalanes de la Dona, celebrades al Paraním de la Universitat de Barcelona.⁵⁶ Ens ha semblat pertinent aquest títol per presentar el moviment feminista a Tarragona en la transició democràtica. Som completament conscients que Pàmies és representativa de la denominada doble militància i que en el text més aviat hem optat per posar en valor les iniciatives del moviment autònom de les dones com ara el Bloc Feminista o l'Associació Catalana de la Dona justament per jugar, també per audàcia intel·lectual, amb les variables i els tòpics que tantes clivelles van ocasionar en els feminismes del segle passat.⁵⁷ En aquest capítol no podíem oblidar el paper pioner i transcendental que van tenir les primeres dones que van participar en els primers ajuntaments democràtics, donarem veu i protagonisme a l'experiència pública de les tres regidores que van formar part del primer consistori tarragoní entre 1979-1983.

53. ROIG, Montserrat; *L'hora violeta*. Barcelona: Edicions 62, 1980.

54. LUCZAK, Barbara; «L'espai de les memòries en *Digues que m'estimes encara que siguis mentida* de Montserrat Roig» dins DDAA; *Memòria i literatura*. València: Editorial Denes, 2002. p. 115-124.

55. PÀMIES, Teresa; *El maig de les dones*. Barcelona: Laia, 1976.

56. NASH, MARY; *Dones en transició: de la resistència política a la legitimitat feminista*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona i Regidoria de la Dona, 2007.

57. ELEY, Geoff; *Un mundo que ganar*. Barcelona: Crítica, 2003. RIO, Eugenio del; *La Izquierda: trayectoria en Europa Occidental*. Madrid: Talasa, 1999. HOBBSAWM, Eric; *Historia del siglo XX (1914-1991)*. Barcelona: Crítica, 2001. AMORÓS, Celia & MIGUEL, Ana de (ed.); *Teoría feminista: de la Ilustración a la globalización*. Madrid: Minerva Ediciones, 2005, 2 vol.

Donasses és el nom de l'arxiu *Word* que conservava aquests mesos les biografies de les trenta-dues dones entrevistades, així que hem decidit mantenir el nom, tipus dels *Homenots*⁵⁸ de Pla i conscients de l'aportació de Marta Pessarrodona⁵⁹ a la traducció de textos fonamentals dels feminismes com Marguerite Duràs, Silvia Plath, Virginia Woolf o Susan Sontag i de la seva proposta poètica amb obres com ara *A favor meu, nostre* (1981).

Història, memòria, literatura, poesia, prosa... paraules en definitiva que ens marquen unes influències que conjugades amb dones, feminitat, feminisme, gènere, col·lectivitat femenina, ciutadanes, treballadores, lluitadores es transformen en el relat de trenta-dues veus plasmades a quatre mans per dues historiadores. Perquè com afirma Montserrat Palau⁶⁰ va ser a partir dels anys setanta quan les dones van poder recuperar la seva veu, veu que havien perdut en els quaranta llargs anys de franquisme, i que podien recuperar per explicar èpoques intenses i situacions extraordinàries, com la de la llibertat i les noves lleis de la República, la guerra i l'exili o el silenci i la repressió. Fer sentir les veus silenciades, que les veus femenines siguin escoltades en totes les seves dimensions, aflorant a la superfície unes històries individuals que conformen la història col·lectiva de la ciutat de Tarragona ha estat el nostre objectiu, les dones entrevistades com també els lectors i les lectores en podran jutjar el grau d'assoliment.

58. PLA, Josep; *Homenots*. Barcelona: Destino, 2003.

59. PESSARRODONA, Marta; *Donasses: protagonistes de la Catalunya moderna*. Barcelona: Destino, 2006.

60. PALAU, Montserrat; «El subjecte femení en Mercè Rodoreda i Maria Aurèlia Capmany» dins DDAA; *Memòria i literatura*. València: Editorial Denes, 2002, p. 36-51.

2. MÉS ENLLÀ DEL SILENCI

Fotografia de Montserrat Serramià.

La nova història de la dona no solament ha promogut una ampliació dels cossos documentals, sinó també una obertura de nous camps d'estudi. En desafiar la noció segons la qual l'home era la mesura de totes les coses, incorporà com a matèria històrica nous aspectes de l'experiència col·lectiva de la humanitat fins aleshores marginats dels estudis*

MARY NASH⁶¹

Història oral: la memòria convertida en paraula

Aquest llibre és tributari d'una metodologia híbrida: consulta documental i història oral. Hem volgut aportar l'enfocament de la història oral, això és, incitar a explicar-se a unes dones que no haguessin escrit de manera espontània les seves memòries, i crear així uns nous arxius documentals.⁶² Hem volgut, tot i no disposar de les eines de l'antropologia,⁶³ fer un tractament sense jerarquia de la documentació escrita i la

* NASH, Mary; *Més enllà del silenci: les dones a la història de Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Presidència i Comissió Interdepartamental de promoció de la dona, 1988, p. 13.

61. Algunes obres destacades de NASH, Mary; *Mujer, familia y trabajo en España, 1875-1936*. Barcelona: Anthropos, 1983. *Presencia y protagonismo: aspectos de la historia de la mujer*. Barcelona: El Serbal, 1984. «Protanatalismo y maternidad en la España franquista» dins BOCK, Gisele & THANE, Pat (ed.); *Maternidad y políticas de género*. Madrid: Cátedra, 1991, p. 279-308. «De "ángel del hogar" a "madre militante" y "heroína de la retaguardia": Imágenes de mujeres y la redefinición de las relaciones sociales de género» dins RADL PHILIPP, Rita (ed.) & GARCIA NEGRO, Carme (ed.); *A muller e a súa imaxe*. Santiago: Universidade de Santiago de Compostela, 1993. *Rojas. Las mujeres republicanas en la guerra civil*. Madrid: Taurus, 1999. *Mujeres en el mundo: historia, retos y movimientos*. Madrid: Alianza, 2004. «Dones en transició». *De la resistència política a la legitimitat feminista: les dones en la Barcelona de la Transició*. Ajuntament de Barcelona i Regidoria de la Dona, 2007.
62. L'elaboració del projecte, que ha estat finançat pel Memorial Democràtic de la Generalitat de Catalunya, ha implicat la realització d'entrevistes de súbdites esdevingudes ciutadanes residents a la ciutat de Tarragona. Les entrevistes restaran dipositades al Servei d'Arxiu i Documentació Municipal de Tarragona (SADMT).
63. MARINAS, José Miguel (ed.) & SANTAMARIA, Cristina (ed.); *La historia oral: métodos y experiencias*. Madrid: Debate, 1993. PUJADES, Jordi Joan; *El método biográfico: el uso de las historias de vida en las ciencias sociales*. Madrid: CIS, 1992. VANSINA, Jan; *Oral tradition as history*. Madison: University of Wisconsin, 1985.

font oral, sabent prou bé les crítiques a un recurs que es considera molt subjectiu,⁶⁴ al qual s'atribueix escassa fiabilitat, amb el convenciment que lluny d'ésser exclouent es fa necessari –sobretot en la denominada història del temps present– confrontar les fonts escrites i les orals.

A mig segle de la descoberta i l'ús sistemàtic de la història oral, en la dècada de 1960, res li resta la seva especificitat per a l'avenç de les ciències socials i humanes. Fa ja molts anys que primer la recerca anglosaxona i més tard la francesa han fet ús i explotació de les fonts orals, a Catalunya hi destaca, sota el lideratge de Mercedes Vilanova, la publicació de la revista *Historia y fuente oral* que en una segona època es denomina *Historia, antropología y fuentes orales*.

I és que, a diferència de les societats sense escriptura, on la font oral «informa» sobre el passat del grup, en les nostres societats la persona entrevistada recull la història tal com la va viure el grup: l'entrevistada actua sobretot com a testimoni⁶⁵ ja que el passat que hem intentat captar i fer reviuire és un passat proper que fa referència a allò viscut per la persona entrevistada. També perquè, en coherència amb els primers objectius del mètode emprat en la recerca en història oral, volíem donar la paraula a les col·lectivitats oblidades de la història, a les minories, als dominats i a les dones, que com ha succeït tantes vegades, ara també en la historiografia del franquisme i de la transició a la democràcia, s'arrisquen a una nova invisibilització. El nostre objectiu no és altre que contribuir a la restitució d'una cultura femenina i ajudar a comprendre una experiència viscuda, que és altament inaccessible.

Una recerca recent sobre les dones de la Unió Soviètica⁶⁶ ha fet palesa la importància qualitativa de les històries de vida per avançar en una història més inclusiva i total. En el nostre cas hem tingut cura que les característiques de les informants confegissin un col·lectiu representatiu de les diverses generacions que a Tarragona han viscut la dictadura i la transició a la democràcia.

En plantejar la primera part de la recerca se'ns obria un gran repte: la selecció de les protagonistes; el repte era buscar històries pròpies per a construir una història global, una història ciutadana amb mirada de dones. La selecció no ha estat fàcil, ja que qualsevol dona era susceptible de ser entrevistada, hem hagut doncs, d'establir unes directrius. La majoria de les protagonistes de la història de la ciutat durant el franquisme i la transició no consten en les obres de referència per a l'estudi d'aquest període. Així doncs, vam fer servir els coneixements de la memòria popular per a confegir una primera llista, que amb en el transcurs del projecte es va anar ampliant. Ha estat fonamental la xarxa d'amistats i coneixences de les mateixes entrevistades

64. ORMIÈRES, Jean-Louis. «Las fuentes orales: ¿instrumento de comprensión del pasado o de lo vivido?» a *Historia, Antropología y Fuentes Orales*, núm. 30 (2003), p. 119- 132.

65. MARINAS, José Miguel. *La escucha en la historia oral. Palabra dada*. Madrid: Síntesis, 2007.

66. CRADSKOVA, Yulia; «Cuando éramos jóvenes: Memorias de las mujeres en la URSS» a *Historia, Antropología y Fuente Oral*, núm. 38 (1998), p. 163-177.

per poder arribar a configurar una llista de trenta-dues dones, a través de les amigues d'escola, de les camarades de lluita, de les companyes de la fàbrica, ja que totes aporten una visió en clau de gènere dels anys 1939-1982. El quadre d'informants havia d'abraçar les tres generacions de dones que van viure durant el període del nostre estudi, a més a més havia d'aconseguir una representació de tots els estatus socials, i de diversos orígens familiars, i sobretot obtenir una mostra representativa de totes les diferents trajectòries de vida. Encara que cap trajectòria de vida és igual a cap altra, si que es poden trobar punts en comú, línies vitals que convergeixen en un mateix punt del camí.

Hem pretès superar allò tan propi en la nostra societat que sempre recorden i narren els mateixos (els homes de les elits) mentre que les majories socials resten en la invisibilitat. Perquè uns contenen i transmeten llur veritat als seus («yo no digo mi canción sino a quién conmigo va»), la seva memòria construïda que atorga identitat, però no podem oblidar que les narracions corresponen a subjectes, a persones de classe, de gènere, d'edat, a persones que presenten uns trets biogràfics conseqüents amb el seu origen. És per això que és més rellevant en els relats de la història oral o de la història de vida l'enunciació (qui parla, un esdeveniment) que l'enunciat (allò que diu), també amb pretensió de bastir una memòria inclusiva i democràtica, tot el contrari de les societats autoritàries on és propi vetar el record i els relats comuns i peculiars.⁶⁷ De fet, l'aprofundiment de la veritat en l'autobiografia conté una paradoxa que és la relació entre veritat i desig, i la consciència del límit d'allò que podria ser dit, tant perquè és impossible anomenar-ho tot com també perquè la veritat, sovint, no es pot dir del tot, tot i que s'intenti. Així mateix, hi ha evidències generacionals en les entrevistes, en els codis i estils de l'anomenar; comptat i debatut, la invenció i la recreació no hi són alienes.

Amb la història oral reconstruïm el circuit de la significació dels subjectes que parlen així com, amb el testimoni biogràfic, accedim a diversos codis (la parla de gènere, els localismes, les expressions d'una posició ideològica, la semàntica de classe...). La història oral és una bona eina per reconstruir la diacronia de les dones,⁶⁸ el discórrer del temps. Perquè en les històries de vida no obtenim una senzilla transmissió de da-

67. BOBBIO, Norberto; *Ensayos sobre fascismo*. Buenos Aires: Universidad Nacional de Quilmes i Prometeo, 2006. CAMPOS LUQUE, Concepción & GONZÁLEZ CASTILLEJO, M. José (coord.); *Mujeres y dictaduras en Europa y América: el largo camino*. Málaga: Universidad de Málaga, 1996. DDAA; *Las políticas hacia el pasado. Juicios, depuraciones y olvido en las nuevas democracias*. Madrid: Itsmo, 2002. DORFMAN, Ariel; *Más allá del miedo: el largo adiós a Pinochet*. Madrid: España del siglo XXI, 2002. MELLÓN, Juan Antón (com.); *Orden, jerarquía i comunidad: fascismos, dictaduras y postfascismos en la Europa Contemporánea*. Madrid: Tecnos, 2002.

68. AGUADO, Ana (coord.); «Historia de las Mujeres y Fuentes Orales» a *Arenal*, vol. 4 (1997), núm. 2. A destacar en aquest volum l'article de BORDERIAS, Cristina: «Subjectividad y cambio social en las historias de vida de mujeres: notas para el método biográfico», p. 177-195.

des o notícies sinó que qui escolta es troba sospesant amb la seva pròpia biografia el pes de la vida que li confien, la informació vital que transfereixen, ja que no s'escolta amb la utilitat documental del relat sinó intentant comprendre els comptes que fa qui relata la seva vida: entrem en la seva intimitat, compartim –ho vulguem o no– la valoració de fets, personatges i escenaris; l'entrevistadora esdevé, per això, testimoni i participant de la comunitat, en un marc normatiu que és font de sanció que atorga sentit als fets passats, a tot allò que escoltem, gravem i analitzem posteriorment. D'alguna manera hem d'intentar posar-nos en el lloc de l'altre concret que és qui es troba darrere de l'altre generalitzat (el paper social, l'estatus...).

El mètode de les històries de vida té una primera qualitat que és l'atenció flexible que caldrà adoptar. Això després, com en tot procés de recerca, d'haver programat les històries de vida que hem considerat necessàries, i d'haver compostat el mostrar, el disseny dels subjectes femenins «representatius» del discórrer de les dones de Tarragona entre 1939 i 1982. Una mica com Ronald Fraser que en *Recuérdalo tú y recuérdalo a otros*⁶⁹ va tenir en compte dues categories, una ètica (l'edat) i una altra èmica, més central, que per ell eren subjectes amb un grau de consciència política clara, que s'objectivava en el fet d'haver ocupat un càrrec de responsabilitat en un o altre bàndol durant la guerra civil espanyola. Allò peculiar de cada història és part representativa en el discurs comú però de cap manera es dissol en aquest. En el nostre cas volíem aconseguir amb les trenta-dues dones entrevistades la mostra de diverses generacions,⁷⁰ però, sobretot, acostar-nos als relats de dones que haguessin participat de manera activa i crítica en la Tarragona del franquisme i la transició. Tenint en compte, com afirma Ronald Fraser, que la memòria històrica és sempre individual i subjectiva, i en tant que subjectiva el millor que ens ofereixen les memòries⁷¹ històriques són les raons subjectives de les accions conscientment dutes a terme per aconseguir determinats fins, ja siguin polítics, socials o culturals,⁷² hem desvetllat la memòria històrica de trenta-dues dones. Hem volgut en última instància assajar una contribució a la recerca de la subjectivitat femenina, entesa aquesta com la capacitat de pensar, imaginar i decidir sobre la pròpia vida en una primera accepció, tot i que som conscients de la relació complexa entre el subjecte investigador, les historiadores i el subjecte investigat, les entrevistades.

69. FRASER, Ronald; *Recuérdalo tú y recuérdalo a otros: historia oral de la guerra civil española*. Barcelona: Crítica, 2007.

70. BOSCH FIOL, Esperanza & FERRER PÉREZ, Victòria A.; «Los estudios generacionales como herramienta docente en los estudios de mujeres» dins DDAA; *Los feminismos como herramienta de cambio social*. Palma: Universitat de les Illes Balears, 2006, p. 279-298.

71. CUESTA, Josefina; *La odisea de la memoria*. Madrid: Alianza, 2008. MATE, Reyes; *La herencia del olvido*. Madrid: Errante naturae ed, 2008. PASSERINI, Luisa; *Memoria y utopia: la primacía de la intersubjetividad*. València: Universitat de València i Granada: Universitat de Granada, 2006.

72. FRASER, Ronald; «Història i memòria dels vençuts» a *L'Avenç*, núm. 342 (gener de 2009), p. 29-36.

Ronald Fraser (Hamburg, Alemanya, 1930) és un historiador anglès, reconegut pels seus treballs pioners en història oral i sobre lluita popular, el resultat del seu llibre *Recuérdalo tú y recuérdalo a otros. Historia oral de la guerra civil española* provenia de les entrevistes que l'investigador britànic havia realitzat a testimonis orals de la guerra civil espanyola, gràcies a la voluntat de Fraser i a la intervenció de Mercedes Vilanova, aquests enregistraments varen ser dipositats el 1983 a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona i van ser el motiu de la creació del Departament de Fonts Orals, que amb el temps ha anat creixent i incorporant nous fons documentals.⁷³ Als anys vuitanta, de 1983 a 1986, un equip d'alumnes de l'assignatura Història Contemporània d'Espanya de la Facultat de Lletres de Tarragona va realitzar, sota la direcció de la professora M. Antònia Ferrer, 231 gravacions sobre l'experiència viscuda en el període de la República, la guerra civil i el franquisme, a persones de Tarragona i de les seves comarques. El 1991 les entrevistes foren dipositades a l'Arxiu Històric de Tarragona (AHT) i es creà així el Fons de Vivències Orals.⁷⁴

Potser que ens plantegéssim si no hem fet més història oral que històries de vida⁷⁵ i és que mentre la història de vida es refereix a la indagació del relat de vida, a la totalitat de l'existència de qui parla, la història oral té un subjecte plural encara que les entrevistes es facin d'una en una; també perquè no recorren la totalitat de la vida sinó un procés social concret que és comú a la totalitat, això en el nostre cas s'acotava temporalment en les vivències sota el franquisme i durant la transició a la democràcia, amb biaixos generacionals i identitaris (més a l'entorn de processos d'activitat que de mera pertinença). Fet i fet és el que hem intentat abastar sabent que les històries de vida remetien a la fragilitat i al recurs de la rememoració, no són completes, són més cúmuls de pèrdues que de guanys com sosté Ricoeur⁷⁶ i és que en la remembrança sorgeix la tristesa ja que parlar de si mateixa comporta necessàriament evocar; un treball que no només requereix record sinó també saber administrar les pèrdues i els oblitats, és a dir records i dols; per això les històries es troben curulles de paraules com també de silencis, oblitats, guanys i assoliments, dolors i plaers. I és que l'entrevista,

73. ÚBEDA QUERALT, Lluís; "Arxiu de fonts orals: el Departament de Fonts Orals de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona" a *Frontissa*. Publicació semestral de la Coordinadora de Centres d'Estudi de Parla Catalana, núm. 15 (juny de 2008), p. 11-13.

74. DUCH, Montserrat; FERRER, M. Antònia & MUIÑOS, M. Jesús; «Guerra i revolució en la memòria popular» a *Quaderns d'Història Tarraconense* (1989), p. 131-146, veure també PIQUÉ PADRÓ, Jordi; «El fons de vivències orals de l'Arxiu Històric de Tarragona» dins *Franquisme a les comarques tarragonines*. Tarragona: Publicacions del Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver, 1993, p. 183-196.

75. MARINAS, José Miguel; *La escucha en la historia oral: palabra dada*. Madrid: Síntesis, 2007, p. 45.

76. RICOEUR, Paul; *La memoria, la historia, el olvido*. Madrid: Trotta, 2003.

siguin històries de vida o relats biogràfics⁷⁷ pertany amb tota la seva complexitat a les tècniques de recerca en ciències socials i humanes. Nosaltres hem optat per una entrevista oberta semidirectiva, o el que és el mateix una entrevista semiestructurada de final obert. La flexibilitat és la seva principal característica, aquesta flexibilitat fa que cada entrevista sigui diferent i única, augmentant el grau de complexitat de la seva anàlisi, tot i això, per la seva riquesa, és el tipus d'entrevista més utilitzada en les disciplines socials i humanístiques.

El resultat de la recerca, en un fructífer diàleg entre les fonts orals i les fonts documentals, aspira, modestament, a contribuir a les opcions historiogràfiques que reconeixen a les dones el caràcter de subjectes històrics. En aquest cas, d'un temps i un país, que amb la legitimitat d'origen en la victòria militar en la guerra civil assenta i consolida una dictadura (1939-1975), i, tot i la continuïtat del moviment plural antifranquista fins a la mort del dictador, no serà viable transitar a la democràcia (1976-1982).

L'aventura intel·lectual que ens proposàvem abastava reconstruir les condicions de vida de les dones durant la dictadura franquista i en la transició a la democràcia; l'evolució de les demandes d'unes dones, com la satisfacció de les seves necessitats de subsistència, protecció, afecte, coneixement, participació, descans, creativitat, identitat i llibertat.⁷⁸ Conscients en tot moment que som historiadores no pas antropòlogues, la disciplina que més ha reeixit en aquesta comesa.

És òbvia la dimensió classista, d'una desigualtat profunda que situa unes dones més que d'altres en una posició de discriminació, sota una de les dictadures patriarcal del segle xx. Com també és evident la diferent vinculació de les dones que hem entrevistat al moviment feminista, el qual es concreta en iniciatives que conflueixen en les primeres activitats que impulsen algunes dones als anys 1975 i 1976, en la fundació del Bloc Feminista el juny de 1979 i en la seva dissolució en el trànsit del segle xx al xxi.⁷⁹

Com es pot veure en aquest llibre, la riquesa de possibilitats de la memòria oral és molt notable quan es planteja des de l'honestedat professional i el rigor metodològic. Coneixedores de les seves limitacions hem volgut completar l'anàlisi sincrònic i diacrònic del franquisme en el cas de la ciutat de Tarragona amb el diàleg complementari entre la memòria oral i les eines del treball històric de contextualització del règim i de documentació local generada per institucions i persones. És acceptat que un dels atractius de la història oral és la possibilitat de documentar aspectes poc visibles, àdhuc invisibles, a través de la documentació escrita. Més important encara que això,

77. BURDIEL, Isabel (ed.) & DAVIS, J.C (ed.); *El Otro, el mismo: biografía y autobiografía en Europa (siglos XVII-XX)*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2005.

78. MANTRED, Max-Neef; *Desarrollo a escala humana*. Barcelona: Icaria, 1998.

79. Arxiu Històric de Tarragona (AHT). Fons d'associacions i fundacions. Bloc Feminista 1977-1999.

amb la pretensió de fer una història inclusiva, és que permet corregir els biaixos socials i de gènere que imposa la documentació escrita.

Ja que, com és prou sabut, les fonts escrites tendeixen a referir-se als grups socials hegemònics més que als grups subalterns, de la mateixa manera que les dones que s'hi manifesten apareixen amb menor freqüència que els homes, o simplement l'experiència de les dones s'evapora en congruència amb un món bastit sobre postulats androcèntrics; per això la historiografia parteix massa sovint dels biaixos socials de gènere que dificulten la comprensió de l'experiència històrica de les majories socials. De fet, un dels impulsos originals de la història oral com a disciplina, especialment a Europa, va ser la voluntat d'esmenar els biaixos socials i, a més, de fer-ho amb una certa radicalitat; un instrument, en definitiva, per fer una «història des de baix» o per escriure la història d'aquells i aquelles que no han tingut veu en la història. Així doncs, amb la voluntat d'abastar una visió més completa d'aquella que s'obté amb els trets inherents a les fonts escrites hem optat per una important tasca d'entrevista a unes dones per intentar recollir la seva percepció i la seva diferent racionalitat subjectiva.

Actualment la història oral s'empra en diversos àmbits sigui com a recurs didàctic en moltes escoles i instituts o com una altra forma d'acostar-se a la història més recent a través del record d'aquelles persones que van viure sota la dictadura de Franco. I si per als infants i joves és més comprensible la història a través de la veu dels seus grans, per què no ho ha de ser per als adults.⁸⁰

Cada vegada pren més rellevància la història oral com a font documental, s'han creat arxius on el que s'hi conserva i difon no són documents en suport paper, sinó documents en suport d'àudio i so, així, per exemple, tenim AHOA (Archivo de la Memòria) a Euskadi; el projecte d'aquesta associació és la creació d'un centre destinat a la recopilació, conservació i difusió de testimonis orals i audiovisuals al País Basc. Universitats, institucions i societat civil han endegat un moviment de recuperació de memòria molt fort, imparabile, que està traient a la llum una allau de testimonis i experiències que havien restat a l'ombra fins a l'actualitat, projectes com *Tots els noms*⁸¹ de recerca i divulgació històrica del període 1931-1978 al Penedès, impulsat per l'Institut d'Estudis Penedesencs, o *Todos los nombres*,⁸² impulsat per l'Associació

80. La Direcció General de la Memòria Democràtica i el Departament d'Educació han editat *Guerra Civil a Catalunya. Veus dels sense nom* (2007) que és el primer d'una sèrie de materials didàctics i pedagògics per a professors dedicats a l'ensenyament d'aspectes relacionats amb la memòria pedagògica, el tercer volum ha estat coordinat pel Grup Historaula; *El record fet paraula. Memòria popular del franquisme* (2008).

81. [<http://www.totselsnoms.org/>] (20 de gener de 2009).

82. BONO ACOSTA, Gonzalo, RÍO SÁNCHEZ, Ángel del & VALMENDE DEL RIÓ, José M.; *La recuperación de la memoria histórica*. Sevilla: Centro de Estudios Andaluces, Consejería de la Presidencia, Junta de Andalucía, 2007. [<http://www.todoslosnombres.org/>] (20 de gener de 2009).

Andalusa de Memòria Històrica i Justícia i la Confederació General dels Treballadors d'Andalusia, els quals han posat a disposició de la ciutadania un cercador a internet que permet accedir a informació i biografies de persones represaliades pel franquisme, en són notables exemples.

D'altres països, com els del con sud, de democràcia més jove que la nostra, gaudeixen d'iniciatives governamentals admirables en el tractament de la memòria en les dictadures, fent de la memòria un museu, com és el cas de la ciutat de Montevideo,⁸³ a Uruguai, o a la República Argentina l'agrupació AHORA (Asociación Historia Oral de la República de Argentina),⁸⁴ que impulsa la difusió del paper de la història oral a través de cursos, jornades i seminaris al llarg de tot el país. A països de l'antic Pacte de Varsòvia, en els darrers anys, també han sorgit associacions que donen suport a projectes d'història oral, és el cas de la COHA (Czech Oral History Association),⁸⁵ nascuda el 2007, que presenta com a principal objectiu ajudar les entitats nacionals perquè la història oral s'utilitzi com a mètode en les humanitats, però no solament a la República Txeca, sinó a tots els països de l'antiga òrbita soviètica. Praga serà la pròxima seu el 2010 del Congrés Internacional d'Història Oral.

No podem deixar d'esmentar, l'aposta que va endegar el govern català ara fa quatre anys amb la creació de la figura de la Direcció General de la Memòria Democràtica, adscrita al Departament d'Interior, Relacions Institucionals i Participació, que és l'instrument encarregat d'executar les polítiques públiques de recuperació de la memòria democràtica, i sobretot de col·laborar amb els grups i associacions que des de la nostra societat civil treballen en la recuperació de la memòria històrica. La D. G. de la Memòria Democràtica dona suport econòmic a les iniciatives que des de les administracions catalanes s'endeguen per a la recuperació del patrimoni memorial del segle xx, un exemple és l'impuls de la Xarxa d'Espais de Memòria Democràtica,⁸⁶ que col·labora amb els ens municipals i entitats a posar en funcionament diversos centres d'interpretació de la Batalla de l'Ebre a comarques com la Terra Alta. També s'ha treballat en la dignificació de fosses i espais de dol, sense deixar de mencionar les subvencions per a iniciatives destinades a la restitució de la memòria democràtica, entre els quals hi ha aquest projecte que podeu veure traduït en forma de llibre.

Alessandro Portelli afirma *A filosofia e os fatos* que el gran desafiament de la història oral i del treball amb els records és que els testimonis no accepten reduir les seves vides a un conjunt de fets, sinó que produeixen narratives que van més enllà d'un conjunt de xifres, i treuen a la superfície les seves subjectivitats a l'interpretar com

83. NOEL DOMÍNGUEZ, María; "Todo esta guardado en la memoria. Recorrido por el Museo de la Memoria" a *Cuadernos de la historia reciente. Uruguay 1968-1985*. Montevideo: Ediciones de la Banda Oriental, núm. 4 (2008), p. 61-66.

84. [<http://ahoargentina.com.ar/>] (20 de gener de 2009).

85. [<http://www.oralhistory.cz>] (20 de gener de 2009)

86. *Memòria, -es*, núm. 3, revista inclosa a *L'Avenç*, núm. 34 (desembre de 2008).

van viure les relacions socials i van entendre els fets.⁸⁷ De fet, segons Paul Thompson la font oral és la més nova i la més antiga forma de fer història.⁸⁸ La innovació d'aquest camp no resideix en la oralitat, ja que la història dels pobles s'ha transmès al llarg dels segles a través de la tradició oral, sinó en el treball sistemàtic de recuperació i utilització de la font oral.

Hem intentat –i qui ens llegeixi determinarà si hem aconseguit reeixir-hi– fer quelcom que ha practicat amb solvència Portelli, que resumeix el seu treball com un *patchword* (*patchwork* de paraules), «és la forma com jo construeixo els meus llibres: són un muntatge de cites de fonts orals connectades per la meua veu de narrador i contrastades amb el diàleg amb altres tipus de fonts».⁸⁹ Per això, però, convé saber mantenir una distància crítica tot i la identificació amb la persona entrevistada perquè, com sosté Portelli, cal acceptar l'emotivitat necessària en tota conversa personal, i saber anar més enllà, tenir la distància crítica i comptar amb un projecte dissenyat on inserir l'entrevista.

Altres ciutats catalanes, com Reus,⁹⁰ l'Hospitalet de Llobregat⁹¹ o Calafell,⁹² entre d'altres, ja tenen la seva història viscuda del segle xx a través de protagonistes femenines. Havia arribat l'hora que Tarragona també comptés amb una aportació al coneixement del franquisme i de la transició democràtica a partir de la mirada de les dones.

32 memòries històriques

A través de les trenta-dues veus podem connectar com un trencaclosques tots els espais de lloc i de temps de la ciutat, espais públics i espais privats, que evoquen les dones entrevistades, i és gràcies a elles que ha estat possible aquest llibre: Emília Arnavat, M. Teresa Batet, Manola Brunet, Carmen Campo, Carme Casas, Montserrat Company, Núria Delclòs, M. Teresa Domènech, Matilde Dorado, M. Antònia Ferrer, M. Teresa Forès, M. Teresa Fortuny, Ángeles de la Fuente, Lluïsa García, Yolan-

87. PORTELLI, Alessandro; "A filosofia e os fatos" a *Revista Tempo*, núm. 1, RJ, UFF, 1996.

88. THOMPSON, Paul; *The voice of the past: oral history*. Oxford: Oxford University Press, 1978.

89. Entrevista a Alessandro Portelli per Lluís Úbeda Queralt, núm. 129 a Suplement de *L'Avenç*, núm. 334 (abril de 2008), p. 5-7.

90. JOANPERE BIGORRA, Dolors; *El temps d'unes dones: República, Guerra i Postguerra*. Reus: Ajuntament de Reus, Regidoria de Polítiques per la Igualtat i Casal de les Dones, 2007.

91. BORDERÍAS, Cristina & BENGOCHEA, Soledad (eds.); *Les dones i la història al Baix Llobregat*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002.

92. PARICIO de CASTRO, Helena & SUBIRÀ CARRASCO, Úrsula; *El Calafell de les Dones. Memòria oral de la Guerra Civil i la Postguerra*. Ajuntament de Calafell, 2007.

da García, M. Teresa Gatell, Anna Guasch, Glòria Malè, M. Teresa Martí, Carme Muñoz, Montserrat Palau, Pepita Pomerol, Rosa Queral, Berta Ramos, M. Antònia Recasens, Charo Romano, Antònia Sánchez, Enriqueta Sánchez, Palmira Sepúlveda, Isabel Soriano, Dolors Vergés i Olga Xirinacs, a totes elles el més sincer agraïment per la seva generositat en acceptar la nostra invitació, i fem exprés el record per a Núria Delclòs i Immaculada Sastre que ja no són del tot aquí, a Tarragona, la seva ciutat.

En la recerca s'hi mostren els resultats de l'entrevista a dones de tres generacions nascudes entre 1910-1930, 1930-1950 i 1950-1970.⁹³ Les dones de la primera generació van créixer entre la II República i la guerra civil, el conflicte bèl·lic les va fer madurar de cop i volta, moltes van haver de suspendre els seus estudis, a d'altres la guerra els va truncar la vida, per a moltes la seva infància va anar acompanyada de les targetes de racionament i les carències materials i emocionals derivades del desenllaç de la guerra civil. La segona generació de dones es féu adulta amb els plans de desenvolupament i exercí la maternitat en plena mutació de les llars en centres de consum. La tercera visqué el segon franquisme i la transició a la democràcia en plenitud.

Examinar les condicions de vida i les expectatives que es van oferir a les dones i que van conduir-les a determinades actuacions que conserven relació amb l'experiència vital de generacions precedents i que repercuteixen en les generacions següents és quelcom que la sociologia tematitza en el sentit que el desenvolupament del feminisme s'inscriu en el marc de la transformació de les famílies extenses en famílies nuclears, progressivament individualitzades i orientades al consum, també en relació amb la implantació de les noves formes de vida, d'abast massiu i transnacional, pròpies de la cultura de masses.

Les dones de la primera generació, nou entrevistades, s'incorporaren a la vida urbana, a voltes en un procés migratori cap a Tarragona on van viure la desmembració de la família extensa juntament amb la modernització de les llars i la devaluació del treball domèstic. Les dones d'aquesta generació buscaren mitjans de subsistència fora de la llar, ja fos al servei domèstic, en peonatge industrial o al sector serveis en creixement; les més afavorides tingueren accés a la formació professional. És així com apareix la doble jornada reflectida en l'evolució de la taxa d'activitat assalariada femenina a Espanya que passa del 9% el 1930 al 8,3% el 1940, el 15,8% el 1950, el 20% el 1960 i fins el 24% el 1970. És difícil que aquestes dones poguessin considerar alliberadora la compatibilització de la doble jornada per la precarietat de les condicions domèstiques i dels nivells salarials.⁹⁴

Un dels exponents més populars dels canvis socials propis del procés de modernització fou la implantació massiva dels electrodomèstics, fet que faria disminuir de

93. GARRIDO, Luis J.; *Las dos biografías de la mujer en España*. Madrid: Instituto de la Mujer, 1993. MORENO SARDÀ, Amparo. «La réplica de las mujeres al franquismo» dins FOLGUERA, Pilar (ed.); *El feminismo en España: dos siglos de historia*. Madrid: Pablo Iglesias, 1988, p. 85-110.

94. GIL CALVO, Enrique; *La mujer cuarteada: útero, deseo y Safo*. Barcelona: Anagrama, 1991.

manera considerable la quantitat d'esforç que fins aleshores requeria el treball domèstic.⁹⁵ Les hores que les dones esmerçaven a mantenir la llar i les necessitats d'aliments, companyia, suport i cura dels altres es feien menys feixugues. Així mateix, l'expansió dels serveis públics educatius i de salut i la indústria alimentària i de confecció havien convertit en activitat pública una part important del que fins aleshores era activitat domèstica. Per aquesta primera generació, les expectatives de treball assalariat tenien dependència directa dels recursos patrimonials i culturals de les seves famílies d'origen.⁹⁶ Entre 1940 i 1970 l'índex d'analfabetisme femení a Espanya va disminuir entre un 28% i un 12%, respectivament, tot i que encara duplicava el masculí, en un clar biaix de gènere en les oportunitats educatives.

La majoria de les dones de la generació nascuda entre 1910 i 1930 no accedí al sistema educatiu i es va convertir en peonatge agrícola o industrial en la infància o es dedicà al treball domèstic propi o aliè mentre que una minoria diposità les expectatives vitals i de complement a les migrades rendes de les classes mitjanes amb alguns anys d'escolarització –normalment en col·legis de monges– i alguna preparació professional. Aquestes dones dels ambients urbans, proletaris, mitjans o acomodats, foren les més interessades en l'abolició de les discriminacions legals per raó de gènere i impulsores del reconeixement del dret al sufragi en la Constitució de la II República.⁹⁷

És en el context de profunda crisi del període d'entreguerres a Europa que els conflictes socials i polítics que afecten les bases de l'ordre social expressen els interessos antagònics entre grups que pugnen per orientar la vida col·lectiva.⁹⁸ La sublevació militar del 18 de juliol de 1936 es proposà eliminar el conflicte i reforçar, com així farà el Nuevo Estado de Franco, els trets fonamentals d'un sistema caracteritzat per la desigualtat per raó de gènere: el caràcter miticoreligiós de la jerarquia patriarcal; la sacralitat de l'ordre patrimonial i familiar del sistema productiu i de les institucions polítiques. I per fer això, la dictadura no només va reforçar jurídicament l'autoritat paterna en relació amb les dones i les criatures, sinó que es proposà impedir la parti-

95. CARNERO ARBAT, Teresa; *Modernización, desarrollo político y cambio social*. Madrid: Alianza, 1992. IZARD, Miguel; *Sin leña y sin peces deberemos quemar la barca. Pueblo y burguesía en la Cataluña contemporánea*. Barcelona: Los libros de la frontera, 1998, p. 204-250. MOLINERO, Carme «Recuperació econòmica i canvi social» dins BORJA, Riquer de; *Història, política, societat i cultura dels Països Catalans*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1997, vol. X, p. 292-309. SERRA, Sebastià; «La España del desarrollo. L'expansió econòmica i els canvis en els costums» dins SOLÉ SABATÉ, Josep M. (Dir.); *El Franquisme a Catalunya (1939-1977)*. Barcelona: Edicions 62, 2005, vol. III, p. 10-32.

96. BOURDIEU, Pierre; *La dominación masculina*. Barcelona: Anagrama, 2002.

97. DUCH PLANA, Montserrat; *Dones Públiques*, p. 63-98.

98. BOCK, Gisela; *La mujer en la historia de Europa: de la Edad Media a nuestros días*. Barcelona: Crítica, 2001.

cipació de les dones casades en el treball assalariat com també va restringir la «participació» política en els estrets marges de la dictadura a les dones.

Les dones d'aquesta primera generació del segle xx a Tarragona, a Catalunya o a Espanya van haver de dedicar-se a tasques domèstiques per tal que pogués sobreviure una generació, malgrat el conflicte fratricida i les condicions de misèria de la postguerra entre l'estraperlo, el racionament, la repressió política i l'èxode del camp a la ciutat, aspectes tots aquests que analitzem en sengles capítols.

Unes dones que van compartir la fase adulta de les seves vides amb uns homes que havien viscut la guerra, al front o a la rereguarda, i que la propaganda de postguerra els conduïa a assumir un comportament viril prepotent cap a les dones a les quals exigien que assumissin el paper de repòs del guerrer i obediència cega. Les expectatives d'homes i dones que vivien a Tarragona sota el primer franquisme (1939-1959) foren acompassades pels càntics i l'encens del nacionalcatolicisme, els *partes informativos*, els serials i els concursos radiofònics, les imatges en blanc i negre del NODO, els ídols de Hollywood en color i la veu d'Antonio Machín. Amb aquest paisatge de fons, per tal de sortir de les misèrrimes condicions de la postguerra i poder accedir a un habitatge digne, als primers electrodomèstics o a un aparell de ràdio, intensificaren les seves jornades de treball i aconseguiren que s'anés estenent el sistema patrimonial entre sectors de la població que mai havien xifrat en aquestes expectatives la seva forma de vida. D'aquí que aquestes dones, a la vegada que en certa mesura es van adaptar a la nova dona propugnada per la Secció Femenina, també es van resistir: a vegades, participant en les fàbriques i oficines, d'on s'havia proposat alliberar-les el *Fuero de los Españoles*;⁹⁹ altres, protagonitzant la resistència política, la presó o la mort, l'exili, la guerrilla o la lluita clandestina.¹⁰⁰

A partir de 1943, com explica Giuliana di Febo, en moltes presons de dones ingressaren noves detingudes que ja no eren casos de guerra sinó membres de la resistència que actuaven com a mares i germanes, un paper que no volien ni podien defugir.¹⁰¹ També actuaven com a punts de suport, enllaços i maquis que la premsa qualificava com a «aventureras, de fáciles costumbres y amantes corruptas de los guerrilleros, mancebas, queridas, amantes» mentre que els seus companys eren titllats d'«atracador, bandolero, bandido o ladrón». Aquestes dones, col·laboradores impres-

99. En el capítol II, punt 1 del *Fuero del Trabajo* de 9 de març de 1938: «En especial, prohibirá el trabajo nocturno de las mujeres y niños, regulará el trabajo a domicilio y liberará a la mujer casada del taller y de la fábrica».

100. MORENO SARDÀ, Amparo. «La réplica de las mujeres al franquismo» dins FOLGUERA, Pilar; *El feminismo en España: Dos siglos de historia*. Madrid: Pablo Iglesias, 1988, p. 91.

101. FEBO, Giuliana Di; *Resistencia y movimiento de mujeres en España 1936-1976*. Barcelona: Icaria, 1979. p. 86-87. L'autora replanteja la recerca publicada amb les noves claus interpretatives a «Memoria de mujeres en la reistencia antifranquista: contexto, identidad, autorepresentación» a *Arenal* (1997) vol. 4 (2), p. 239-254.

cindibles del maquis, patiren condemnes de 20 o 30 anys; «uno de los tributos más anónimos pagados a la lucha antifranquista, y de los más altos», com sosté di Febo.

La trobada en les visites a les presons va facilitar l'aparició de grups de dones dedicades a accions de solidaritat que culminarien, amb l'impuls del PSUC a Catalunya, en la constitució el 1965 del Moviment Democràtic de dones, que es mantindria actiu a Barcelona fins 1969, quan es dissolgué sota l'estat d'excepció. Duien a terme una activitat discreta en l'oposició a la dictadura, s'oposaven a les iniciatives del règim que a partir de 1963 propiciaren la creació d'agrupacions de mestresses de casa en què l'oposició comunista s'infiltrà, de la mateixa manera que ho féu en el sindicalisme. Es troba en l'arrel d'organitzacions feministes posteriors.

A l'Espanya franquista el sorgiment de la segona onada del feminisme és aliè a l'influx del maig de 1968, el que afavorirà l'aparició d'una concepció del feminisme que estarà majoritàriament vinculada a l'oposició comunista. Aquest corrent s'enfrontarà amb la concepció radical separatista que atorgà conflictivitat al moviment feminista en polaritzar els debats a l'entorn de la doble o única militància. Poc a poc les activitats ja més pròpiament feministes expressen les actituds de les dones urbanes i il·lustrades de la segona generació, les que van néixer entre 1930 i 1950.

La segona generació, de les quals hem entrevistat a dotze dones, va créixer en famílies molt afectades pel conflicte bèl·lic i amb mitjans de subsistència precaris i un clima autoritari dins i fora de casa. Tenien una imatge de les seves mares dedicades al treball domèstic que no obtenien cap reconeixement d'uns homes que, a la vegada, compensaven les seves difícils condicions de treball amb actituds prepotents vers la família. Les joves d'aleshores tendien a trobar models d'una vida millor en la publicitat, el cinema i els serials radiofònics, dels quals Elena Francis s'acabarà revelant com una fàbrica emocional. En els anys seixanta es visqué una gran transformació, l'acció combinada de la migració rural a les ciutats, tant de dins com fora de Catalunya, i la transformació del peonatge rural en proletariat urbà més qualificat, així com l'increment de les classes mitjanes, base del desenvolupament de les burocràcies estatals i comercials i dels negocis del turisme.

Per a copsar la magnitud del canvi en l'estructura ocupacional, només unes dades prou expressives: el 1965 la població activa espanyola en el sector primari era del 35%, i del 33% i 31% en els secundari i terciari respectivament; cinc anys després les proporcions eren del 25%, 38% i 37%. Uns canvis que afectaren la família tradicional, ja que amb l'ocupació remunerada dels joves, la rígida jerarquia patriarcal en famílies encara en bona part extenses, que la dictadura fomentava, es començava a posar en qüestió. La norma legal que obligava les dones fins els 25 anys a romandre al domicili familiar si no comptava amb el consentiment patern per emancipar-se, per casar-se

102. ALBERDI, Inés; *La nueva familia española*. Madrid: Taurus, 1999. CAMPO, Salustiano del; *La «nueva» familia española*. Madrid: Eudema, 1991. COMAS D'ARGEMIR, Dolors; *Vides de dones:*

o fer-se monja, restà progressivament en desús. Poc a poc la família extensa es desmembrà i es féu nuclear.¹⁰²

La dictadura evolucionà entre l'objectiu del Fuero del Trabajo de «liberar a la mujer casada del taller y de la fábrica» i la promulgació de la Llei de drets polítics, professionals i laborals de les dones que va mantenir notables discriminacions sexistes,¹⁰³ com ara que les dones, en contraure matrimoni, podien abandonar la feina a canvi d'una dot, o que es podia exigir a les dones casades llicència marital per treballar, o que el marit podia cobrar el sou de la seva dona. Persistien, doncs, els obstacles i les discriminacions de les dones en la fase de modernització de l'economia espanyola.

Les expectatives de vida, les trajectòries vitals, es feien més dependents de l'accés al sistema educatiu. Només les més joves tingueren possibilitats d'accés generalitzat a l'educació primària, en un ambient que atorgava preferència a la formació professional dels nois, que al 1971 suposava el 91%, i que, en tot cas, per a les noies, es concentrava en branques de perruqueria, tall i confecció, i era insignificant en oficialia i maestria. Una discriminació sexual en les oportunitats de qualificació professional que suposà que la primera Universitat Laboral femenina, la de Saragossa, entrà en funcionament el curs 1966-1967 i només representava el 8,4% de tot l'alumnat en les universitats dels pobres, tretze anys després d'estrenar la primera masculina a Gijón, el 8 de novembre de 1956 s'inaugurava la de Tarragona,¹⁰⁴ que tingué l'honor d'ésser dedicada al cap de l'Estat de la mateixa manera que d'altres es dedicaven a herois i personatges del Movimiento Nacional. Unes immenses dificultats, doncs, per a la mobilitat social de les noies, en què la procedència de classe reforçava els seus nivells d'aspiració salarial. I més quan les famílies subordinaven el treball de les filles a finançar els estudis dels fills, ja que es percebia com a ocupació conjuntural mentre no accedissin al seu propi destí: el matrimoni i el treball domèstic.¹⁰⁵

Persistia la prohibició de l'escola mixta coeducadora o s'imposava l'ensinistrament en les tasques de la llar amb les matèries impartides per instructors de la Secció Femenina als instituts. Un sistema educatiu, en bona part en mans de religioses, que,

treball, família i sociabilitat entre les dones de classes populars (1900-1960). Barcelona: Fundació Serveis de Cultura Popular Altafulla, 1990. *Trabajo, género y cultura*. Barcelona: Icaria, 1995. GARRIDO, Luís & GIL, Enrique (eds); *Estrategias familiares*. Madrid: Alianza, 1997.

103. DUCH PLANA, Montserrat; *Celibato laboral*. Comunicació al V Encuentro de Investigadores del franquismo. Albacete: Universidad de Castilla la Mancha, 2003.

104. BURGIA, Gianluca (Ed.); *La Universitat Laboral de Tarragona: 1952-1956*. Tarragona: Col·legi d'Arquitectes de la demarcació de Tarragona, 2006.

105. BORDERIAS, Cristina. «La condició de la dona. La llarga postguerra 1939-1960» dins RIQUER, Borja de; *Historia. Política, societat i cultura dels Països Catalans*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1995, vol. X, p. 135-140.

com suggereixen algunes entrevistades, perseguia la pràctica de misses, confessions i comunions, rosaris i processons que va tenir repercussions en els hàbits corporals i la mentalitat puritana. Una orientació sexista que remarcava els estereotips de força i prepotència masculina i passivitat i submissió femenina. Moltes de les dones d'aquesta generació expressen la seva rebel·lió en el pla cultural dels principis miticoreligiosos en desafiar valors majoritaris com ara la virginitat, la sacralitat de la propietat privada, la dignificació pel treball, el sacrifici per obtenir objectius aplaçats.

No obstant tot això, una part de les dones més joves d'aquesta generació nascuda en la dècada dels quaranta accedirà a noves oportunitats ja que entre 1950 i 1970 les noies passaran de ser el 35% de les batxilleres al 45% i en el curs de preuniversitari 1970-1971 suposaven el 35% en una tendència progressivament equilibrada dels sexes en la formació, si bé les dones accediren majoritàriament a estudis mitjans com ara Magisteri i Infermeria, i en els superiors, en especialitats com ara Filosofia i Lletres i Farmàcia, on eren el 55%, i del 30% en Ciències Socials i Dret.

Per a la majoria de la població la inserció en la societat de consum, l'expansió de la publicitat i el pagament a termini feien possible l'accés a béns d'equipament domèstic molt preuats que es finançaven amb l'esforç de l'estalvi i les hores extraordinàries. Foren, doncs, dones impulsores de la modernització que perseguiren condicions de vida més dignes, empaitaren oportunitats de promoció professional i foren protagonistes del desenvolupament econòmic dels seixanta i primera meitat dels setanta.

La història oral recull, com podrem veure, els entrebancs que les dones patiren pel fet de topiar amb una mentalitat social majoritària que feia de la família l'espai per antonomàsia de la subjecció de les dones als homes, enmig de discriminacions educatives i laborals, i amb la rigidesa de les normes jurídiques i morals i relacions afectives marcades pels fantasmes d'un imaginari cultural androcèntric que afavoria la prepotència masculina i la submissió femenina.¹⁰⁶

La rèplica de les dones nascudes entre 1930 i 1950 a la dictadura franquista fou la contraposició del treball assalariat al treball domèstic. Així, als inicis de la dècada dels seixanta molts indicis revelaven que cada vegada més dones posaven en qüestió l'autoritarisme patriarcal que reforçava la dictadura ja fos en els espais domèstics, controlats pels caps de família, o bé en els espais públics del treball, de la política, i també en els marges clandestins de l'oposició antifranquista.

En els inicis del feminisme a Espanya trobem la influència de publicacions com ara *Cuadernos para el diàlogo*¹⁰⁷ que el 1965 dedicà un número extraordinari a la condició femenina, o les traduccions primer al català i després al castellà de dues obres

106. GIL CALVO, Enrique; *Medias miradas. Un análisis cultural de la imagen femenina*. Barcelona: Anagrama, 2000. *Máscaras masculinas. Héroes, patriarcas y monstruos*. Barcelona: Anagrama, 2006.

107. MUÑOZ SORO, Javier; *Cuadernos para el diàlogo (1963-1976): Una historia cultural del segundo franquismo*. Madrid: Marcial Pons, 2006.

fonamentals: *La mística de la feminitat* de Betty Friedan i *El segon sexe* de Simone de Beauvoir; una expectació que portà a l'encàrrec d'Edicions 62 a Mª Aurèlia Capmany, que escrigué l'assaig *La dona a Catalunya: Consciència i situació* que es publicà el 1966, dos anys més tard sedità el llibre fet per un col·lectiu de feministes, Mireia Bofill, M. Lluïsa Fabra, Anna Sallés, Elisa Vallés i Pilar Villanazo: *La mujer en España*. Capmany, que residí a Tarragona algunes temporades, publicà el 1970 *De profesión mujer* i els dos anys consecutius *El feminismo ibérico* i *El feminisme a Catalunya*.

Aquestes obres facilitaren per a moltes generacions, l'obertura d'una consciència de dones militants contra la dictadura franquista, moltes d'aquestes dones esdevingueren feministes.¹⁰⁸ Poc a poc, malgrat l'excepcionalitat imposada per la dictadura s'anà confluint en la segona onada del feminisme occidental. A Catalunya es visqué, així, la segona etapa del moviment de dones després de la II República que culminà amb les Jornades Catalanes de la Dona celebrades al Paraninf de la Universitat de Barcelona a finals de maig de 1976, el precedent havia estat la celebració de l'Any Internacional de la Dona el 1975 organitzat per les Nacions Unides, arran d'aquest esdeveniment els partits d'esquerres de l'oposició antifranquista procediren a una revisió de les seves posicions, ambigüitats i prejudicis sobre el moviment d'alliberament de les dones.

El testimoni de Berta Ramos és significatiu de l'esforç del Partit del Treball Espanyol (PTE) en crear l'Associació Catalana de la Dona el 1976 que mantindria fidelitat als interessos del partit enfront del Moviment de Dones de Barcelona (1975-76), on col·laboraven militants de diverses procedències, socialistes i eurocomunistes, maioistes i trotskistes i moltes independents i dones destacades com l'advocada Lidia Falcón, que propugnava l'organització de les dones independentment dels partits polítics, Falcón acabaria creant el Partido Feminista. Aviat sorgirien profundes discrepàncies en la política d'aliances en un ambient dens i tens. Noves postures sobre la sexualitat, juntament amb l'èmfasi de la cerca de la pròpia identitat, són els trets més significatius d'un recanvi generacional. Moltes de les dones més joves de la segona generació i de la tercera engruixiren els grups feministes radicals, qüestionaren la reivindicació igualitària i exploraren la pròpia identitat, altres continuaren amb la doble militància en partits polítics i organitzacions sindicals, unes i altres viurien experiències complexes. Les de doble militància sovint patiren, el que explica Sara Iribarren, una de les principals ideòlogues del moviment democràtic de dones promogut pel Partit Comunista Espanyol (PCE): «El miedo a perder la aceptación del hombre convierte a algunas camaradas en caricaturas de los militantes masculinos. Estas militantes se desentienden de los problemas particulares de la mujer porque la opresión femenina les recuerda la suya propia. Muchas de ellas se hacen profundamente antifeministas; orgullosas de haber sido aceptadas en el círculo político de

108. PALAU VERGÉS, Montserrat; *M. Aurèlia Capmany*. Tarragona: Arola Editors, 2008.

109. IRIBARREN, Sara; *La liberación de la mujer*. París: Colección Ebro, 1973.

los hombres, el recuerdo de la opresión femenina les hiere como un obstáculo a su propia conciencia de mujeres “liberadas”». ¹⁰⁹

El projecte, planteja en definitiva, una nova perspectiva de la història de la ciutat durant el segle xx. Un segle que diversos autors han reconegut com el «segle de les dones», és aquesta l'opinió de Victòria Camps, de Manuel Castells, d'Eric Hobsbawm, Mary Nash, de Marina Subirats, d'Alain Touraine o de tantes científiques socials que treballem els estudis de les dones i del gènere. ¹¹⁰ L'abast del canvi en les oportunitats vitals per a la majoria de les dones ha estat importantíssim, una autèntica ruptura històrica que afecta múltiples dimensions de la vida com ara la dissociació del sexe amb la reproducció, l'accés generalitzat al treball remunerat, la generalització dels drets i les llibertats individuals així com la persistència de desigualtats per raó de gènere en l'àmbit laboral o en l'èxit en la trajectòria professional o política conegut com el sostre de vidre. Tarragona ha experimentat un extraordinari canvi demogràfic, social i econòmic durant el segle xx. Una ciutat que canvia en un món que canvia, unes dones que també canvien.

Les coordenades pròpies de la història, l'espai i el temps, articulen el llibre. Els eixos prioritaris d'anàlisi són els factors determinants de la desigualtat: la classe social i el gènere, l'estudi de les taxes d'activitat i d'escolarització mostraran les desigualtats educatives de les classes populars com també la formació professionalitzadora lentament assolida per les dones, primer en les anomenades carreres femenines (mestres, bibliotecàries, llevadores, infermeres) fins a la democratització en l'accés al sistema educatiu obligatori i superior.

La participació femenina en l'acció col·lectiva i en espais d'associacionisme i sociabilitat diferencials i l'oposició antifranquista i el sorgiment del moviment feminista són aspectes de l'experiència femenina que cal estudiar. L'altra cara, la política oficial de la dictadura, sigui en la repressió sobre les dones com en l'articulació de l'adocriament sobre les dones amb la Secció Femenina com a braç armat progressivament burocratitzat, construeixen aspectes centrals sobre la naturalesa del franquisme.

La recerca requeria, els resultats del *patchword* que deia Portelli ho proven, la combinació complementària a partir del treball de fonts documentals de diversa tipologia: qualitativa uns i quantitativa altres. És així que ens ha semblat imprescindible el buidatge de fons de premsa periòdica i de bibliografia local per tal de completar i dialogar amb l'entrevista en profunditat amb algunes dones representatives de l'esdevenir ciutadà, com les que ha fet Meritxell Ferré en una trentena de dones de diversa condició, generació i estatus.

110. CAMPS, Victòria; *El siglo de las mujeres*. Madrid: Cátedra, 1998. CASTELLS, Manuel & SUBIRATS, Marina; *Mujeres i hombres: ¿Un amor imposible?* Madrid: Alianza Editorial, 2007. HOBBSAWM, Eric; *Historia del siglo XX: 1914-1991*. Barcelona: Critica, 2003. NASH, Mary; *Mujeres en el mundo: historia, retos y movimientos*. Madrid: Alianza, 2004. TOURAINE, Alain; *El mundo de las mujeres*. Barcelona: Paidós, 2007.

3. EL SEGON SEXE

Nenes brodant a l'escola Santa Teresa de Jesús de Tarragona (1954).
Fotografia Fons Canadell (AHT).

No es neix dona: s'arriba a ser-ho. Cap destí biològic, psíquic, econòmic, defineix la imatge que revesteix en el si de la societat la femella humana. Només la mediació aliena pot convertir un individu en alteritat.*

SIMONE DE BEAUVOIR ¹¹¹

Família

La família, els models plurals de família, socialitzen de manera sexista? Creen oportunitats i possibilitats d'experiència diferents? Tot i que avança la transició entre un model caduc de família autoritària i un altre d'igualitari i democràtic, els models de referència viscuts en la família, especialment en la fase desenvolupadora del tardofranquisme mostren com encara persistien –i persisteixen, però això potser serà objecte d'una recerca futura– pautes sexistes en l'ús del temps, en la cura de les tasques domèstiques, en la configuració d'estils d'ús del temps lliure, quelcom que rememoren les entrevistades.

La incorporació progressiva de les dones al món del treball remunerat coincideix amb una mutació en la relació pares i mares - fills i filles: es tendeix a basar-les en conductes d'afectivitat i raonament en comptes de coerció física o verbal; les privacions o els càstigs eren quelcom habitual en el model de família autoritària que va resignificar el franquisme i que sovint sura, tot i que s'explicita amb dificultats en les entrevistes a les trenta-dues dones que constitueixen la base per fer aquest llibre. El camí cap a la democràcia incorpora i comporta moltes transicions¹¹² que fins fa poc havien estat bandejades sota l'hegemonia del canvi polític a les institucions, quan,

* BEAUVOIR, Simone; *El segundo sexo. Vol. II: La experiencia vivida*. Madrid: Ediciones Cátedra, 1998, p. 13.

111. BEAUVOIR, Simone de; *La dona trencada*. Barcelona: Deriva Editorial, 2002. LÓPEZ PARDINA, M. Teresa; *Simone de Beauvoir: una filòsofa del siglo XX*. Cádiz: Universidad de Cádiz, Servicio de Publicaciones, 1998. MONTEIL, Claudine; *Las hermanas Beauvoir*. Barcelona: CIRCE, 2004. ROWLEY, Hazle; *Sartre y Beauvoir*. Barcelona: Lumen, 2006.

112. ALBERDI, Inés; «La transició de les famílies a Espanya» i VILLATORO, Assumpció; «Transformació familiar» dins DDAA; *En transició*. Barcelona: Centre de Cultura Contemporània de Barcelona, 2007, p. 87-103.

de fet, una perspectiva més holística comporta abastar altres dimensions de la vida col·lectiva pel que fa a l'escola, els espais de convivència, l'àmbit de la salut mental o les dimensions més variades de la cultura i les representacions, així com conèixer els obstacles amb què van ensopegar.

D'una banda, la diacronia de les tres generacions ens ha fet ben conscients dels canvis profunds en els rols clàssics del pare i de la mare, com també del procés que va de la precocitat al retard en l'emancipació dels joves, de l'evolució de la fecunditat femenina i de l'edat d'assumir la maternitat progressivament endarrerida gràcies al control de la natalitat, cosa que a Tarragona es simbolitza amb la creació del Centre de Planning Mitja Lluna, que evoca Rosa Queral. Els estudis demogràfics de base censal indiquen l'augment del nombre de llars i la pràctica desaparició de la família extensa. La disminució del nombre mitjà de persones per llar amb el final de la convivència de més de dues generacions, o els processos que donen valor a l'àmbit privat-familiar per atendre les múltiples necessitats dels éssers humans; això fins a l'agenda feminista de la transició que maldava per superar un ordenament jurídic a l'extrem patriarcal legitimat pel nacionalcatolicisme fins a convertir els pecats en delictes sancionats pel Codi penal. Tot plegat obstaculitzava que les famílies tinguessin els fills desitjats i abocava tantes i tantes dones a la pràctica de la interrupció voluntària de l'embaràs amb riscos per a la seva salut i àdhuc la vida; les ruptures de la convivència de les parelles fracassades havien d'esperar la legalització del divorci, que no s'aprova fins el 1981,¹¹³ quelcom que posà a prova la fràgil solidesa de la coalició governamental,¹¹⁴ com recordava Yolanda García «la llei del divorci, jo recordo que allò va costar, va costar aquella llei del divorci, no t'ho pots ni imaginar, la llei Ordóñez, que era de la UCD, per aquella llei hi havia manifestacions, les ràdios només parlaven de *divorcio sí, divorcio no*».

D'una altra banda, les entrevistes mostren l'extrema discriminació laboral de les dones sota el franquisme i les dificultats de tot tipus per accedir al mercat laboral, com a conseqüència d'una mentalitat basada en el discurs de la domesticitat, que atorgava primacia a la maternitat com a base de la identitat cultural femenina; en aquest context, les lluites de les treballadores de Valmeline i al barri de la Floresta que evoquen Matilde Dorado, Ángeles de la Fuente i Carmen Muñoz constitueixen l'exemple, a Tarragona, de les aspiracions assolides amb l'acció col·lectiva en replantejar els termes de l'explotació laboral o pugnar per assolir serveis col·lectius com les escoles bressol.

113. Llei 30/1981, de 7 de juliol de 1981, per la qual es modificava la regulació del matrimoni en el Codi Civil. COLEGIO DE ABOGADOS DE VALENCIA; *Modificación de la regulación de matrimonio en el Código Civil y determinación del procedimiento a seguir en las causas de nulidad, separación y divorcio: Ley 30/1981 de 7 de julio*, València: Ilustre Colegio de Abogados de Valencia, 1981.

114. ABELLA, Carlos; *Adolfo Suárez: el hombre clave de la transición*. Madrid: Espasa, 2006.

Hi ha una diferència substancial en la percepció que tenen les dones, enfront dels homes, sobre el cicle de la seva vida, ja que les diferents etapes de la vida tenen una gran importància per entendre la feina, la consideració social i el poder de les dones. Les entrevistades recorden els episodis familiars com aquells moments que marquen els esdeveniments importants de la seva vida, els homes en canvi, marquen les etapes de la seva vida a través de la seva trajectòria laboral.¹¹⁵ El naixement d'un infant, el casament o la mort de la mare són fets que les dones destaquen per marcar un abans o un després d'algun episodi de la seva història personal, és així, que el pes en la cura dels altres recau molt més damunt de la consciència femenina, fent que la preocupació per l'alimentació dels fills en temps de postguerra o les manifestacions per la millora de les condicions educatives i sanitàries dels fills en circumstàncies adverses siguin exemples clars de la peculiar i pròpia assumpció del discurs de la domesticitat que tanta importància té en la configuració dels papers socials i de les relacions de gènere.¹¹⁶

L'Estat franquista va fer de la família un dels seus feus més forts, juntament amb els municipis i els sindicats, que eren les perles del discurs nacionalcatòlic d'una dictadura feixistitzada que es perllongà quasi quatre dècades. Emília Arnavat rememora que «a *Formación del Espiritu Nacional*, me'n recordo que Espanya es sostenia en *familia, municipio y sindicato*», aquesta ideologia va impregnar profundament l'educació. Tot i els preceptes marcats des de l'escola durant tota la dictadura, els condicionants familiars influeixen sobretot en les dones entrevistades de la primera i la segona generació, és a dir, en les nascudes abans de 1950. El canvi social i cultural de la generació posterior és la clau explicativa de les diferències amb la tercera generació de dones, la trajectòria de vida de les quals no es veu tan profundament marcada per determinats episodis familiars.

Durant la II República les dones havien assolit nous objectius i havien obert portes fins aleshores tancades. En àmbits com l'educació s'havien fet grans progressos, la legislació havia marcat fites inimaginables respecte al Codi civil, però si el Govern republicà havia apostat per canvis profunds en els drets i deures de ciutadania,¹¹⁷ aquests canvis no s'havien vist reflectits en tota la societat. Continuaven molt presents els vells preceptes morals, sobretot divulgats per l'Església, que retornarien amb més força sota la dictadura.

115. COMAS D'ARGEMIR, Dolors; «El cicle de vida familiar: condició social i imatges culturals sobre les dones» dins NASH, Mary; *Més enllà del silenci: les dones a la història de Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Presidència i Comissió Interdepartamental de promoció de la dona, 1988, p. 265-282.

116. NASH, Mary; *Mujeres en el mundo*, p. 31.

117. PÉREZ LEDESMA, Manuel; *De súbditos a ciudadanos: una historia de la ciudadanía en España*. Madrid: Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, 2007.

El franquisme va construir una nova societat repressora, on les dones i els infants eren utilitzats com a instruments socialitzadors pel règim. La repressió ideològica i social de l'Estat cap a les dones i les criatures es va iniciar molt abans que arribés el final de la guerra civil, a través de la construcció d'un corpus teòric com a base per a la creació de lleis que limitaven la llibertat individual femenina i altres que obligaven a la reeducació de les criatures, sobretot si eren fills o filles dels vençuts en la guerra civil.

Els valors del franquisme van quedar molt definits ja des del moment de l'alçament a través de la propaganda a la zona controlada pels feixistes: els homes havien de ser útils per a la pàtria i les dones útils per a la llar. A elles, des de la infància, se'ls va inculcar una consciència femenina per ser transmissores dels valors falangistes, basats en la submissió, la maternitat i la represa dels rols d'ordre domèstic. Ells, mentre tant, aprenien un ofici i alguns –pocs– accedien als estudis de batxillerat. Un dels agents de socialització va ser el sistema de protecció de menors i joves en centres tutelats, sobretot per institucions religioses.

Sus labores, aquestes dues paraules són una bona síntesi de la política de gènere que va implantar el règim franquista. El que avui dia definim com a treball domèstic era l'ofici «natural» de totes les dones a l'Espanya del primer franquisme, en les dècades dels quaranta i els cinquanta. La legislació franquista amb el *Fuero del Trabajo* (1938) y el *Fuero de los Españoles* (1945) va derogar la legislació igualitària de la II República i va establir una forma clara de discriminació legal de les dones i la seva subordinació social. La protecció de la família com a institució fonamental va ser clau per a la consolidació del Nuevo Estado i el discurs franquista va relegar moltes dones casades a l'única funció social de mares i esposes en el si de la família.¹¹⁸

Ben aviat es desplegà una legislació natalista i protectora de la família, mitjançant la concessió de subsidis familiars, premis a la natalitat i avantatges per a les famílies nombroses. L'article 22 del *Fuero de los Españoles* de 1945 promulgava que «El Estado reconoce y ampara la familia como institución natural y fundamento de la sociedad, con derechos y deberes anteriores superiores a toda ley humana positiva. El matrimonio será uno e indisoluble» i «el Estado protegerá especialmente a las familias numerosas». Era una legislació discriminatòria en l'aspecte laboral: les dones que treballaven eren privades del plus familiar que es donava al cap de família, que naturalment eren els homes, així mateix, existia l'obligació d'abandonar la feina assalariada al casar-se i la prohibició d'exercir determinades professions (excepcions en la funció pública, notaria, diplomàcia o judicatura).

En el nou marc polític sorgí una nova legislació penal pensada per castigar les transgressions a la moral. El Govern de Franco s'atribuí el mèrit d'haver abolit el divorci, d'elevant a delictes la blasfèmia, accions molt pròpies dels règims polítics tributa-

118. MOLINERO, Carme; «Mujer, franquismo, fascismo. La clausura forzada en un “mundo pequeño”» a *Historia Social*, núm. 30 (1998), p. 97-118.

ris d'una simbiosi amb les religions, que atorguen la condició de delictes a allò que les esglésies consideren pecat. La prohibició de la coeducació o el reconeixement oficial de la dignitat sacramental del matrimoni, varen ser altres manifestacions. La retòrica de la família com a puntal natural de la societat no evitava, però, la pràctica d'una doble moral.¹¹⁹ La moral es va convertir en doble, en una moral de conveniència de l'època. L'únic lloc considerat apropiat per a les dones era la família, l'espai privat.

D'economia de postguerra a societat de consum

La infància que ens han relatat les nostres protagonistes són records agradables, tot i la dura postguerra que algunes d'elles van viure. En les converses, el record de la infància és indissoluble del record de l'escola. Per a moltes d'elles, la guerra civil va representar l'acabament de la infància per passar a fer-se gran de cop, a adquirir obligacions i a obeir noves consignes, i sobretot a acatar noves prohibicions. Una postguerra marcada per la gana i el nou ordre social, canvis d'escola, de residència, noves festivitats, fins i tot canvis en la indumentària... i també la imposició de nous costums, els quals calia seguir sense qüestionament possible.

Les dones nascudes a cavall de la primera i la segona generació, és a dir, a finals dels anys vint o principis dels anys trenta, recorden amb molta precisió com va afectar en la seva vida quotidiana la guerra. Els veïns del Serrallo van patir una marxa forçada del barri a causa dels bombardejos de l'aviació italiana i franquista,¹²⁰ que queien sobre el port i que van provocar que la majoria de les famílies fugissin cap a masos i coves als afores de la ciutat, o bé que qui tenia familiars a les poblacions veïnes del Catllar, el Morell o la Pobla de Mafumet s'hi traslladés. Quant a l'alimentació, el dia a dia durant la guerra, als pobles, no va resultar tan dur com la posterior postguerra, ja que com explica Palmira Sepúlveda, els seus avis baixaven a pescar al port i intercanviaven el peix per verdures a la gent de pagès. «L'abuelo era pescador i venia de la Pobla amb un carro a pescar, i quan arribaven a casa ja teníem dos plats preparats, i l'àvia ens posava el muntet de peix per anar a canviar. Vam caure bé als pagesos perquè repartíem peix i ells no en tenien, ens ho canviaven per patates i oli.» En la memòria d'aquestes dones hi ha un record punyent dels anys de la fam «a la postguerra quan ens van racionar el pa sí que vam passar gana. Un pa negre que et feia llagues a la boca. Durant la guerra no en vam passar de gana perquè teníem peix i els pagesos tenien avellanes», remarca Palmira Sepúlveda.

119. MARTIN GAITE, Carmen; *Usos amorosos en la posguerra española*. Barcelona: Anagrama, 1994. ROURA, Assumpta (ed.); *Un inmenso prostíbulo: mujer y moralidad durante el franquismo*. Barcelona: Base, 2005.

120. SALVADOR ANDRÉS, Lluís de; *Tarragona sota les bombes. Crònica d'una societat en guerra* (a cura de M. Elena Virgili Bertran). Tarragona: Ajuntament i Valls: Cossetània, 2005.

Durant la postguerra els preus dels aliments havien pujat molt més que els salaris i l'obtenció de queviures era una qüestió fonamental per a la majoria de la població; malgrat que en les zones rurals era més fàcil, molts dels aliments calia adquirir-los al mercat negre, fruit d'una economia intervinguda on l'estraperlo s'ensenyoria dia rere dia i provocava que el nivell de vida de les classes populars davallés.¹²¹

Per a les dones, sobretot si vivien a les ciutats, era difícil trobar feina, trobar menjar, tirar endavant una casa i una família. Tasques com anar a comprar es van convertir en tota una odissea, les llargues cues davant dels establiments que dispensaven el menjar racionat, hores d'espera tarja de racionament en mà, moltes vegades aquestes funcions eren encarregades als més menuts de la casa. Si sota el conflicte bèl·lic el funcionament de la llar s'havia convertit en una feina molt complicada, durant la postguerra va esdevenir una tasca gairebé impossible. Accions com cuinar, fer la neteja de la casa, rentar la roba, tenir cura de la salut dels infants, vestir-se, rentar-se i menjar van convertir-se en un joc de mans en un temps que les dones recorden per les mancances, privacions, la fam i la misèria.

Una perspectiva de gènere de l'economia intervinguda i de la proliferació del mercat mostra com les dones de la ciutat feien sovint llargues distàncies a peu o amb tren per adquirir productes impensables de trobar a les botigues de Tarragona, i que, en canvi, es podien aconseguir fent estraperlo als pobles de la comarca. Les dones havien d'espavilar-se per assegurar la subsistència de la família, molts homes havien marxat a l'exili, d'altres restaven empresonats i molts havien perdut la seva feina, per tant, l'única possibilitat de posar un bocí de pa, encara que fos negre, a la boca dels fills depenia de l'enginy de la mare. El risc però, era clar, ja que l'organisme dedicat a la repressió del contraban i de l'estraperlo, la Comisaría de Abastecimientos y Transportes multava sovint aquestes dones o els imposava pena de presó si, com acostumava a ser el cas, no tenien solvència econòmica.¹²²

La militant de Comissions Obreres, Teresa Fortuny, ens il·lustra de manera ben explícita la dura postguerra viscuda a la ciutat, quan va començar a l'escola perquè «a mi m'hi van portar perquè la meua mare s'havia de guanyar la vida, i anava a buscar pa d'estraperlo, havia d'anar a Vilafranca o pel Penedès, pel racionament i no hi havia que poder menjar. El meu pare, treballava al port, el van expulsar i anava fent jornals de pagès i com podia». Altres productes no alimentaris entraren en la dinàmica de l'estraperlo, com el tabac i l'alcohol, que ja durant la guerra havien vist restringida la seva venda per la falta d'excedents i van passar a vendre's en el mercat negre, en deixa testimoni Carmen Campo «jo recordo el meu pare sortir a agafar al tren, i com que l'agafava amb molta facilitat [perquè treballava a la Renfe] doncs se n'anava a algun

121. DUCH PLANA, Montserrat; *Reus sota el primer franquisme 1939-1951*. Reus: Associació d'Estudis Reusencs, 1996. MAGRIÑÀ, Ester; *Supervivència de postguerra. El cas de Tarragona*. Tarragona: Arola Editors i Consell Comarcal del Tarragonès, 2004.

122. DUCH PLANA, Montserrat; *Dones públiques*, p. 107-109.

poble i feia intercanvi, donava tabac i li donaven fesols i lleties, sobretot coses de llegums».

A la dècada dels quaranta els salaris es van mantenir per sota del 50% del seu valor de preguerra, la supervivència familiar va fer estendre el treball entre els menors de 14 anys, tot i la prohibició legal; també les dones van sortir a treballar en pitjors condicions i de forma irregular, fet que va contribuir a empitjorar el nivell de vida dels treballadors i treballadores, això es va veure traduït en gana, epidèmies, analfabetisme, falta d'una cura adequada dels infants i escassetat d'habitatge.¹²³ Palmira Sepúlveda va ser testimoni d'aquest treball il·legal de noies menors de 14 anys a la fàbrica de salaons del carrer Callau, al barri del Serrallo, «hi treballaven dones de totes les edats, jovenetes que a vegades no tenien l'edat».

Els records de les dures condicions de vida durant la immediata postguerra són records que es mantenen de forma nítida en la memòria de moltes dones, és la conformació d'una memòria històrica col·lectiva, fruit d'uns condicionants de gènere que fan que la principal preocupació de les dones sigui l'alimentació i la cura de la família. En una situació de desastre com aquella, on mancava de tot i més, l'objectiu principal era aconseguir menjar per assegurar la supervivència. Ja durant la guerra, les dones havien fet els impossibles per treure pans de les pedres, però aquesta vegada les pedres i els pans eren massa durs per treure'n res. Les dones havien de buscar on fos, fent equilibris, viatjant amb trens, fent hores de cues, pidolant... El record de la gana patida durant la postguerra és encara ben viu en la memòria d'Enriqueta Sánchez «nosaltres després de la guerra vam passar més gana de la que teníem. Jo anava a casa d'una tieta meva a escurar els ossos».

L'economia espanyola dels anys quaranta es caracteritzà per la depressió i la dramàtica escassetat de tot tipus de béns. El racionament funcionava a partir de la distribució als comerciants locals dels articles que arribaven als magatzems, prèvia autorització de l'alcalde de la localitat. Cada comerç tenia adscrit un nombre de racions segons els membres de la família. Els registres de consumidors eren minuciosament controlats per les delegacions locals d'*abastos*, a qui els botiguers havien de comunicar les altes i les baixes corresponents als seus establiments.

L'evocació de la cartilla de racionament que es va perllongar fins a 1951 va indisolublement unida a les racions, identificades amb ínfimes quantitats de menjar. El mercat negre de productes alimentaris va convertir-se en una de les estratègies destinades a cobrir el dèficit de l'oferta alimentària. Hi havia una clara divergència entre l'exhaustiva legislació intervencionista i la pràctica real.¹²⁴

123. MOLINERO, Carme i YSÀS, Pere; «*Patria, Justicia y Pan*». *Nivell de vida i condicions de treball a Catalunya (1939-1951)*. Barcelona: La Magrana, 1985.

124. BARRANQUERO TEXEIRA, Encarnación & PRIETO BORREGO, Lucía; *Así sobrevivimos al hambre: Estrategias de supervivencia en la postguerra española*. Màlaga: Centro de Ediciones de la Diputación de Málaga, 2003, p. 221.

Teresa Fortuny parla de la dificultat de trobar aliments, i de la forma en què l'Estat els dispensava: «El pa que donaven, era un pa groc, insuficient per a la família, també valia 25 pessetes.¹²⁵ Quan no hi havia feina, havíem d'anar a buscar un jornal de pagès. Van ser uns anys molt durs»; també evoca com la seva mare havia d'anar a buscar aliments d'estraperlo a les comarques de les Terres de l'Ebre: «haver d'anar a Camarles a buscar arròs d'estraperlo, això suposava que abans d'arribar havia d'obrir la finestra i llençar-ho, hi havia el meu pare, si dalt el tren hi anava la mare. Ho prenies cap a casa si no t'ho agafaven».

Com ja anem veient, el mercat negre i l'estraperlo van ser claus per a l'economia espanyola. El repartiment del menjar era desigual, les famílies benestants podien permetre's alguns excessos, mentre que qui només vivia del salari de jornalers ho passava molt malament. Les famílies i els coneguts van esdevenir el punt clau per assegurar la supervivència de tots els membres, calia repartir el poc que es tenia. Moltes vegades les persones grans no comprenien aquella escassetat que s'havia establert de cop i volta, com recorda Carmen Campo que passava a casa seva, «dues àvies i un avi, per tant hi havia tres persones molt grans, els hi costà molt d'entendre, i no comprenien com els hi racionàvem en el moment de repartiment» i continua explicant el que deia l'àvia aragonesa davant d'aquell tros de menjar «*mira que eres mal hijo, yo te digo que me puedes dar más cantidad*. I aquella pobra senyora li costava d'entendre i de comprendre».

Els forns acumulaven llargues cues per dispensar pa, però moltes vegades la targeta de racionament no assegurava poder adquirir-ne. La família de Dolors Vergés regentava un forn de pa, i durant la immediata postguerra «ens feien fer la farina, havíem de fer unes liquidacions que havíem de portar a la Comisaría de Abastecimientos y Transportes, i moltes coses me les feia portar a mi [el meu pare] al gremi de forners, i les llibretes de racionament».

El medi rural va convertir-se en dispensador dels centres urbans. La generalitzada escassetat d'aliments es va aguditzar a les ciutats que forjaven un nou tipus de relació amb el seu entorn agrari i rural. Tarragona, però, amb els seus 37.120 habitants el 1940 no pot ser considerada una ciutat gran. Als voltants de l'urbs hi havia camps de conreu i horts, que les famílies tarragonines tenien en propietat, fins i tot, amb una petita caseta o mas, en el qual s'havien refugiat durant els bombardeigs sobre la ciutat. Com recorda Pepita Pomerol «nosaltres de gana no en vam passar perquè teníem l'hort, teníem fesols, teníem verdures, fèiem canvis, els pagesos canviaven verdura, a un altre lloc et donaven pa, nosaltres de gana no en vam passar però hi ha gent que

125. A la ciutat de Sabadell un salari base diari el 1942 era de poc més de 25 pessetes, el 1943 havia augmentat fins a 40 pessetes, amb un creixement extraordinari el 1945 que arribà fins al màxim de 70 pessetes. Després va davallar fins a 50 pessetes el 1947, i fins el 1956 no es tornà a registrar la xifra de 70 pessetes. Per exemple, el sou diari d'un cobrador de tramvia el 1950 era de 42'04 pessetes a YSÀS, Pere; «Treballar, obeir i callar» dins RIQUER, Borja de; *Història, política, societat i cultura dels Països Catalans*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1997, vol. X, p. 100-117.

sí». Als pobles, l'agricultura permetia obtenir alguns productes que els habitants de les ciutats només somiaven, de l'hort es podien obtenir enciams, tomàquets, patates i llegums, a més, la majoria de cases tenien gallines resguardades a les golfes, i així aconseguien ous, font de proteïna, ja que la carn era difícil d'obtenir.

A partir de 1939 es consolida a l'Estat espanyol una política econòmica, l'anomenada autarquia, dirigida pel poder polític, la finalitat de la qual va ser aconseguir l'autoproveïment a qualsevol nivell. Aquesta situació econòmica no durà tota la dictadura, sinó que l'economia espanyola passà per diferents períodes, com es veu reflectit en la vida quotidiana de les informants. Pepita Pomerol recorda que quan es va acabar la guerra «cadascú cap a casa seva i a reparar el que podies. Fins el 52 van anar les coses racionades, no donaven ni un quart de pa per persona, nosaltres com que teníem l'hort, un grapat d'avellanes i a jugar.» Una ordre del Ministeri d'Indústria i Comerç del 28 de juny de 1939 va establir els articles i les quantitats que havien de ser lliurats amb les cartilles de racionament als preus fixats; la Comisaría de Abastecimientos havia d'assegurar el proveïment mensual a cada home adult de: 12 kg de pa, 7'5 kg de patates, 3 kg de llegums secs, 1'5 litres d'oli, 300 grams de cafè, 0'9 kg de sucre, 3'750 kg de carn, 750 g de carn de porc, 2'225 kg de bacallà i 6 kg de peix fresc. A les dones i a la gent gran se'ls reduïa un 20% l'aportació i als nens menors de 14 anys un 40%.¹²⁶ Aquestes quantitats eren només propaganda, ens apunten Molinero i Ysàs, ja que la Comisaría de Abastecimientos no va subministrar cap any una proporció significativa dels aliments que s'havia compromès a distribuir.

Davant de la situació econòmica generada pel conflicte es va crear, ja durant la guerra, a la zona controlada per l'exèrcit de Franco, el Servicio Nacional de Abastecimientos y Transportes, que depenia del Ministeri d'Indústria i Comerç, i que després va ser substituït per la Comisaría de Abastecimientos y Transportes. La missió d'aquests òrgans era intentar posar ordre en el desordre, i determinar les disposicions de funcionament de l'administració provincial i local. La màxima finalitat era intentar subministrar a la població els aliments indispensables a uns preus fixats. Les competències que tenien els alcaldes eren les de controlar les cartilles de racionament i el dia cinc de cada mes enviar la relació d'aliments existents del seu municipi a la Comisaría de Abastecimientos i verificar la comanda corresponent per aquell mateix període.

Les restriccions més dures eren en el menjar, però la misèria arribava a tots els racons de la vida quotidiana, en la higiene personal, en salut, ja que faltava de tot, peces de roba per vestir, parament per a la llar, els sabons i els productes de neteja es van convertir en articles de luxe. La roba s'apedaçava, se sargia, es giraven els colls gastats de les camises perquè semblessin noves, s'escurçaven i s'allargaven vores de pantalons i faldilles. Hi havia noies que es dibuixaven les puntades de les mitges al llarg de les

126. MOLINERO, Carme & YSÀS, Pere; «Anys de fam i pobresa» dins RIQUER, Borja de; *Història, política, societat i cultura dels Països Catalans*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1997, vol. X, p. 118-137.

comes per aparentar l'ús d'una peça femenina que no es podien permetre de comprar. Els abrics de les germanes grans els heretaven les petites, les sabates eren un bé escàs, Antònia Sánchez explica que «a mi em sortien els dits del peu per les espartenyas, i li demanava a la mare unes espartenyas noves, i em deia que quan el pare cobrés me les compraria», el pare era pescador, per tant la supervivència familiar quedava a mercè de la mar. Els jerseis de llana es desfeien per tornar a ser tricotats, les famoses màquines de cosir *Singer* van fer molta feina durant aquesta època. L'economia domèstica va convertir-se en una economia de subsistència, d'estalvi, de guardar fins a l'infinit, en definitiva, les dones eren les responsables d'assegurar la supervivència de la família. Agenollades a terra fregaven les rajoles amb el famós Vim, anaven als rentadors públics a rentar la roba aquelles que a casa no disposaven de safareig o aigua corrent. Eren nombroses les cases de la Part Alta, que no presentaven les condicions necessàries, com aigua corrent.; en canvi, en els blocs de pisos, com en el que vivia Pepita Pomerol, al carrer Caputxins «a dalt al terrat hi havia un quartet que hi havia dos rentadors, un per esbandir i l'altre per rentar», els veïns tenien un dia assignat per posar l'aigua en remull i el dia següent per esbandir-la «abans tot era blanc, i ho havies de posar en lleixiu unes hores i l'endemà ho anaves a esbandir i a estendre al terrat».

La guerra civil i sobretot l'opció econòmica autàrquica havien suposat per Espanya un retard de trenta anys respecte dels avenços dels països desenvolupats. El 1959 tot just es començava a sortir dels pitjors moments de misèria i es plantejava una adaptació econòmica liberalitzadora amb el Pla d'Estabilització econòmica, una progressiva obertura que no va tenir repercussions en drets i llibertats individuals, ja que la dictadura persistí en les seves bases autoritàries, tot cercant una nova legitimitat d'exercici basada en el creixement econòmic.

L'estat es va apropiari d'aquesta puixança econòmica, des dels mitjans de comunicació s'oferia la visió d'una nova Espanya, de les famílies comprant als nous grans magatzems, o les famílies viatjant en sis-cents direcció les platges de la Costa Brava. La televisió va suposar una revolució per a les llars espanyoles, es va obrir pas entre la ràdio i el cinema, com expressa Manuel Vázquez Montálban «la radio, la enseñanza, los cantantes callejeros y rurales, la prensa, la literatura de consumo se aprestaron a despolitizar la conciencia social. Lo consiguieron casi totalmente e introdujeron el reinado de la elipsis, tácitamente convenido para expresar lo que no podía expresarse». ¹²⁷

La lenta i progressiva industrialització, que a Tarragona va ser molt notable, ¹²⁸ i la suma del turisme provocaren que el 1963 el 24% de la població activa derivés cap al sector industrial i el 59% cap al sector serveis, mentre que la població activa que es

127. VÁZQUEZ MONTÁLBAN, Manuel; *Crónica sentimental de España*. Barcelona: Editorial Lumen, 1971, p. 198.

128. LLOP TOUS, Josep; *La industrialització de Tarragona (1957-1971) i les seves circumstàncies*. Tarragona: Arola Editors, 2002.

dedicava a l'agricultura baixà en picat, fins el 6'6%. Aquest canvi en l'ocupació de la població activa, també afectà les migrades economies casolanes i el pressupost familiar destinat a l'alimentació passà del 70% l'any 1950 al 64'4% l'any 1965. L'any 1950 el sector del comerç i l'hoteleria només ocupava el 9'7% de la població activa de la ciutat, el percentatge va créixer fins el 14'4% l'any 1975.¹²⁹

Durant la primera meitat del segle, el creixement de població de Tarragona fou progressiu però discret, ja que passa de 23.000 habitants el 1900 a 43.500 el 1960, però a partir d'aquest any s'inicià un creixement molt ràpid que féu que la població es multipliqués per 2'5 en només 20 anys, de tal forma que l'any 1981 s'assolí la xifra de 111.689 habitants de fet.¹³⁰ Un increment demogràfic d'aquestes característiques només és possible mitjançant una intensa immigració, la qual procedia principalment de les regions del sud i centre de la Península, el 1981, any que es pot considerar final de l'expansió demogràfica de la ciutat, la població immigrada representava gairebé el 60% de la població total, amb un 17% procedent de la resta de Catalunya, el 42'3% nascuda a la resta de l'Estat i només un 0'6% provenia de l'estranger. Les comunitats autònomes més representatives en la heterogeneïtat de la població tarragonina eren amb un 20% Andalusia, seguida per Aragó, Castella - la Manxa, Extremadura i el País Valencià.

Cicles de vida

La diferenciació de rols de gènere començava en el mateix moment del naixement i s'anava consolidant progressivament durant la infància, però la màxima diferenciació entre nois i noies es donava quan arribaven els primers indicis de la pubertat, en l'etapa compresa entre el moment de l'aparició dels primers caràcters sexuals secundaris i la consecució de la fertilitat, així, la literatura edificant de l'època es proposà incidir coactivament en l'itinerari vital amb consells i recomanacions.¹³¹

Les nenes, des de petites, eren educades en el treball a casa, havien de ser petits àngels de la llar, a imitació del rol de la mare i l'àvia, netes, polides, ràpides, silencioses, obedients... S'ha de tenir en compte que els rols femenins els transmeten les dones, moltes vegades inconscientment, pel fet de repetir el comportament que elles havien vist i après en les dones de la família (mares, àvies, germanes, tietes, cosines...). Generació rere generació es va conformant l'imaginari social femení. Com afirma Simone

129. PIQUÉ, Jordi i VIRGILI, M. Elena; *Tarragona 1950-2000. Itinerari visual*. Tarragona: Ajuntament de Tarragona i Valls: Cossetània, 2003, p. 99.

130. ROVIRA, Salvador & ROQUER, Santiago; «Tarragona» dins DDAA; *Gran Geografia Comarcal de Catalunya: Tarragonès, Baix Camp, Alt Camp, Conca de Barberà, Priorat*. Barcelona: Enciclopedia Catalana, 1992, vol. 5, p. 33-63.

131. ROCA GIRONA, Jordi; *De la pureza a la maternidad. La construcción del género femenino en la postguerra española*. Ministerio de Educación y Cultura, Madrid, 1996, p. 37.

de Beauvoir: «Tot contribueix a confirmar als ulls de la nena aquesta jerarquia. La seva cultura històrica, literària, les cançons, les llegendes que la van bressolar són una exaltació de l'home».¹³²

Aquest imaginari es veu reforçat pels costums quotidians; era freqüent que les mateixes àvies i mares ensenyessin a brodar i cosir a les filles durant les tardes, o fins i tot, que quan les noies eren més grans anessin a algun taller a aprendre de costura. Es començava per treballs senzills amb el fil i l'agulla i s'acabava confeccionant tot l'aixovar per al matrimoni (llençols, estovalles, tovalloles, mocadors). Enriqueta Sánchez explica que «als 13 anys em vaig posar a cosir de sastressa, van voler que fes de sastressa perquè era la petita i no volien que treballés, vaig fer-ho fins als 19 anys».

En la Tarragona d'aquell temps, com arreu de Catalunya, la religió contribuïa de manera decisiva en la construcció social de la sexualitat i el gènere i els models de feminitat: el model burgès de mestressa de casa i el model catòlic de gènere.¹³³ En el cas d'Espanya, el paper històric que ha jugat la religió catòlica ha estat cabdal en la conformació de codis socials i mentalitats col·lectives, s'ha de considerar fonamental la presència del discurs catòlic de signe tradicional com a font ideològica de preeminència del règim franquista, com sosté Jordi Roca. El règim treballava per poder tornar a construir una base ideològica que suprimís qualsevol element de la cultura republicana en sentit ampli i plural de la tradició liberal. En la immediata postguerra és quan és més frenètic el discurs articulat en base a la no-alternativa, un discurs que és monopoli de l'Església.

El discurs era molt més dur i reaccionari en la immediata postguerra, però les dones de la tercera generació conflueixen en el record de les classes de formació de l'*Espiritu Nacional*, la de *labores del hogar*, el brodar, fer jerséis i activitats manuals, els anys escolars d'Emília Arnavat, al col·legi del Sagrat Cor, en la dècada dels seixanta «a religió ens transmetien tota la ideologia del sistema, tot era pecat, no hem de tenir desitjos de cap tipus, la dona abnegada a casa seva i a ser mare». La transmissió d'una església de combat no era gens aliena tant a les escoles de monges de la ciutat com d'arreu: «Nosaltres a l'escola érem *Cruzados de Cristo Rey*, i érem legionaris de *Cristo Rey*, havíem de fer sacrificis. Teníem com una missió, érem els creuats», continua recordant Arnavat.

Durant l'adolescència es posava més èmfasi a marcar les diferències sexuals i a alertar dels perills que arribaven amb el canvi que experimentava el cos;¹³⁴ el perill de pecat és multiplicava per deu en arribar els primers canvis hormonals. L'imaginari

132. BEAUVOIR, Simone de; *El segundo sexo*, p. 35.

133. ROCA i GIRONA, Jordi; «Esposa y madre a la vez. Construcción y negociación del modelo ideal de mujer bajo el (primer) franquismo» dins NIELFA CRISTÓBAL, Gloria; *Mujeres y hombres en la España franquista*. Madrid: Instituto de Investigaciones Feministas, Universidad Complutense de Madrid, 2003, p. 45-65.

134. FOUCAULT, Michael; *Historia de la sexualidad*. Madrid: Siglo XXI, 2005, 3 vol.

sexual dels joves es convertia en font de plaer i de pecat a la vegada, qualsevol tipus de satisfacció corporal portava a unes conseqüències nefastes, tant nois com noies no es veien exempts del sentiment de culpabilitat que s'arrossegava més enllà de la maduresa intel·lectual i física. Les llegendes a l'entorn de la masturbació eren constants, i els mites provocaven situacions de por i d'inseguretat a les ments dels joves. Yolanda García explica les lectures que tenien a l'abast les noies de la tercera generació «hi havia un autor que estava molt de moda que era un capellà que es deia José Luís Martín Vijil» i continua relatant que «jo diria que la meua generació, als que ens agradava llegir, vam llegir tots *El primer amor, el primer dolor; Sexta galería*, les lectures eren aquestes, i això, vulguis que no, et creava una certa moral que estava en contradicció amb tu, amb el desenvolupament i l'entorn social que es movia».

En una col·lecció que s'anomenava «Biblioteca pràctica del hogar» a finals dels cinquanta i durant els seixanta es van editar llibres com *Tu vida social* (Daimon, 1957), *Tu hijo crece* (Daimon, 1966), *Tu vida conyugal: Vida sexual sana* (Daimon, 1967) o *Tu hogar* (Daimon, 1970) adreçats explícitament a donar consells d'economia domèstica, ètica sexual i criança dels fills a les dones, sempre emmarcats en la moralitat marcada pel discurs nacionalcatòlic. No va ser fins ben entrat els anys setanta que les joves tarragonines, catalanes i espanyoles van poder llegir llibres sobre el seu cos i la seva sexualitat sense prejudicis. Les dones, que tenien un escàs coneixement del seu organisme, van tenir accés a campanyes d'educació sexual que informaven sobre mètodes de control de natalitat tabús: preservatius, diafragmes, espèculums o píndols anticonceptives i més tard els primers dispositius intrauterins (DIU).

En aquest context, Emília Arnavat recorda com «en aquell moment circulava un llibre de Leonor Taboada, que es deia *Self-help*, d'ajuda, que parlava de l'avortament, dels anticonceptius, de la sexualitat. Aleshores per anar a comprar pastilles anticonceptives es necessitava recepta». El llibre al qual es refereix Arnavat era *Cuaderno feminista. Introducción al self-help*, que va ser publicat per la col·lecció «Las Desobedientes» el 1978 i que va tenir un gran impacte més enllà dels circuits feministes perquè facilitava en un llenguatge senzill una educació sexual femenina i incorporava il·lustracions del cos femení. Mary Nash destaca que Leonor Taboada ja dedicava un capítol pioner al tema absolutament silenciats de les dones «colpejades», i el llibre finalitzava amb consells a les dones per evitar el maltractament i la violència de gènere.¹³⁵

Aquesta por i inseguretat per haver pecat es feia més present quan arribava la setmana d'exercicis espirituals a l'escola, aleshores era el moment de confessar els pecats, dels remordiments: «jo recordo que se'ns introduïa molt als nois i a les noies d'aquella època el sentiment de culpa per tot, és a dir, una cosa que podia ser una bajanada de criatures, era un pecat, i com que era un pecat tu et podies passar tres nits sense dormir perquè havies pecat. I com continuessis pecant així acabaries a l'infern. Això

135. NASH, Mary; *Mujeres en el mundo*, p. 220-221.

pot semblar ridícul, però a la ment d'una criatura de 12 o 13 anys doncs passaves una estoneta que no era gaire agradable», exemplifica un dels episodis que ha quedat marcat en la memòria de Yolanda García, que pertany a la tercera generació de dones, aquella que igual que Emília Arnavat, Ángeles de la Fuente, Manola Brunet, Matilde Dorado, M. Teresa Gatell, Montserrat Palau, Rosa Queral, Berta Ramos, Charo Romano i Isabel Soriano van viure la seva adolescència en una Tarragona en ple desenvolupament i oberta al turisme.

Per les noies la vinguda de la primera regla era l'avís del canvi, el pas de nena a dona. Amb els dolors de la menstruació i la vergonya de la sang, arribava també la modèstia, les normes referents a la roba en l'escot, tant de davant com de l'esquena, els braços i les cames eren els tres punts que marcaven la diferència entre una noia decent i una noia indecent. A més a més, es condemnava qualsevol peça que tingués com a finalitat posar en relleu les formes del cos, amb això s'aconseguia que les noies s'avergonyissin del canvi que havia experimentat de sobte el seu organisme.

El compliment de la norma havia de ser escrupolosament seguit; aquestes normes eren molt més estrictes amb tot allò que feia referència a la pròpia Església. La màniga llarga, els colls cordats, les mitges, les faldilles per sota els genolls, sense oblidar la mantellina, era la forma adequada d'entrar al temple i d'assistir als actes litúrgics. Aquestes eren les peces de vestir exteriors, però el cos s'havia de tapar gelosament amb d'altres peces de roba com els sostens, el viso, la faixa, la cotilla, que no havien de faltar en cap calaixera.

La modèstia en el vestit és escrupolosament regulada per la Secció Femenina tant pel que fa a les classes de gimnàstica i als esdeveniments esportius, ja que eren les mateixes falangistes qui impartien les classes d'educació física a les escoles, com als centres d'ensenyament oficial o als diferents curssets de la seva *Escuela Hogar*.

El discurs dominant de l'època es veia reforçat pels missatges de l'Església, guardadora de la moralitat del règim, que s'havia vist privada d'aquesta missió durant l'època republicana. Durant els «feliços vint» a Espanya havien proliferat les publicacions de novel·les eròtiques, a més, sortiren a la llum temes com la prostitució, la il·legimitat, l'homosexualitat, el control de la natalitat, la moral sexual, l'educació sexual, les unions lliures, la separació entre les unions sexuals i la procreació. Aquests precedents eren utilitzats com a arguments pels capellans per demostrar l'època de vicis i impuresa que s'havia viscut abans del *Gran Alzamiento*.

El discurs sobre la moralitat femenina, i tot el submón de puresa i impuresa, de pecat enfront de la decència s'articulava des de publicacions dirigides especialment a un públic femení com ara els butlletins que editava Acció Catòlica o Secció Femenina, també des de la mateixa litúrgia amb exemples de la dualitat entre Maria i Eva, i sobretot en les escoles religioses orientades a educar les noies en la mística de la feminitat més tradicional.

Malgrat l'oposició de l'Església, l'ús dels pantalons es va estendre entre les noies. Els modistes van ajudar a normalitzar la utilització dels pantalons en dissenyar-los i

mostrar-los en les passarel·les de moda femenines. Una de les primeres dones que a Tarragona va atrevir-se a dur pantalons va ser Núria Delclòs, que havia estudiat un any de música a París, allí va poder copsar en tota la seva plenitud la llibertat de la qual gaudien les dones en països com França, on les dones no jugaven un mer paper secundari en la societat, sinó que hi estaven completament integrades, societat, on els homes participaven en les tasques domèstiques sense perdre la seva masculinitat, on la doble moral deixava pas a la llibertat sexual. Núria Delclòs va viure amb una família d'artistes francesos, «l'art uneix la gent, no et trobes mai foraster, vaig poder veure uns espectacles, vaig poder anar a l'òpera, vaig poder anar a la comèdia francesa, una de les coses que sempre dic que jo la primera vegada que vaig sentir parlar de García Lorca va ser a París».

Amb l'arribada del turisme, la batalla del biquini guanya la decència imposada per l'episcopat. La premsa internacional i el cinema ajudaren en la batalla del dos peces. Així, a banda de les noies angleses i franceses que omplien les platges de la Costa Brava i de la Costa Daurada, famoses com Ava Gardner es banyaven a les costes mediterrànies amb aquesta breu indumentària, i quan l'ús del biquini ja no es veia com a res escandalós va aparèixer Liz Taylor per rodar *Suddenly, Last Summer*, fet que produí una gran expectació.¹³⁶ Són curioses les imatges que quedaren gravades a la retina de les joves d'aquells anys, quan les platges de Tarragona, com les de tot el litoral mediterrani, s'ompliren de turisme estranger. Noies amb biquini o *tratju de bany* com en deien aquí, que van influir que amb el pas dels anys la població autòctona complís amb menys rigor les disposicions oficials promogudes pel règim, malgrat la insistència de les autoritats eclesiàstiques.

Aquesta insistència de les autoritats eclesiàstiques es pot veure reflectida en el butlletí mensual *Por él!* que editava el Consell Diocesà de Dones d'Acció Catòlica de Tarragona. Quan arribava l'estiu el butlletí s'omplia de consignes i missatges cridant a la decència i per evitar la immoralitat a les platges, que eren espais propicis per pecar. «Herodes quitó la vida del cuerpo a inocentes niños, vosotras madres, quitáis la vida del alma a nuestros hijos al arrebatarnos la inocencia, ante el espectáculo de los pecados, que en las playas ponéis ante sus ojos.»¹³⁷ El missatge és clar, les mares han de vetllar per la innocència dels seus petits a les platges, ja que els cossos mig nus instiguen al pecat. I, com sempre que les historiadores ens plantegem les preguntes bàsiques de tota recerca: qui, quan, per què, com i on, cal concloure que si era necessari fer aquestes crides, devia ser perquè si no era sota una estricta vigilància les normes no se seguïen al peu de la lletra.

136. DUEÑAS, Oriol; «El turisme a la Costa Brava i a la Costa Daurada» dins SOLÉ SABATÉ, Josep M.; *El Franquisme a Catalunya (1939-1977)*. Barcelona: Edicions 62, 2005, vol. III, p. 180-188.

137. Hemeroteca Municipal de Tarragona (HMT); *Por él! Boletín Mensual del Consejo Diocesano de Mujeres de Acción Católica*, núm. 67 i 68 (juliol-agost de 1952).

El període juvenil era un inici del procés que havia d'acabar, per a la majoria, en el matrimoni. Per a moltes de les societats occidentals, l'arrel de la família era el matrimoni, i dins de la unió conjugal era sempre l'home qui tenia la superioritat del govern de la família, allò que exemplifica la pel·lícula italiana *Padre, padrone*.¹³⁸ Aquesta percepció social era difícilment modificable, ja que l'article 57 del Codi civil franquista hi feia estricta referència quan deia que el marit ha de protegir la muller i aquesta ha d'obeir el marit. El matrimoni canònic era l'únic vàlid a l'Espanya franquista. Havien quedat abolits tots els matrimonis civils celebrats durant la República i moltes parelles van veure's forçades a regularitzar la seva situació sota la pressió social que es feia ressò de la violència simbòlica decretada per l'Estat nacionalcatòlic.¹³⁹

La Constitució republicana¹⁴⁰ de 1931 havia afirmat la igualtat jurídica entre els sexes, però el règim feixista va anul·lar totes les reformes del Codi civil republicà. Així, les dones casades deixaven de tenir capacitat de decisió i quedaven absolutament subordinades als seus marits: la llar tornava a ser la casa del marit i en cas de separació les dones perdien els béns guanyats, tret de les catalanes, ja que el Codi civil català reconeix la separació de béns.¹⁴¹ Igualment en el Codi penal es va reintroduir el delictes d'adulteri, que era causa de separació exclusivament si la implicada era la dona. Una mostra de la situació en què quedaven les dones era el fet que el codi registrava el dret del marit i el pare «a lavar con sangre su honra» (article 428), aquest article no va ser modificat fins a la reforma legislativa de 1963.¹⁴²

Els moviments feixistes primer i els règims feixistes després eren profundament antifeministes ja que la ideologia feixista concebia la família com un element clau en la seva concepció organicista-nacionalista i jerarquitzada de la societat, i la inquietud pel paper social de la dona estava al cor de la vessant conservadora i estabilitzadora del feixisme.¹⁴³

138. La pel·lícula *Padre, padrone* (Itàlia, 1977) va ser dirigida per Paolo i Vittorio Taviani i està basada en la novel·la autobiogràfica de Gavino Ledda. L'obra narra la història particular de Ledda, un pastor sard amb els seus conflictes: el silenci i la falta d'educació. Un pastor impedeix al seu fill assistir a l'escola, l'únic que pot fer es cuidar el ramat. Quan se'n va a fer el servei militar el noi aprèn a llegir i a escriure, i a la tornada a casa s'ha d'enfrontar amb la concepció del món patern.

139. CASANOVA, Julián; *La Iglesia de Franco*; Madrid: Temas de Hoy, 2001. CUENCA TORIBIO, José Manuel; *Nacionalismo, franquismo y nacionalcatolicismo*. San Sebastián de los Reyes: Actas, 2008.

140. DDAA; *Constitución de la República Española: 1931*. Madrid: Centro de Investigación y Estudios Republicanos, 2006.

141. PUIG FERRIOL, Lluís; *L'Estat civil de dona casada segons el dret civil vigent a Catalunya*. Fundació Salvador Vives Casajuana, Barcelona, 1971, p. 27.

142. DUCH PLANA, Montserrat; *Dones públiques*, p. 157-167

143. MOLINERO, Carme; «Mujer, franquismo, fascismo...», p. 97-118.

Casar-se aviat, tenir tots els fills que Déu vulgui... perquè havia estat assumit en el discurs de la domesticitat consegüent amb els propòsits ideològics i polítics del Nuevo Estado que estava obsessionat amb el fet que la grandesa de la pàtria arribaria quan la població superés els quaranta milions, un repte demogràfic inabastable ja que el cost humà de la guerra civil havia reduït la població a 26 milions el 1940. És per això que calia activar tots els recursos: estimular la nupcialitat i la natalitat i estigmatitzar la solteria. L'Estat va prohibir, perseguir i castigar qualsevol pràctica anticonceptiva o abortiva i protegí les famílies nombroses. Hi hagué un augment de la natalitat sobretot en zones rurals i en matrimonis molt catòlics: «Los hijos eran una bendición divina, y si un matrimonio no tenía hijos era porque no contaba con la gracia de Dios, porque no había sido bien dotado por la naturaleza o porque utilizaba métodos ilícitos para evitar la descendencia».¹⁴⁴

A la Itàlia de Mussolini, com a l'Espanya feixistitzada, la influència de l'Església catòlica era extraordinària en la mentalitat col·lectiva i en els aparells d'Estat. No només l'avortament era considerat un crim d'Estat sinó que es va prohibir, es va penalitzar la venda d'anticonceptius i es va censurar l'educació sexual. I, evidentment, els drets civils de les dones van retrocedir diverses dècades. En plena transició, les dones encara podien anar a la presó i perdre la custòdia dels fills si el marit les acusava d'adulteri. Les reivindicacions del moviment feminista aconseguiren canviar les lleis: el 26 de maig de 1978, l'adulteri i l'amistançament foren despenalitzats com a delictes femenins,¹⁴⁵ una prova de les moltes transicions inajornables del procés cap al canvi democràtic, del camí que faria de les dones súbdites éssers ciutadans, a qui se'ls reconeixen drets i llibertats.

La creació d'una societat molt jerarquitzada sexualment s'assegurava per mitjà del dret de família i en l'àmbit empresarial. Explotació i subordinació de la dona a l'home en el món públic i privat eren dues cares de la mateixa moneda que tancaven, així, les possibilitats d'autonomia de les dones en una societat patriarcal que l'Estat franquista va reforçar especialment en funció dels seus interessos econòmics i polítics.

Fins al 1972 una dona no podia marxar de casa sense el permís del seu pare abans dels 25 anys, si no ho feia per casar-se o entrar en un convent. El Codi civil, en l'article 321 consagrava una minoria d'edat que no fou suprimida fins 1972 per iniciativa de Belén Landáburu, que era cap de l'assessoria jurídica de la Secció Femenina i procuradora a les Corts a partir de 1967, una dona que donà suport a la Llei de reforma política (1976) i que seria senadora per designació reial en la transició a la democràcia (1977-79).

La situació de minoria d'edat havia estat impugnapada anys enrere per Maria Telo,¹⁴⁶ que denunciava com s'equiparava les dones casades amb els menors, els bojos o els

144. GONZÁLEZ DURO, Enrique; *Historia de la locura en España*. Madrid: Temas de Hoy, 1996, p. 228.

145. Llei 22/1978 del Codi civil espanyol sobre la despenalització de l'adulteri i de l'amistançament.

146. DUCH PLANA, Montserrat; *Dones públiques*, p. 163-166. LAFUENTE, Isaías; *Agrupémonos todas*. Madrid: Aguilar, 2003, p. 221-225.

dements i sordmuts que no sabien llegir ni escriure, és a dir, amb els col·lectius incapacitats de ciutadania (article 1.263). Les dones estaven obligades a la dita llicència marital sense la qual no podien fer gairebé res, ni treballar, ni cobrar el salari, ni exercir el comerç, ni obrir comptes corrents, ni tenir passaport, ni carnet de conduir. No serà fins a la fase terminal del règim, el 1975, que no desapareixeran algunes d'aquestes discriminacions, si bé caldrà esperar fins al 1981 per abordar de manera plena la reforma del dret de família, en una fase més avançada de la transició política, expressió reiterada d'una agenda política que posposà les reformes del bloc de gènere.

Maria Telo participà amb Concha Sierra en la Comissió de Codificació del Ministeri de Justícia que estudiava la reforma del Codi civil. En les seves memòries¹⁴⁷ recorda la posició de la Secció Femenina, que «seguían la corriente a los señores de la comisión, decían que no estábamos preparadas» en el gran debat que facilitava la supressió de la llicència marital sense modificar el precepte d'obediència al marit. Una reforma obstruïda per les persones nomenades per la Secció Femenina, que no s'aprovà fins al maig de 1975. Tot i que va convenir atorgar la consideració de persones a les dones, encara perduraven discriminacions referides a la pàtria potestat com a l'administració de béns i guanys.

L'abril de 1958, es produí un intent de superació de l'arcaisme que impregnava la legislació franquista, es donà un pas «modernitzador» en aquesta llei, s'afirmava que «la ley no contendrá discriminación alguna por razón del sexo», però això només s'aplicava a dones solteres, i, a més, era compatible amb principis antitètics com ara «el matrimonio exige la potestad de dirección que la Naturaleza, la Religión y la Historia atribuyen al marido» o que romangués la màxima del dret matrimonial: «el marido debe proteger a la mujer, y ésta obedecer al marido». Uns principis patriarcals, de llarga tradició¹⁴⁸ en la codificació d'arrel napoleònica, explícits en el Codi civil de 1889 que la Constitució de la República de 1931 havia modificat d'arrel amb expressió d'explícit igualitarisme: «El matrimonio se funda en la igualdad de derechos para uno y otro sexo, y podrá disolverse por mutuo disenso o a petición de cualquiera de los cónyugues con alegación en éste de justa causa» (article 43). L'«autorización marital» reflectia la incapacitat jurídica de les dones casades i es mantingué vigent en la lletra de la Ley de los derechos políticos, profesionales y de trabajo de la mujer (1961).

La imparable evolució de la consciència social havia arribat a mitigar moltes de les mesures tradicionals que discriminaven les dones i les sotmetien a un tractament desfavorable, que s'amagava rere el discurs de protecció eminentment sexista. Les reformes en el dret de família, amb el retorn al Codi civil de 1889, suprimides les innovacions republicanes, no es concretaran fins les reformes de 1958, 1963 i 1970. La

147. TELO NUÑEZ, Maria; *Concepción Arenal y Victoria Kent. Las prisiones. Vida y obra*. Madrid: Instituto de la Mujer, 1995.

148. NASH, Mary; *Mujer, familia y trabajo en España, 1875-1936*. Barcelona: Anthropos, 1983, p. 159-196.

reforma de 1970 elimina la possibilitat que el pare pogués donar els fills en adopció sense el consentiment de la mare.

El Moviment Democràtic de les Dones, que arrancà com a força d'oposició feminista a la dictadura, situava els drets civils a conquerir:¹⁴⁹ «Derogació de la llicència marital: avui en dia la dona necessita autorització marital per: comparèixer a judici, tutelar, adquirir béns, administrar, disposar, gravar o hipotecar béns parafernals, exercir el comerç, contractar llur treball, exercir una professió, ocupar un lloc polític, ser marmessora, acceptar o repudiar l'herència que li correspon». En segon lloc plantejava la «supressió de tots els articles existents en la llei que tinguin un caràcter proteccionista del marit amb respecte a la dona». Demandava, en tercer lloc, la pàtria potestat conjunta que «només pot ser exercida per la mare quan el pare mor o si aquest està declarat boig o incapaç» i la majoria d'edat als 21 anys, «segons la llei vigent, la dona no pot abandonar la casa paterna si no és per casar-se o per entrar en una orde religiosa».

Fins al 1975 no foren suprimits els preceptes tradicionals i discriminatoris que supeditaven les dones i les equiparaven a menors d'edat. Les reformes parcials del Codi civil foren tímides, tot i que s'hi consignà que on abans s'establí l'obligació d'obediència de les dones als marits després s'hi llegia: «el marit i l'esposa es deuen respecte i protecció recíproca i actuaran sempre en interès de la família». Tot i això, romanien vigents els criteris asimètrics, tal com denunciava una ponència de les Jornades Catalanes de la Dona (1976): «[...] no ha modificat en res l'essencial: la potestat quasi omnipotent de dirigir la família segueix caient damunt el marit i en exclusiva. Si es priva les dones de tot poder decisor sobre aquests dos aspectes de la vida de família, què és el que li resta a la dona casada reclosa en la llar?».¹⁵⁰

Les reivindicacions feministes sobre la llibertat sexual i els drets reproductius afectaven de ple el Codi penal. L'adulteri era tipificat en l'article 449 en els següents termes: «la mujer casada que yace con varón que no sea su marido y el que yace con ella sabiendo que es casada». L'asimetria de gènere era absoluta només podia perseguir-se «el marido que tenga mancha dentro de la casa conyugal o notoriamente fuera de ella» (article 452). Una mostra entre tantes de l'empremta misògina en l'ordenament jurídic, que atorgava naturalitat a la doble moral sexual masculina legitimada en les lleis. No podem sinó recordar com un altre article, el 416, castigava amb arrest major i multa «todos aquellos que indicaran, vendieran, anunciaran, suministraran o divulgaran cualquier medio o procedimiento capaz de facilitar el aborto o evitar la procreación».

Com veiem no va ser fins a l'arribada de la Constitució de 1978¹⁵¹ quan hi va haver un canvi radical. L'article 14 va ser l'eix de la garantia jurídica de la igualtat per la que es

149. DDAA; *Lo personal es político. El movimiento feminista en la transición*. Madrid: Instituto de la Mujer, 1996, p. 76-77. NASH, Mary; *Mujeres en el mundo*, p. 209-230.

150. Reproduït a DDAA; *Lo personal es político*, p. 81.

reconeixia un dret concret. Però la igualtat de dret no suposava, prou que ho acrediten els testimonis de les dones entrevistades, una no-discriminació. Era una llei igualitària entre ambdós sexes, però no antidiscriminària, no garantia una igualtat de fet i les pràctiques i els discursos discriminatoris persistirien en el temps. Els feminismes de la transició aconseguiren donar visibilitat a les manifestacions de violència masclista. Gràcies a l'acció col·lectiva de denúncia del Bloc Feminista a Tarragona i de les cròniques negres a la revista *El Caso*,¹⁵² sorgiren manifestacions de tolerància zero; el procés de denúncia, però, no culminaria fins trenta anys després, en sengles lleis del Parlament de Catalunya i de les Corts espanyoles contra la violència de gènere.¹⁵³

«Jo intentava fer un procés d'emancipació personal, intentant viure d'una manera autònoma, independent, emancipada i sola, i això té una pressió en aquella època, perquè una noia jove, doncs intentés viure sense nuvi, ni germà, ni pare, ni marit». L'època de què ens parla Charo Romano correspon als primers anys dels vuitanta, quan provinent d'Almeria comença el seu procés d'integració en la societat tarragonina, però les contradiccions entre la seva consciència de dona i la realitat social són diàries. Això la porta a buscar espais de revolució, de creixement personal per sentir que guanyava autonomia personal com a individu, i va integrar-se en el Bloc Feminista. En va ser un membre actiu durant una dècada, va treballar en el Centre de Planificació familiar i en d'altres fronts, fins que uns anys més tard «l'espai professional va prendre molt d'espai, era un espai on també podia influir com a dona. I després sobretot el tema de la maternitat, no tens temps per a res més. Els horaris són molt diferents, ens trobàvem a les 8 del vespre, a les 8 estava banyant a la criatura!», explica Ramos.

Com veiem els cicles de vida familiar influeixen molt més en la història personal de les dones, que en la dels homes. La majoria de les dones que estaven actives en la lluita antifranquista i, després, en la política democràtica, en partits o moviments socials com el sindicalisme o el feminisme veuen en algun moment la necessitat de compaginar la militància amb la cria dels fills, experimenten una disjuntiva de difícil resolució per viure amb plenitud una maternitat desitjada.

151. *Constituciones españolas 1912-1978*. Valladolid: Lex Nova, 2008. VIVER PI-SUNYER, Carlos; *La Constitución (1978)*. Barcelona: Vicens-Vives, 1986.

152. MARTÍ GÓMEZ, José; *Historia de asesinos: Crónica del crimen en España desde 1970 hasta nuestros días*. Barcelona: RBA Libros, 2004.

153. El 28 de desembre del 2004 les Corts espanyoles van aprovar la Llei orgànica de mesures de protecció integral contra la violència de gènere. Va ser publicada al BOE el 29 de desembre 2004. El Parlament de Catalunya va aprovar per unanimitat, el 16 d'abril de 2008, la Llei del dret de les dones a eradicar la violència masclista; entre les novetats que aporta destaca la constitució d'un fons de garantia per cobrir l'impagament de pensions alimentàries i d'impagament de pensions compensatòries.

4. QUANTA, QUANTA GUERRA

Interior de la presó de Pilats (AHCT).

Ahir a la nit em vaig adonar que el meu fill s'havia mort i per això et buscava. Si hagués pogut buscar menjar no se m'hauria mort; el menjar s'ha acabat. Una dona m'ha donat aquest vestit, veus? i m'ha dit amb llàgrimes als ulls: enterra'l ben preciós...¹⁵⁴

MERCÈ RODOREDA*

Repressió franquista

La temàtica de la repressió subalterna que patiren moltes dones en la postguerra, les estratègies de supervivència que ha investigat Conxita Mir en aprofundir en la societat intervinguda, la justícia civil i el control social facilita, sense cap mena de dubte, la comprensió del complex procés d'articulació del consens sota el franquisme.¹⁵⁵

Tot i les inequivalències, el control social, la repressió o la coacció legal són recursos de la violència d'Estat.¹⁵⁶ El control social engloba tots aquells mitjans d'intervenció que empra una col·lectivitat per conformar els seus membres a unes regles comunes, impedir o desanimar comportaments desviats i reconstruir les condicions de consens. La repressió consisteix en l'ús de mecanismes de control i de sanció de conductes que el poder establert qualifica com a «desviades» i engloba un ampli

154. RODOREDA, Mercè; «L'acabament d'aquella nit» dins *Quanta, quanta guerra*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2000, p. 241-246.

* AYMERICH, Pilar & PESSARRODONA, Marta; *Mercè Rodoreda: Un retrat*. Barcelona: Institut Català de la Dona, 1994. IBARZ, Mercè; *Mercè Rodoreda: un retrat*. Barcelona: Edicions 62, 2000. MASSIP, Francesc & PALAU, Montserrat; *L'obra dramàtica de Mercè Rodoreda*. Barcelona: Proa, 2002. MIRÓ, Mònica; *Mercè Rodoreda: Autoretrat*. Barcelona: Editorial Angle, 2008. PESSARRODONA, Marta; *Mercè Rodoreda i el seu temps*. Barcelona: Rosa dels Vents, 2005. REAL MERCADAL, Neus; *Mercè Rodoreda: l'obra de preguerra*. Barcelona: Publicacions Abadia de Montserrat, 2005.

155. MIR; Conxita; *Vivir es sobrevivir: Justicia, orden y marginación en la Cataluña rural de posguerra*. Lleida: Milenio, 2000, p. 288.

156. CASANOVA, Julián (ed.); *Morir, matar, sobrevivir: la violencia en la dictadura de Franco*. Barcelona: Crítica, 2002. DUCH PLANA, Montserrat; *Dones públiques*, p. 24. JULIÀ, Santos (dir.); *Violencia política en la España del siglo XX*. Madrid: Taurus, 2000. MUÑOZ SORO, Javier, LEDESMA, José Luís & RODRIGO, Javier; *Cultura y políticas de la violencia. España siglo XX*. Madrid: Siete Mares, 2005.

ventall d'actuacions, des de la violència física o psicològica, fins al dirigisme de les conductes públiques o privades. La coerció legal apareix quan l'Estat manté l'ordre a través d'un monopoli de l'ús de la força i pot ser aplicat per institucions especialitzades: l'ordenament jurídic en el marc normatiu, la policia en la funció dissuasiva-repressiva, els tribunals o el sistema penitenciari. La presó esdevé la columna vertebral de la repressió franquista, sense oblidar els camps de concentració, els batallons de treballadors...¹⁵⁷ Molts estudis recents han situat la centralitat de la repressió sobre els vençuts en la conformació de la naturalesa de la dictadura franquista, i, en la configuració de la cultura política i la llarga durada del règim.¹⁵⁸

En la dictadura de Franco la repressió va constituir-se en política d'estat, fou un pilar bàsic de l'ordenament jurídic i de la pràctica política durant totes les fases del règim, que a la ciutat de Tarragona s'erigeix a l'entorn de la presó de dones de les Oblates i es personifica en el cas d'Elisa Cardona, l'única dona afusellada a la muntanya de l'Oliva, que fou executada el mateix dia que el director de l'Hospital, Rafael Battestiti. Les dues morts foren punyents per a la ciutat i quedaren gravades en la memòria de les dones de la primera generació, en aquell moment, nenes, com Núria Delclòs: «recordo molt la repressió que hi va haver després de la guerra, que afusellaven a la gent, els afusellaven cada dematí aquí dalt a l'Oliva i es sentien *tiros*, això era cosa molt impressionant» i continuava recordant l'extrema repressió traduïda en afusellaments cap als vençuts «no sé si eren a les sis del dematí, quan es feia de dia, els mataven aquí dalt, pobres, a l'Oliva, me'n recordo molt». La repressió de la resistència antifranquista s'encarna en el testimoni de Carme Casas,¹⁵⁹ una de les fundadores de Dones del 36,¹⁶⁰ que fou una potent experiència de pedagogia democràtica i de difusió del coneixement històric. El memorialisme, igual que la recerca històrica sobre les pre-

157. MOLINERO, Carme, SALA, Margarita & SOBREQUÈS, Jaume; *Una inmensa prisión*. Barcelona: Crítica: 2003. RODRIGO, Javier; *Cautivos. Campos de concentración en la España franquista, 1936-1937*. Barcelona: Crítica, 2005.

158. *Ayer* ha dedicat un monogràfic a la «Represión bajo el franquismo», núm. 43 (2001) on destaca l'estat de la qüestió a cura de Conxita Mir «El estudio de la represión franquista: una cuestión sin agotar», p. 11-36.

159. Carme Casas ha vist recentment publicada la seva biografia juntament amb la del seu company Leandre Saún: ABAD, Irene & HEREDIA, Ivan; *Leandro Saún y Carmen Casas. Organización política clandestina en la Zaragoza de los años cuarenta*. Zaragoza: Gobierno de Aragón (La amarga memoria), 2008.

160. ASSOCIACIÓ LES DONES DEL 36 (coord.); *Les Dones del 36: un silenci convertit en paraula: 1997-2006*. Barcelona: Les Dones del 36, 2006. OLESTI, Isabel; *9 dones i una guerra: les dones del 36*. Barcelona: Edicions 62, 2005.

sons de dones, ha avançat prou en els darrers anys¹⁶¹ i ha contribuït a visibilitzar les preses polítiques, també a Tarragona.¹⁶²

El cas d'Elisa Cardona mereix una atenció especial pel fet de ser l'única dona afusellada a la ciutat, però també per les circumstàncies en les quals es va desenvolupar la seva història. Elisa era una jove de vint-i-un anys originària de la població de Duesaigües (Baix Camp), però treballava a l'Hotel Nacional de Tarragona. Josep Subirats explica «[a l'hotel], on l'estiu de 1936, al poc temps d'esclatar la rebel·lió militar, s'hi hostatjaven unes persones dites de dretes que s'havien allunyat dels seus pobles, per por dels incontrolats. L'amo i alguns hostes de l'hotel, malauradament, van ser assassinats. Quan van arribar els franquistes a Tarragona, el nou amo, Jerónimo García Alfonso, un nebot de l'anterior, volgué acomiadar l'empleada i no se li va ocórrer altra idea que involucrar-la en aquell fet, dient que, com que Elisa coneixia la identitat dels hostes, ben segur que ho havia fet saber a algú».¹⁶³ Un treballador del mateix hotel, però, declarà que tots els empleats tenien coneixement de les identitats dels assassinats. No obstant això, la denúncia ja estava en curs i la detenció es va produir el dia 11 de febrer al seu domicili de Duesaigües. Elisa, després de passar per la presó de Reus, va ser traslladada a Pilats, on se li instruí el judici sumaríssim el dia 20 de març, en el qual el fiscal demanà la pena de mort. Elisa Cardona fou portada a capella amb vint-i-dos homes més i executada la matinada del 22 d'abril de 1939 a la muntanya de l'Oliva. Va passar la nit acompanyada del Dr. Battestini. La germana d'Elisa, Marina Cardona, entrevistada per Pilar Poy explica que «la família no va rebre cap comunicació de la mort d'Elisa»,¹⁶⁴ no es va poder acomiadar de cap familiar, ni va tenir oportunitat de veure'ls durant aquells dies abans que l'afusellesin, la família no ho va saber fins que els veïns del poble els van ensenyar la relació de defuncions al *Diario Español*. Elisa Cardona ja va no va conèixer la presó de les

161. ALMEDA, Elisabet; *Corregir y castigar. El ayer y hoy de las cárceles de mujeres*. Barcelona: Bellaterra, 2002. GÁLVEZ BIESCA, Sergio & HERNÁNDEZ HOLGADO, Fernando; *Presas de Franco*. Málaga: Centro de Ediciones de la Diputación de Málaga, Servicio de Publicaciones, 2007. HERNÁNDEZ HOLGADO, Fernando; *Mujeres encarceladas. La prisión de Ventas. De la República al franquismo, 1931-1941*. Madrid, 2004. VINYES, Ricard; *El daño y la memoria. Las prisiones de María Salvo*. Barcelona: Plaza Janés, 2004. *Irredentas. Las presas políticas y sus hijos en las cárceles franquistas*. Madrid: Temas de Hoy, 2002. «Sobre la destrucción y la memoria de las presas en las afueras de la prisión» a *Historia del Presente*, núm. 4 (2004), p. 13-30.

162. SUBIRATS PIÑANA, Josep & POY FRANCO, Pilar; *Les Oblates 1939-1941. Presó de dones de Tarragona*. Valls: Cossetània Edicions, 2006. El llibre conjuga el testimoni de les mateixes presoneres, la documentació existent i la veu de Josep Subirats Piñana, que va viure en la seva pròpia pell l'empresonament a Pilats, i relata la vida de les dones a la presó de les Oblates a la ciutat de Tarragona.

163. SUBIRATS PIÑANA, Josep & POY FRANCO, Pilar; *Les Oblates 1939-1941*, p. 34-47.

164. *Ibid.*, p. 46.

Oblates, al contrari de les que havien sigut companyes seves a la sala de Pilats, com Josepa Assamà i Carme Bordera, que van ser traslladades a la presó convent el 6 de juny de 1939 amb cent cinquanta preses més. Entre les detingudes hi havia dones que sobrepassaven els setanta anys i que fins aleshores havien conviscut en la sala quarta de Pilats, en unes condicions infrahumanes, dormint tan juntes que se'ls feia difícil canviar de posició durant la nit, quan les xinxes els queien a sobre. Les Oblates fou el convent habilitat com a presó, situat a l'antic asil de l'Esperit Sant, al carrer del Portal del Carro de la Part Alta de la ciutat.

El franquisme va desplegar contra la població femenina formes de repressió específiques investides d'una dimensió moral i purificadora. Les dones republicanes van conèixer l'oli de ricí i el rapat de les seves cabelleres, van veure com reeducaven els seus fills, i van patir en carn pròpia els càstigs a què sotmetien les dones pel fet de ser mullers, vídues o mares de vençuts.¹⁶⁵ les humiliacions públiques, les violacions i les vexacions sexuals a les presons i comissaries com a estratègia de victòria en l'arribada de les tropes franquistes. Tots aquests fets encara no estan prou documentats, com tampoc ho està la repressió republicana que van patir les dones durant la guerra civil.¹⁶⁶ Hi va haver violacions el 15 de gener de 1939 a Tarragona? La resposta la trobaríem si aconseguíssim superar les «paraules no dites» en la pràctica de la història oral.

Les dones hauran de gestionar els avals per tal de minimitzar la repressió dels membres masculins de la família, hauran de patir el nou marc de relacions laborals a la fàbrica,¹⁶⁷ reconstruir l'espai domèstic en ciutats afectades pels bombardeigs i, en els aspectes quotidians hauran de sargir, tenyir, refer els vestits del dret i del revés o inventar receptes de cuina per a sobreviure. En definitiva, gestionar la filosofia de l'autarquia en l'entorn familiar. «A les dones les van deixar despullades perquè no tinguessin res per menjar ni per donar de menjar a la família, els hi van prendre tot en el que es poguessin guanyar la vida», afirma Carme Casas en parlar de la repressió franquista envers les dones, ja que «si el marit estava a França i havia tingut una petita propietat, una petita fàbrica, automàticament els hi van requisar» en aplicació de la legislació sobre Responsabilitats Polítiques.¹⁶⁸ Dita llei era aplicada la majoria de ve-

165. CABRERO BLANCO, Claudia; «Espacios femeninos de lucha. Rebeldías cotidianas y otras formas de resistencia de las mujeres durante el primer franquismo» a *Historia del presente. Mujer, represión, antifranquismo*, núm. 4 (2004).

166. LEDESMA, José Luís; «Las mujeres en la represión republicana: apuntes sobre un “ángulo muerto” de la guerra civil española» dins NASH, Mary (ed.) & TAVERA, Susanna (ed.); *Las mujeres y las guerras*. Barcelona: Icaria, 2003, p. 426-440.

167. MOLINERO, Carme & YSÀS, Pere; *Productores disciplinados y minorías subversivas*. Madrid: Siglo XXI, 1998. «Me despidieron porque mi marido fue del Comité» a VILANOVA, Mercedes; *Las mayorías invisibles. Explotación fabril, revolución y represión*. Barcelona: Icaria, 1996, p. 211.

168. CARRILLO, Marc; «La legislació repressiva de la dictadura franquista en el període 1939-1959» dins PAGÈS BLANC, Pelai; *Franquisme i repressió. La repressió franquista als Països Catalans (1939-1975)*. València: Universitat de València, 2004, p. 75-101.

gades a persones processades penalment, si no havien mort afusellades o torturades a les presons, i suposava la mort civil de la persona afectada. Les sancions que la llei preveia eren duríssimes i les vies de persecució eren institucionals, a través dels tribunals i els òrgans administratius, però també mitjançant les que l'Estat aconseguia amb la delació ciutadana.

Atès el caràcter de la presó com a eix articulador de la repressió en la immediata postguerra i sense pretendre fugir de la fascinació per les xifres, cal deixar constància de l'abast numèric de la repressió i del pes relatiu de les dones. Les primeres estimacions de Salas Larrazábal han estat discutides per Reig Tapia, entre d'altres; la historiografia ha avançat notablement com mostra un estat de la qüestió recent a partir d'estudis locals en l'obra col·lectiva dirigida per Santos Julià.¹⁶⁹ Una font governamental reconeix a un corresponsal nord-americà el 1944, 192.684 execucions entre 1939 i 1944. El 1940 el nombre de presos era, segons el Ministeri de Justícia, de 280.000, dels quals 17.800 eren dones. Pel que fa a la població reclusa tampoc s'ha aconseguit precisar l'abast numèric;¹⁷⁰ segons el comitè internacional contra el règim concentracionari, l'1 de gener de 1941 hi havia 233.000 presos. Entre 1956 i 1977, 525 dones foren empresonades a Espanya per delictes polítics, la qual cosa suposa un exigü 2,7% dels 19.005 empresonats en aquests anys, el seu pes relatiu en la immediata postguerra fou superior, sovint en exercici d'una repressió subsidiària.

Els debats recents oberts davant de l'aplicació de la llei de la memòria històrica fan que hagi estat una llei polèmica però tanmateix necessària en una societat democràtica com la nostra, la Llei 52/2007, que s'aprovà el 26 de desembre, reconeix, aplica drets i estableix mesures a favor d'aquells que patiren la persecució o violència durant la guerra civil i la dictadura. Cal procedir a complir amb una legislació que pot representar una oportunitat en la rehabilitació de les cultures vençudes en la victòria feixista del 1939.

Un objectiu central de la repressió serà la socialització en el temor a la desobediència, la submissió incondicional a l'autoritat omnipresent, sobre la base d'un atemoriment intens, dramàtic, amb conseqüències de llarga durada en les mentalitats dels vençuts. La repressió va portar a una por que era mantinguda per un catolicisme d'infernals i dimonis, en un magma de relacions disciplinàries. La presó significà la prolongació de la guerra per altres mitjans. L'exèrcit era el garant de l'ordre públic en la vida civil i tenia preponderància en la gestió penal. Carme Casas deixa molt clara aquesta faceta de la repressió, la presó més enllà dels seus murs «perquè el franquisme no et va condemnar només a mort et va condemnar a passar gana i a la dificultat de treballar», que Casas va experimentar en la seva pròpia pell, ja que després de l'exili forçat i de combatre en la resistència francesa contra l'ocupació nazi, el 1944, perse-

169. JULIÀ, Santos (coord.); *Víctimas de la guerra civil*. Madrid: Temas de Hoy, 1999.

170. SUÁREZ, Ángel & Equipo 36. *Libro blanco sobre las cárceles franquistas*. Madrid: Ruedo Ibérico, 1976, p. 64.

guida per la Gestapo, va retornar a Espanya.¹⁷¹ S'instal·là a la ciutat de Saragossa, on s'encarregà de reorganitzar la resistència comunista antifranquista igual que el seu company sentimental Leandre Saún, ambdós foren detinguts amb un any de diferència «després d'ell vaig caure jo i vaig estar divuit mesos a la presó de Saragossa», explica Carme Casas.

La presó sota el franquisme era lluny de qualsevol objectiu resocialitzador, ja que es limità a mal organitzar la retenció i custòdia, amb amuntegament, ociositat i la pràctica quotidiana de rituals humiliants en un sistema penitenciari d'una dictadura feixista. La violència fou un tret consubstancial en la formació del «Nuevo Estado» franquista. Els assassinats arbitraris, els «passeigs» i l'aplicació de la «Llei de fugues» es complementaren amb la violència institucionalitzada dels aparells d'Estat. La Ley de Responsabilidades Políticas (1939), la de Represión de la Masonería y el Comunismo (1940), la de Seguridad del Estado (1941) i la de Orden Público (1959) constituïren les fites de la justícia franquista per conduir la seva tasca purificadora i per humiliar, empresonar i torturar l'«antiespaña»: destruir els vençuts era la prioritat. La continuïtat en la repressió militar i civil serà el Tribunal de Orden Público,¹⁷² creat el 1963, que no fou dissolt fins al 1977.

La repressió consistí en «una política social de “limpieza” y “depuración” de enemigos y desafectos enormemente fructífera para la dictadura franquista, sin la cual no resulta cabalmente comprensible su consolidación y pervivencia durante tantos años y en tan diferentes contextos internacionales».¹⁷³ Carme Casas continua donant testimoni de l'articulació de la repressió a través dels instruments oficials de la dictadura, «Franco va dir a les potències estrangeres que deixaven de funcionar els tribunals militars i allavorens passàvem tots al tribunal civil, però els afusellaments van continuar», era una operació de maquillatge de cara a les relacions internacionals «va canviar la cosa de *auxilio a la rebelión*, i van començar a fer *actos de masonería y comunismo*, i la llei de *bandoleros y terroristas* que era per a la repressió dels maquis. Va dictar lleis que van reemplaçar els tribunals per continuar posant condemnes a mort.» Cal, a més, deixar constància que l'entrada de la religió en la guerra, esdevingué creuada, no havia reduït sinó que havia incrementat la violència, que el nacionalcatolicisme legitimà.¹⁷⁴

171. ABAD, Irene & HEREDIA, Ivan; *Leandro Saún y Carmen Casas. Organización política clandestina en la Zaragoza de los años cuarenta*. Zaragoza: Gobierno de Aragón (La amarga memoria), 2008, p. 92-158.

172. AGUILA, Juan José del; *El TOP. La represión de la libertad (1963-1977)*. Barcelona: Planeta, 2001.

173. MORADIELLOS, Enrique; *La España de Franco (1939-1975)*. Madrid: Síntesis, 2000, p. 237.

174. CASANOVA, Julián; *La Iglesia de Franco*. Madrid: Temas de Hoy, 2001. RAGUER, Hilari; *La pólvora y el incienso. La Iglesia y la Guerra Civil española (1936-1939)*. Barcelona: Península, 2001. REIG, Ramir & PICÓ, Josep; *Feixistes, rojos i capellans*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2004.

Mary Nash afirma que l'experiència de la guerra comportà una nova dimensió de les funcions clàssiques de mare, mestressa de casa i proveïdora de la llar. El paper sustentador de les dones en la rereguarda constitueix un reflex de l'esvaïment de les fronteres entre l'esfera pública i privada. Tot i això, considera que si bé «la participació de las mujeres en un nuevo contexto comunitario de base más amplia avivó la conciencia de sus derechos, nunca se cuestionó seriamente el núcleo del discurso de género»,¹⁷⁵ ja que els canvis en les relacions de poder entre els sexes estaven encara modelats per les velles restriccions de llarga continuïtat històrica.

«No sólo pagaron por sus ideas sino por las de los hombres de su familia.»¹⁷⁶ En la repressió sobre les dones hi ha un retorn a la concepció familiar del «delicte» com una definitiva dimensió de gènere, tant en la denúncia i l'empresonament com en la repressió en la pròpia comunitat amb múltiples formes d'humiliació a les vençudes.¹⁷⁷ La terrible repressió porta a la inducció al suïcidi,¹⁷⁸ un fenomen que experimenta un fort creixement i l'índex se situa un 30% per sobre dels valors normals, en la immediata postguerra. Carme Casas ho constata «i com jo, hi hagut moltes dones que ho han passat molt malament, i hi ha hagut dones que les han acollonit de tal manera que han acabat suïcidant-se, moltes dones s'han suïcidat».

El franquisme denominava les preses polítiques com a «dones de vida extraviiada», que a l'estadística computaven amb les prostitutes i les condemnades per delictes comuns. Elles representaven l'antítesi del model de la nova-vella dona que el patriarcat franquista volia imposar: una dona de casa seva, submissa i sacrificada, guardiana principal del bon ordre de la família i fre de tota corrupció moral de l'home. És per això que les dones dels «rojos» eren «colectivamente culpables, porque trabajaban, porque no tenían tiempo para educar a los hijos y porque no habían podido o querido frenar a sus hombres y retenerlos en casa. Las mujeres rojas eran incluso peores

175. NASH, Mary; *Rojas*, p. 252.

176. GARCIA NIETO, M. Carmen. «Trabajo y oposición popular de las mujeres durante la dictadura franquista» dins DUBY, Georges & PERROT, Michelle; *Historia de las mujeres en Occidente*. Madrid: Taurus, 1993, vol. 5, p. 661-670. «En los talleres de modistas predominaba mucho el ambiente regionalista y liberal de Esquerra y Estat Català. En las fábricas no. Allí estaban las novias de los anarquistas y la postura era más rebelde, más revolucionaria. La característica entonces era que la mujer era de lo que era el novio, el padre o el hermano». GARCIA, Consuelo; *Las cárceles de Soledad Real*. Barcelona: Alfaguara, 1983, p. 34. «Las familias de los condenados rojos debían saber cargar con el estigma de los vencidos. Rojas y mujeres de rojos eran lo mismo. Las podían violar, confiscarles sus bienes. Para eso habían nacido las mujeres, pensaban los franquistas, los militares y los clérigos: para sufrir, sacrificarse y purgar por sus pecados o por no haber sabido llevar a sus maridos por el camino del bien».

177. DUCH PLANA, Montserrat & FRANQUÈS SANS, Josep; *Viure de la terra: història i memòria del Sindicat Agrícola de Constantí*. Tarragona: Silva Editorial, 2006.

178. MIR, Conxita; «La violencia contra uno mismo: el suicidio en el contexto represivo del franquismo» a *Ayer*, núm. 38 (2000), p. 187-210.

que los hombres, como había demostrado “científicamente” Vallejo Nájera en un estudio realizado en la cárcel de mujeres de Málaga sobre la naturaleza biopsíquica de los “marxistas femeninos delincuentes”» que publicà el 1939.¹⁷⁹ El seu estudi sobre cinquanta dones empresonades confirmava, segons González Duro, que «la mujer española, o antiespañola, había desempeñado un importante papel en la “tiranía roja”», ultrapassant els límits de la criminalitat femenina habitual, participant en el pillatge, els incendis de les esglésies, en la destrucció dels objectes religiosos i en les matances, amb un marcat caràcter sàdic.¹⁸⁰ Encara que les dones es desentenien de la política, en la revolució s’hi barrejaren. Vallejo Nájera sostenia que quan les dones feien política, no ho feien mogudes per idees, sinó pels sentiments «que alcanzaban proporciones inmoderadas e incluso patológicas debido a la irratibilidad propia de la personalidad femenina. En este sentido, la influencia del medio social y familiar había sido nefasta». Per ell, la seva participació en la revolució no fou per la fam sinó per l’herència psicopàtica, els antecedents familiars d’anormalitats psíquiques i els antecedents revolucionaris familiars i matrimonials, és a dir, actuen per influència d’altri (germans, pares, esposos o fills amb idees extremistes); tanmateix la seva personalitat social era pròpia d’un revolucionari nat, un imbècil social o un psicòpata antisocial. L’estudi havia de servir per evitar en el futur l’accés de les dones a la política i per tal de limitar la seva acció civil a l’assistència familiar i benèfica.

Els textos de caràcter memorialista sobre les presons de dones en la immediata postguerra com els de Tomasa Cuevas (1982), Juana Doña (1978), Lola Iturbe (1974), Mercedes Núñez (1967), Teresa Pàmies (1977) o Fernanda Romeu Alfaro (1994)¹⁸¹ han ajudat que la historiografia aprofundís sobre la repressió, amb una perspectiva de gènere, en estudis de Guiliana di Febo, M. Carmen Garcia Nieto, Rosario Sánchez, Lourdes Beneria o M. Teresa Gallego. Conflueixen, doncs, els estudis sobre les dones així com la voluntat memorialística i vindicativa de les represaliades durant la transició, amb publicacions i l’autoorganització més recent de «Dones del 36» o l’Associació catalana d’expresos polítics.¹⁸²

179. VALLEJO NÁJERA, A.; *La locura y la guerra. Psicopatología de la Guerra*. Valladolid: Santaren, 1939.

180. GONZÁLEZ DURO, Enrique; *Historia de la locura*, p. 163.

181. CUEVAS, Tomasa; *Presas: mujeres en las cárceles franquistas*. Barcelona: Icaria, 2005. DOÑA, Juana; *Desde la noche y la niebla: mujeres en las cárceles franquistas*. Madrid: 7.0 Comunicación y Diseño, 1993. ITURBE, Lola; *La Mujer en la lucha social y en la Guerra Civil de España*. México: Editores Mexicanos Unidos, 1974. NUÑEZ, Mercedes; *La Presó de Ventas: records d’una empresonada (1939-1942)*; edició i traducció a cura d’Agnès Toda Bonet. Valls: Cossetània, 2008. PÀMIES, Teresa; *Dona de pres*. Barcelona: Proa, 1999. ROMEU ALFARO, Fernanda; *El silencio roto: mujeres contra el franquismo*. Oviedo: Summa, 1994.

182. ASSOCIACIÓ CATALANA D’EXPRESOS POLÍTICS; *Notícia de la negra nit. Vides i veus a les presons franquistes (1939-1959)*. Barcelona: Diputació, 2002.

Entre les darreres investigacions destaca l'estudi de Ricard Vinyes¹⁸³ a partir del fons de l'Arxiu Nacional de Catalunya, concretament del Llibre d'Actes de la Junta de Disciplina. Vinyes discuteix la xifra de 17.800 preses polítiques a l'Espanya de 1940,¹⁸⁴ ja que parteix d'una estimació a partir de l'estudi de la presó de Toledo, en què les empresonades representarien el 6,3% del conjunt i mimèticament s'aplicaria aquesta proporció als 280.000 empresonats que segons xifres oficials hi havia a Espanya. Vinyes contrasta això amb la proporció existent a Barcelona, de 16,4%, el que representaven les dones suposaria 45.920 empresonades el 1940. En aquest cas novament tenim un problema de visibilitat de les dones en la documentació, de la mateixa manera que tampoc podem saber la diferència de nombre entre preses comunes i preses polítiques. El 1953 la Comission International contre le Régime Concentrationnaire, que publicà el llibre blanc sobre el sistema penitenciari espanyol, no aporta dades sobre les dones empresonades, una vessant desoladora de l'informe.

Les presons de dones, indica Vinyes, incorporen elements diferencials; el més visible era la presència d'infants, víctimes de les males condicions de vida i que patien una alta mortalitat, un component important en l'entorn emocional femení. Infants que als quatre anys foren separats de les mares i tutelats per l'Estat i ingressats en centres assistencials i escoles religioses. Una pràctica que afectà a Espanya a 9.050 criatures el 1942 i a 12.042 l'any següent.¹⁸⁵

Un altre fet, aquest comú als establiments penitenciaris femenins, és la barreja de preses polítiques i comunes. Sabem que entre aquestes últimes, predominaven les provinents de la prostitució,¹⁸⁶ ja que una estadística de l'ocupació laboral de les preses de 1939 a la presó de Les Corts comptabilitza 406 prostitutes del total de 2.916 empresonades. La prostitució era el segon gran bloc delictiu després de les agressions a la propietat, segons la fiscalia, en la memòria de 1941. Vinyes explora les condicions de misèria sobre les quals s'aixecava l'estructura de poder de la presó, un poder

183. VINYES, Ricard; «Nada os pertenece... Las presas de Barcelona, 1939-1945» dins *Història Social*, núm. 39 (2001), p. 49-66.

184. SABIN, José Manuel; *Prisión y muerte en la España de postguerra*. Madrid: Anaya & Mario Muchnik, 1996, p. 255.

185. ARMENGOU, Montse, BELIS, Ricard & VINYES, Ricard; *Els nens perduts del franquisme*. Barcelona: Proa, 2002.

186. ABELLA, Rafael; *La vida cotidiana bajo el régimen de Franco*. Barcelona: Temas de Hoy, 1996, p. 73-75. DUCH PLANA, Montserrat; *Dones públiques*, p. 133-144. Els estudis de sociabilitat han destacat els bordells com a espai singular de relació masculina, entre 1941 i 1956 la prostitució reglamentada viu segons Guereña una «edat de plata» que integra l'espai urbà i social espanyol. GUEREÑA, Jean Loius; «La prostitución en la España contemporánea» a *Ayer*, núm. 25 (1997), p. 35-72 on l'autor afirma que «El porcentaje de defunciones por sífilis subió del 2,47 por mil en 1935 al 7,14 en 1941. El burdel, espacio de comercio del sexo, vivió en el primer franquismo una etapa próspera».

que es concretava en les xarxes d'influència, l'obtenció de recursos materials o la col·laboració i la delació, fomentades pels responsables del centre per tal de crear un domini d'unes preses sobre unes altres, basat en l'administració arbitrària dels tres elements bàsics de supervivència: alimentació, higiene i sanitat.

Un altre tret diferencial respecte a les presons masculines és que moltes presons femenines, com la de Tarragona, estaven regentades per ordes religioses. D'acord amb el poder atorgat pel règim a l'Església, la gestió de la vida a les presons va ser confiada a les monges. Si en les presons d'homes aquesta presència estava limitada i generalment només afectava a serveis com l'alimentació i la infermeria, en els establiments penitenciaris femenins, ja a partir de 1938, quedava autoritzada la presència d'ordes religioses, com les filles de la Caritat, les Mercedàries de la Caritat, les Oblates, les filles del Bon Pastor, o les Creuades, i a partir de 1940 les monges també van encarregar-se de les Juntes de Disciplina. Di Febo sosté que el confiar a les religioses un fort poder de control i sanció reflecteix molt bé la importància acordada al paper de manipuladores de consciència i de reeducadores que es presumia que podien desenvolupar les monges davant de les detingudes.¹⁸⁷

Les preses tarragonines restaren durant els primers mesos de 1939 tancades a la presó de Pilats,¹⁸⁸ a pocs centenars de metres del que després seria la presó de dones de Tarragona i de la província: les Oblates, que acollí de 611 dones el 30 de novembre de 1939, a 287 el juny de 1943. La documentació penitenciària,¹⁸⁹ juntament amb la de caràcter econòmic, adreçat a la delegació d'Hisenda per justificar les despeses mensuals de gestió de l'establiment, permet resseguir parcialment el funcionament d'aquesta presó. Les primeres tarragonines que passaren la porta de Pilats foren Maria Roldán Garrido, Josepa Asamà Alegret i Antònia Barenys Salvat. Estaven recloses a la tercera planta de la torre a la sala quarta. Durant el mes de gener del 39 ingressaren deu preses a Pilats.¹⁹⁰

Les condicions de la dieta de les empresonades al convent-presó regentada per les monges Oblates al carrer del Portal del Carro eren molt precàries. Al novembre de 1939, les autoritats, ateses «les circumstàncies transitòries» d'extrema població penal i saturació conseqüent, autoritzen l'entrada de menjar, cosa que la xarxa familiar i la solidaritat femenina assumiria com a deure, tot i les extremes dificultats que ja hem descrit en la vida quotidiana de tothom. A la Tarragona de 1939-1945, durant els sis anys que funcionà la presó de les Oblates, a efectes comptables, les preses només comptaven mitja ració. En la documentació es constata la precarietat en les condi-

187. FEBO, Giuliana di; *Resistencia y movimiento de mujeres*, p. 41.

188. SUBIRATS PIÑANA, Josep; *Pilatos 1939-1941. Prisión de Tarragona*. Madrid: Pablo Iglesias, 1993. VENTURA SOLÉ, Joan; *Presó de Pilats. Tarragona 1939-1941*. Tarragona: Diputació, 1993.

189. AHT. Fons institucions. Centre Penitenciari de Tarragona, 1939-1975. Junta Local de Llibertat Vigilada, 1939-1966.

190. SUBIRATS PIÑANA, Josep & POY FRANCO, Pilar; *Les Oblates 1939-1941*, p. 17-28.

ons de vida ja que els proveïments adquirits es redueixen a molt pocs articles: carbó, cebes, alls, sal, llenya, carn, verdura, oli, pa, arròs, patates, cafè i llet.

El mes de novembre de 1939 es produïren 44 baixes i 31 altes, sobre un total de 14 criatures i 566 dones. D'entre les baixes, n'hi hagué vint-i-vuit que obtingueren la llibertat, unes altres deu eren transeünts i dues preses van ser derivades a l'hospital; aquest mateix nombre causaren alta, més unes altres onze transeünts i dotze dones que foren transferides d'altres presons. El nombre de persones que vivia al convent habilitat era de nou homes, destinats a la «brigada obrera»; 557 preses, i vuit monges.

Durant 1943 va anar disminuint el nombre de presoneres, ja que el desembre d'aquest any el registre era de 287. El febrer de 1943 es coneix l'ordre de supressió de la presó de dones de Tarragona i el trasllat als establiments penitenciaris de Central de Puig per a «las mujeres de vida extraviada y penadas de corrupción de menores», a València les que complien penes polítiques i comunes, i a la presó provincial de Lleida, s'hi destinaven les arrestades per la fiscalia de taxes i les preventives.

Un llibre d'actes de la Junta de Disciplina de la presó de les Oblates (1941-1943),¹⁹¹ integrada pel director de la presó, la mare superiora, el metge Miquel Aleu Padreny i el capellà Hermenegild Queralt, permet resseguir aspectes parcials i rellevants de la vida a les Oblates de Tarragona. El gener de 1942 es demanaren més mantes i plats perquè es preveïen nous ingressos. Pocs dies després ingressaren cent cinquanta dones condemnades per delictes contra l'honestedat. En l'acta del maig de 1942 es fa constar que ha cessat el període d'alarma mèdica produïda per tifus exantemàtic, un exemple més dels estralls de les malalties carencials. En les actes hi consta la tasca de les monges «[...] para proseguir en su cristiano cometido, el más eficaz y necesario para la regeneración de la reclusas sometidas a su espiritual cuidado». La mateixa junta disciplinaria informava els expedients de concessió de llibertat condicional. En l'acta de l'1 de juliol de 1942 es fa constar que arran d'una visita del director general de presons es va assumir la compra de vint màquines de cosir i cinc-centes cadires per a la instal·lació d'un taller.

Les dotacions de la presó de les Oblates eren molt insuficients, al setembre de 1942 es plantegen les necessitats més peremptòries quan la presó fa més de tres anys que es troba en funcionament: personal, construcció d'un altar i d'una cuina, arranjament del pati, edificació de quatre cel·les i adquisició de més roba. Totes les presons de dones, improvisades la majoria, presentaven els mateixos trets d'indignitat per les condicions d'allotjament.

Les condicions d'habitabilitat eren precàries ja que la majoria d'edificis eren inadequats per a la funció penitenciària. Eren edificis antiquats, vells o construïts amb una altra finalitat com ara antics castells o monestirs; la majoria superaven de molt el màxim de cinc-centes recluses que recomanava l'ONU, fet que impedia que poguessin tenir la més petita intimitat, amb el patiment dels dormitoris col·lectius. La presó va esdevenir un espai interclassista amb pautes de conducta prou diferenciades.

191. AHT. Fons institucions. Junta Local de Llibertat Vigilada, 1939-1966.

Les condicions que es registraven a les Oblates no eren millors que a la resta de presons femenines de l'Estat espanyol. El convent estava dividit en dues ales, la de la dreta fou ocupada per les preses traslladades des de Pilats, les dones podien utilitzar dos comunes planes i dos piques amb aigua, una millora ínfima respecte a la sala quarta a la plaça del Rei. Carme Bordera, una de les preses, explica que estaven apinyades, i que el tracte i el ranxo, a les Oblates, era pitjor que a Pilats i que va lamentar el trasllat.¹⁹² Bordera, originària de Tivissa, estava casada amb un mestre d'esquerreres amb el qual havia tingut un fill que encara prenia el pit quan la van detenir en no trobar el seu marit que havia marxat a l'exili. La denunciaren dues persones de Tivissa, el 20 d'abril de 1939, que l'acusaren de ser esquerrana i de tenir el marit fugit; després de passar un mes tancada a la biblioteca de Tivissa i a la presó de Falset, Carme Bordera va ser traslladada a la presó de Pilats, juntament amb el seu fill. Se li decretà una sentència de quinze anys de presó.

Carme Bordera afirma en una de les entrevistes que «les monges la volien separar del seu fill i donar-lo en adopció a un matrimoni feixista, que tenia un estanc a Tarragona; sort dels seus pares que ho van remoure tot per evitar-ho».¹⁹³ El nen, que sempre estava malalt, van aconseguir treure'l de la presó l'octubre de 1939 i se l'emportà l'àvia materna per tenir-ne cura. El marit de la Carme va retornar de l'exili el 1940, quan va saber què els havia passat a l'esposa i el fill. Fou internat en un camp de concentració de Reus, després passà a un batalló disciplinari de Madrid i finalment fou ingressat a la presó provincial de Madrid. Al març 1941 arribaren els informes del jutjat militar de Reus sobre la seva actuació a Falset i al juliol ingressà a Pilats. Casualment, una setmana abans, Carme Bordera havia estat excarcerada gràcies a una proposta de commutació de la pena per una altra inferior als sis anys, obtingué presó atenuada i es quedà a Tarragona per cuidar el seu fill. Carme passava de ser presa a ser dona de pres, i s'havia d'ocupar de portar menjar i roba, de fer gestions per trobar declarants a favor i de visitar el marit a Pilats, a qui la justícia militar havia condemnat a dotze anys i un dia.¹⁹⁴

En la dictadura la disciplina fou militaritzada, els presos havien de quadrar-se davant d'un funcionari i eren tractats sense cap respecte: imposició de sancions de gran duresa com ara romandre setmanes i mesos en cel·les de càstig, maltractaments de paraula i obra i àdhuc la imposició de sancions prohibides pels reglaments... Una altra característica de les presons és la feblesa de l'educació impartida, de grau elemental. L'assistència religiosa, en canvi, va tenir gran importància, ja que els reclusos havien d'assistir, en principi obligatòriament, a la catequesi i als actes de culte catòlic, que es consideraven regimentals. Del nivell d'instrucció religiosa assolida pel penat, valorada pel capellà, en podria dependre la progressió en el grau i l'obtenció de lliber-

192. SUBIRATS PIÑANA, Josep & POY FRANCO, Pilar; *Les Oblates 1939-1941*, p. 51-69.

193. *Ibid.*, p. 113.

194. *Ibid.*, p. 194-195.

tat condicional. El treball, base del sistema penitenciari, fou escàs i explotador, molt allunyat d'esdevenir una formació útil per a la futura integració social. La pràctica de redempció de penes pel treball, regulada el 1938 amb l'objectiu de reduir l'elevadíssim nombre d'empresonats, va tenir caràcter disciplinari.

Les baixes consignacions pressupostàries feien molt deficient l'alimentació que les empresonades havien de complementar amb l'esforç de les famílies o als econòmats, no exempts d'irregularitats, així com l'arbitrarietat com a norma per a la recepció de paquets exteriors, especialment per als presos polítics. El sector més abandonat fou l'assistència sanitària i higiènica: l'absentisme dels metges, la manca de medicaments, o l'endèmica mancança d'instal·lacions esportives que hauria pogut pal·liar les brutals conseqüències de la repressió sexual. Les relacions amb l'exterior eren escasses i sotmeses a censura, les comunicacions orals es feien a través de la doble reixa, vigilades i amb caràcter massiu, de manera que resultaven incòmodes i humiliants. Els infants només podien visitar els pares en dates molt assenyalades.

La política natalista¹⁹⁵ del règim juntament amb la pobresa de la postguerra va crear un grup de desarrelades, candidates a ingressar en els establiments per a «mujeres extraviadas», que hi havia a Girona, Oropesa, Santa Maria del Puig, Alcalà de Henares i Aranjuez. A partir de 1941 la majoria d'aquestes dones serien confinades al Patronato de Protección de la Mujer del Ministeri de Justícia. Finalment trobem els delictes «contra el orden socio-económico»: contraban, infracció de la llei de taxes, malversació de fons, defraudació. Les dones es veuen afectades per la transgressió de l'intervencionisme autàrquic, ja que intenten sobreviure venent pa, aigualint la llet, fent estraperlo de farina o ocultant oli.

Gènere i empresonament

«Si es una mujer la que ha sido penada por la Ley, el daño es todavía mayor; porque si al delito del hombre aún sobrevive la familia, es raro que el de la mujer no la disuelva.»¹⁹⁶ Aquesta dimensió és indèstriable de la condició d'empresonada per les connotacions de la privació de llibertat en les dones i els efectes sobre el seu rol social amb atribucions de comportament passiu, submissió, dedicació a la llar i als fills.

Una hipòtesi que s'emmarca en la història del gènere¹⁹⁷ a l'Espanya de la postguerra posa l'èmfasi en una repressió diferencial i subsidiària i també en com les dones hagueren d'assumir estratègies de supervivència en els difícils anys quaranta. En un context definit per la fam, la misèria i la por, i sota la mirada vigilant de l'Església i la policia, moltes dones desafiaren l'imaginari franquista amb algun d'aquests actes:

195. NASH, Mary; «Protanatalismo y maternidad en la España franquista» dins BOCK, Gisele & THANE, Pat (ed.); *Maternidad y políticas de género*. Madrid: Cátedra, 1991, p. 279-308.

196. ARENAL, Concepción; *Obras completas. El delito y el crimen*. Madrid: Victoriano Suárez, 1946.

197. DUCH PLANA, Montserrat, *Dones públiques*, p. 23-33.

algunes van decidir mantenir l'ocupació, d'altres practicaven el control de natalitat, una bona part intentà sobreviure amb la pràctica del petit estraperlo, d'altres feren el camí de l'emigració a la ciutat i una minoria derivà cap a la prostitució. La victòria franquista en la guerra civil i la naturalesa del règim amb l'opció autàrquica es troben a la base de les arrels socials i econòmiques de la prostitució. Un aspecte de les estratègies de supervivència en la postguerra. L'obra de Jean Louis Guereña¹⁹⁸ reconstrueix el plaer mercenari a l'Espanya contemporània fins al triomf de l'abolicionisme i el tancament dels bordells el 1956 «cuando la situación económica permitía que ya no fuesen huestes de mujeres las que se lanzaban al comercio carnal para sobrevivir ellas y sus hijos». ¹⁹⁹ «[...] España no era otra cosa que un inmenso prostíbulo, visto y analizado por una moral que nos hablaba de “mujeres caídas” pero no de hambre, miseria, orfandad y desarticulación de las estructuras sociales.»²⁰⁰

En un sistema penitenciari tan deficient i inhumà, que arribà a allotjar més de tres-cents mil persones en els anys de la fam, els empresonats reaccionaren inicialment amb submissió i passivitat. Unes actituds congruents amb la lògica d'atemoriment derivada de la implacable repressió i també per la por que una protesta motivés una dura sanció disciplinària en les cel·les de càstig o que pogués perjudicar la progressió de grau, la redempció de pena o l'obtenció de la llibertat condicional. Tot i això, es produïren fugues, rebuigs col·lectius, vagues de fam, publicacions de diaris clandestins, contactes amb l'exterior i la reconstrucció dins a les presons de cèl·lules dels partits i de les organitzacions sindicals clandestines.

Les dones que tenien una experiència política anterior intentaren canviar l'estructura humiliant de poder i «desde el inicio de su cautiverio consideraron que la acción política básica consistía en salvar la vida, sobrevivir, en definitiva. Así pues, concretaron sus esfuerzos en la lucha organizada por la higiene, la rentabilidad máxima de los alimentos, la constitución de una autoridad moral con capacidad de negociación y el refuerzo y expansión de las propias convicciones. Es decir, crear y defender una identidad en un mundo organizado para destruirla». ²⁰¹ És en aquest context que comencen les estratègies de supervivència. Davant d'una alimentació escassa, una higiene mínima diària o de no poder obtenir notícies de l'exterior, es lluitava per informar i rebre, per saber quelcom de la situació i les peripècies del company, dels fills, del germà o del pare; es va desenvolupar una capacitat negociadora a l'interior

198. GUEREÑA, Jean Louis; *La prostitución en la España contemporánea*. Madrid: Marcial Pons, 2003.

199. NUÑEZ DIAZ-BALART, Mirta; *Mujeres caídas. Prostitutas legales y clandestinas en el franquismo*. Madrid: Oberón, 2003.

200. Rosa Regàs al pròleg de ROURA, Assumpta; *Un inmenso prostíbulo. Mujer y moralidad durante el franquismo*. Madrid: Base, 2005, p. 16.

201. «El primer plante carcelario que se da en España lo hicimos nosotras en Barcelona ante una comida escasísima» Testimoni de Soledad Real dins GARCÍA, Consuelo; *Las cárceles de Soledad Real*. Madrid: Alfaguara, 1983, p. 114.

de les presons amb les monges, per exemple per poder treballar els diumenges, crear i estendre camins d'evasió de diner o fràgils xarxes de comercialització en una clara economia de supervivència, organitzades per les preses i d'un risc extrem.

L'estudi dels expedients personals de les dones que compliren pena a la presó de Tarragona entre 1939-1945 mostra com la tipologia del delictes evoluciona amb el temps, i com les qüestions econòmiques i «morals» superen les polítiques. En ambdós casos però es podria fer una interpretació congruent amb l'ideari de la domesticitat i la maternitat.²⁰²

Aquesta conceptualització defensa que la maternitat és la base essencial de la identitat cultural femenina i que persistiria l'escàs interès per l'escenari polític com a espai d'activisme femení, tot i que les dones subordinarien les seves trajectòries a les necessitats familiars en un marc de dependència. En el segment de la història de vida que aflora en moltes de les dones empresonades s'evidencia la funció de la família com a espai de transmissió de la identitat de classe, com a terreny de socialització i de politització. L'exponent més clar són tantes dones acusades d'auxili o suport a la rebel·lió per identificació amb la militància dels pares/marits/germans o la repressió exercida sobre elles en absència, per exili, dels quadres republicans vençuts, com hem vist en parlar del cas de la presa Carme Bordera. L'ideari de la domesticitat que també es fa present en aquelles altres dones que patiren presó a partir de la pràctica del petit delictes econòmic –estraperlo– per afrontar la subsistència o supervivència familiar, a vegades com a dones soles, en l'autarquia.

Les dones empresonades, així mateix, restaran obligades a conviure amb altres persones de manera forçada, en un recinte tancat, sotmeses a unes regles de seguretat i de règim interior. Pot ser discutible la major capacitat d'adaptació de les dones a les situacions, producte d'una esfera sociorelacional més àmplia; en l'àmbit penitenciari no presenta en general episodis de violència o agressivitat física, motins o evasions. No obstant això, les relacions interna - funcionari/-ària són d'una conflictivitat constant i complexa, especialment en l'aspecte verbal. Les relacions entre les internes estan marcades per la soledat i l'aïllament, però també per la solidaritat i la companyonia. Com sosté Giuliana di Febo,²⁰³ la unitat era un puntal clau per a la resistència dins la presó, l'experiència de resistència compartida era el factor que definia la representació del passat en les dones que havien estat preses durant els primers anys del franquisme, tot i que es formaven grups d'èdat i de procedència, com les preses més joves que feien pinya a les Oblates (Josepa Asamà, Maria Escoda, Rosa Pàmies, Rosa Sebastian i Maria Solé)²⁰⁴ i que ajudaven a Carme Bordera en la cura del seu petit.

202. NASH, Mary; «Dos décadas de historia de las mujeres en España: una reconsideración» a *Historia Social*, núm. 9 (1991). «Experiencia y aprendizaje: la formación histórica de los feminismos en España» a *Historia Social*, núm. 20 (1994).

203. FEBO, Giuliana di; *Resistencia y movimiento de mujeres en España..*

204. SUBIRATS PIÑANA, Josep & POY FRANCO, Pilar; *Les Oblates 1939-1941*, p. 57.

Les carències afectives sovint propicien l'establiment de parelles amb lligams afectius complexos. Els testimonis de les dones remetent a un model de comportament en què destaquen valors de solidaritat, desafiament i resistència a la por. Moltes de les dones entrevistades per di Febo empraven el pronom «nosaltres» que remet a una consciència comuna de pèrdua, d'evocació de sofriments col·lectius. Aquest sentiment de solidaritat el trobem en altres contextos femenins durant el franquisme, com veurem en tematitzar les lluites obreres de la fàbrica tèxtil Valmeline, on la lluita va crear uns llaços d'ajuda i emocions que serien difícils d'oblidar per a les seves protagonistes.

Les dones seran jutjades sobre la base del concepte de «miliciana» així com per llur parentiu amb els homes. En trobem exemples clars entre les empresonades a les Oblates, com el cas de Maria Roldan, que fou la primera dona ingressada a Pilats; al mes de juny de 1939 se li imposà una pena de quinze anys de presó, acusada d'haver conviscut amb un milicià de la CNT-FAI.²⁰⁵ Per trobar-se immersa en delictes relacionats amb la «rebel·lió» no calia tenir una biografia heroica, ja que haver vestit la roba de miliciana, haver participat en tallers de solidaritat durant la guerra preparats per les organitzacions del front popular, haver entonat cançons com la Internacional o haver portat mocadors de la FAI havien estat motius més que suficients perquè les fessin ingressar a la presó.

Les preses polítiques constitueixen l'esmena a la totalitat del discurs tradicional de la domesticitat, ja que la maternitat seguia representant la base essencial de la identitat cultural femenina. Les dones passen, en la conjuntura revolucionària de la guerra civil, d'«àngel de la llar» a «mares militants», en expressió de Nash.²⁰⁶

J. W. Scott va proposar la categoria de gènere com a resposta al buit teòric en la història de les dones.²⁰⁷ Un concepte que suposa una doble definició ja que implica una forma primària de relacions de poder així com l'element constitutiu de les relacions socials basades en les diferències que distingeixen els sexes i que es concreten en símbols, conceptes normatius, institucions i organitzacions socials i construcció de la subjectivitat. És útil per a l'anàlisi dels comportaments de repressió de les dones sota el franquisme? Com les dones empresonades interioritzaren la construcció de la feminitat que el règim va imposar? Quines contradiccions en la seva identitat suposava la subordinació de gènere? Si, com afirma Nash, res de substancial en la perspectiva de gènere canvià amb la guerra, com perceberen el pagar pels homes de la família? Amb naturalitat? Amb consciència de gènere?

205. *Ibid.*, p. 18.

206. AMELANG, James S. (ed.) & NASH, Mary (ed.); *Historia y Género: Las mujeres en la Europa moderna y contemporánea*. València: Alfons el Magnànim, 1999, p. 23-56. NASH, Mary; «De “angel del hogar” a “madre militante” y “heroína de la retaguardia”: Imágenes de mujeres y la redefinición de las relaciones sociales de género» dins RADL PHILIPP, R. (ed.) & GARCÍA NEGRO, M.C. (ed.); *A muller e a súa imaxe*. Santiago: Universitat de Santiago de Compostel·la, 1993.

207. BORDERÍAS, Cristina (ed.); *Joan Scott y las políticas de la historia*. Barcelona: Icaria, 2006.

Alguna d'aquestes qüestions ens les respon el raonament de Carme Casas: «En aquell moment de la clandestinitat, quan has lluitat tant, no et senties *mermada*, ha sigut després quan ha sigut el moment de col·locar, s'han col·locat els homes, però no s'han valorat les dones. Quan estàs integrada en la lluita clandestina resulta que et donen més importància perquè tu pots fer coses que ells no poden fer, tu pots arribar a puestos que ells no poden arribar, és necessita una dona». És a dir, que en la clandestinitat, o en el moviment organitzat dels partits polítics i sindicats, el rol femení jugava un avantatge a favor de realitzar algunes tasques concretes com l'enllaç de persones o el pas de documentació, i això no suposava cap paper secundari per a les dones militants, sabien que la seva participació era decisiva en la lluita contra el franquisme, però ha estat amb l'arribada de la democràcia quan la valentia d'aquelles dones no s'ha tingut en compte, l'ombra ha caigut novament en pràctiques socials i discursos polítics d'invisibilització de les dones.

En un compromís que té components indissociables de gènere, solidaritat i militància, veiem com l'activitat de moltes dones sota el primer franquisme estava condicionada pel fet de tenir el marit, un fill o el germà a la presó. Aquí rau l'inici dels grups propresos que van sorgir a finals dels quaranta per assistir als detinguts polítics i a les seves famílies, recollir signatures, presentar peticions o sensibilitzar l'opinió pública sobre el tracte inhumà casernari o fer-se ressò de les protestes dels empresonats. Moltes d'aquestes associacions sorgien als extramurs de les presons. La solidaritat entre les dones també es trobava a fora de la presó, el seu punt d'unió era tenir aquell ésser estimat entre parets. Carme Casas defineix així la funció de la dona del pres «perquè els homes sols a la presó no haurien aguantat si no haguessin tingut el suport econòmic, material i polític de les dones, perquè la dona més analfabeta es preocupava de dir-li al marit el que ella havia sentit pel carrer, perquè els homes no van estar mai abandonats a la presó, les dones van estar al peu del canó».

Carme Casas viu, vigilada per la policia, unes dures condicions econòmiques en una Tarragona hostil i malfiada, amb el marit a la presó i un fill i una filla als quals havia d'educar i fer grans, «jo necessitava tirar la casa endavant, hi havia dues criatures i no podia ser». Les dures sancions econòmiques imposades per la justícia franquista feien que la vida un cop fora de la presó es convertís en una autèntica lluita diària «em van demanar a mi del jutjat de Saragossa una fiança de 10.000 pessetes, mare, d'on les treus?, un amic procurador em va dir jo les poso, perquè sempre hi ha persones bones». La solidaritat que es forjava al voltant dels presos i l'ajuda mútua que van rebre va ser un puntal fonamental per tirar endavant i sobreviure.

Les dones s'havien polititzat en les especials condicions de la vida col·lectiva durant la guerra civil.²⁰⁸ Militants antifeixistes unes, mares militants d'altres, heroïnes de la rereguarda, la majoria van patir la repressió franquista en unes presons de dones infectes. Totes elles, en si mateixes o en condició subsidiària, van ser acusades i culpabilitzades en la «Nueva España» de la dilució de les pautes de família i ordre

208. NASH, Mary; *Rojas*, p. 254.

tradicionals. El caràcter antifeminista dels moviments i dels règims feixistes,²⁰⁹ la influència de l'antifeminisme catòlic, de la misogínia paulina, els arguments biològics, l'aprofundiment de l'estereotip de la dona com a «àngel de la llar» constitueixen les bases discursives del reaccionarisme en les relacions dels gèneres.

El reconeixement per a les dones ha trigat anys ha arribar, com afirma Carme Casas: «Hi ha una sèrie de dones que han tingut una participació i que no es coneix la seva vida al llarg de la dictadura, i han sigut dones que han patit presó, que han patit persecucions, que han estat molt malament i que d'aquestes dones ningú se'n recorda». Finalment, dones com Carme Casas han vist valorada la seva lluita per la consecució de la democràcia, amb la publicació de la seva biografia. «Nosaltres no vam desistir mai dels nostres ideals, dels nostres compromisos polítics, les coses van anar evolucionant,estic molt contenta del que hi ha avui a Espanya, si s'ha arribat a on s'ha arribat és gràcies que hi va haver una gent que ho va donar tot, que molts van donar la vida per sembrar una llavor que ha fructificat i que va anar calant i va donar temps a què si bé Franco va morir al seu llit, la transició no la va poder parar.»

Voldríem acabar aquest capítol amb una reflexió de Casas: «La dona ha tingut un paper fonamental amb el que avui tenim, perquè la lluita contra la dictadura va ser molt dura, molt tenaç i ha costat moltes amargures, i ha costat moltes dones que han anat a la presó, i han hagut dones afusellades. Tingues en compte que la dona políticament va jugar un paper molt important en la lluita contra la dictadura perquè tots els punts de suport, els punts d'enllaços de trasllat de material, la immensa majoria de les vegades, en un percentatge molt alt, estava portat per dones.»

209. MOLINERO, Carme; «Mujer, franquismo, fascismo. La clausura forzada en un “mundo pequeño”» a *Historia Social*, núm. 30 (1998), p. 97-118. En el mateix número, un balanç de la repressió franquista en CENARRO, Ángela; «Muerte y subordinación en la España franquista: el imperio de la violencia como base del “Nuevo Estado”», p. 5-22.

5. LA MÍSTICA DE LA FEMINITAT

Classe de l'acadèmia Sant Pau de Tarragona (1963).
Fotografia Fons Canadell (AHT).

Les dones tot just han començat la recerca d'elles mateixes. Però s'acosta el moment que les veus de la mística femenina no podran ja ofegar la veu interior que impulsa les dones a esdevenir ésser complets.*

BETTY FRIEDAN ²¹¹

En les entrevistes hem corroborat la importància de l'educació per a la biografia personal. També hem observat els canvis en les oportunitats educatives de les dones de diferents generacions, així com el fet que la formació esdevé la palanca d'una feina millor, és a dir, d'una mobilitat social ascendent, com tematitza la sociologia.²¹² En el capítol de «La mística de la feminitat» es resumeixen les manifestacions del sexisme com a aquella ideologia que sosté la divisió de les persones per raó de la diferència dels sexes i promou la creació de trets identitaris i normes de comportament congruents a la lògica de la subordinació de les dones i a la jerarquitització dels gèneres: l'escola, els espais informals de socialització i lleure, i també els mitjans de comunicació esdevenen vehiculadors d'imatges i imaginaris.

En la societat catalana entre 1939 i 1982 els instruments de socialització, com la família, el sistema educatiu i els mitjans de comunicació persistiren en la promoció, conscient o inconscient, explícita o difosa, de les perspectives sexistes. Es fa explícita l'atmosfera canviant entre la II República, el franquisme i la democràcia en qüestions fonamentals de les relacions socials de gènere, com és l'existència o la negació de la coeducació o l'escola arrelada al país amb el català com a llengua oficial en la Catalunya autònoma, que serà prohibida pel Nuevo Estado.

En el cicle vital de totes les dones entrevistades, de la primera a la tercera generació, l'escola genera un inici de la socialització fora del marge familiar, veïnal i de parentiu. A l'escola, es troben amb altres, tenen la possibilitat o la necessitat de

* FRIEDAN, Betty; *La mística de la feminitat*. Barcelona: Edicions 62, 1975, vol. II, p. 205.

211. AMORÓS, Celia & MIGUEL, Ana de (ed.); *Teoría feminista: de la Ilustración a la globalización: Del feminismo liberal a la posmodernidad*. Madrid: Minerva Ediciones, 2005, vol. 2. FALUDI, Susan; *Reacción: La guerra no declarada contra la mujer moderna*. Barcelona: Anagrama, 1993.

212. BOURDIEU, Pierre; *Campo de poder y reproducción social*. Còrdova: Ferreyra editor, 2007.

configurar un nou grup de relació. Aquest grup de relació escolar es construirà al voltant de dues variables bàsiques: l'edat i, en la pràctica totalitat de les entrevistades, el sexe, durant l'escolarització obligatòria. És en la formació acadèmica superior, quan les noies tenen l'oportunitat d'interactuar amb subjectes masculins, a l'institut o a la universitat, però no a l'escola primària.

Els papers socials de gènere es reproduïxen a l'escola, però també en altres espais socials que presenten diferències de classe en la sociabilitat (centres, casinos, sindicats, casals parroquials) i també en el contacte amb models d'autoritat femenina canviant a partir del lideratge de les mestres; de les monges; de les militants de partits i sindicats; del moviment obrer, estudiantil, veïnal o feminista. La reconstrucció de les trajectòries educatives permet observar les simetries i dissimilituds per raó de classe, procedència i capital cultural familiar, així com la importància de l'educació pròpia en l'opció laboral de les dones i el paper instrumental de la formació per al bon exercici de la maternitat, quelcom central en la identitat femenina de la majoria de dones.

Espais educatius

Ja durant el 1936, a la zona controlada per l'exèrcit franquista, l'única tasca desenvolupada en l'àmbit educatiu va ser de caràcter negatiu, corrector i repressor. Aquesta tasca educativa requeïa sobre el Ministerio de Educación Nacional, que va estar al llarg de tota la dictadura dirigit per ministres afins a algun grup catòlic; a més, cal sumar-hi que part de l'educació no formal de l'adolescència i la joventut durant el franquisme estarà controlada pel Movimiento Nacional a través del Frente de Juventudes i de la Secció Femenina. En el nou sistema educatiu implantat es va prohibir la coeducació, es va reintroduir la religió catòlica com a matèria obligatòria en tots els nivells educatius; es va restablir el dret d'inspecció de l'Església Catòlica sobre tot tipus d'ensenyaments; es van declarar obligatòries en l'escola primària les pràctiques de devoció i culte, es va convertir els mestres i les mestres en col·laboradors de la tasca parroquial, i es van suprimir els consells escolars. El règim també va tancar trenta-vuit instituts de batxillerat creats durant la II República a tot Espanya. En l'àmbit educatiu es conjugaven el totalitarisme nacionalista i patriòtic amb la religió i el militarisme i s'hi afegia un culte carismàtic al *caudillo*.²¹³

Això és ben present en el record de les entrevistades, sobretot de la primera generació de dones, tal com recorda Palmira Sepúlveda «al matí ens feien cantar *Cara al sol*, a classe teníem penjat a Francisco Franco Bahamonte, la creu de l'església i a l'altre costat José Antonio Primo de Rivera, i un cartell així de gran que hi posava "*Prohibido hablar en catalán*", i nosaltres que no havíem sentit a ningú mai parlar en castellà». Com assegura Giuliana di Febo el franquisme, igual que altres estats totali-

213. VIÑAO, Antonio; *Escuela para todos. Educación y modernidad en la España del siglo XX*. Madrid: Marcial Pons, 2004, p. 60.

taris i feixistes, a més de les lleis utilitzava construccions miticoreligioses per definir la discriminació de gènere.²¹⁴

El tret substancial del franquisme rau en què el pensament miticoreligiós estava conformat pel catolicisme, o més precisament pel nacionalcatolicisme com ho mostra la configuració de l'imaginari que s'imposava des de l'escola i que es perllongà durant tot el franquisme fins impregnar els records de l'escola de la tercera generació de dones, les nascudes entre 1950 i 1970, com Yolanda García, «[...] el sentit religiós, hi havia una ritualitat que es seguia, al migdia quan arribaves resaves el rosari, els dijous a la tarda a les quatre més o menys, era allò que deien tutoria, que era molt modern, era l'hora que ens havíem d'anar a confessar». El nacionalcatolicisme va negar el passat immediat a homes i dones, però al col·lectiu femení els va negar alguna cosa més, la seva raó històrica, de manera que les dones esdevenien únicament un decorat social.²¹⁵

Per als guanyadors de la guerra, era necessari reafirmar un nou ordre educatiu al costat del nou ordre polític.²¹⁶ Calia assegurar un canvi i també calia comptar amb un professorat que pogués sostenir la important tasca de cooperar al mateix temps des de la seva alta responsabilitat com a transmissors de valors. En aquesta direcció i per assegurar la pertinença ideològica d'uns professors que tornarien a exercir després d'una guerra, el règim emprengué una triple acció: controlar el professorat en exercici, sancionar els que s'allunyessin de la norma establerta (i reprimir qualsevol conducta sospitosa) i seleccionar docents afins, vigilant políticament la formació i selecció dels nous professors i l'actuació de tot el col·lectiu docent.²¹⁷

La depuració en l'ensenyament va començar pels llibres, i gairebé de forma immediata, perquè el 4 de setembre de 1936 ja es va dictar una ordre que disposava l'expurgació de les biblioteques escolars amb la finalitat que només quedessin aquells llibres que responguessin als principis de la religió i la moralitat cristiana; després es va seguir amb el professorat, en el context d'una política repressiva i més ampla, dirigida de manera sistemàtica contra la població propera al bàndol republicà. No hi ha

214. FEBO, Giuliana di; «Nuevo Estado, nacionalcatolicismo y género» dins NIELFA CRISTÓBAL, Gloria (ed.); *Mujeres y hombres en la España franquista: Sociedad, economía, política, cultura*. Madrid: Editorial Complutense, 2003, p. 19-43. De Giuliana di Febo, vegeu també l'article «La Cuna, la Cruz i la Bandera. Primer franquismo y modelos de género» dins MORANT, Isabel (dir.); *Historia de las Mujeres en España y América Latina. Del siglo XX a los umbrales del XXI*. Madrid: Cátedra, 2006, vol. IV, p. 217-238.

215. BALLARÍN DOMINGO, Pilar; *La educación de las mujeres en la España contemporánea (siglos XIX-XX)*. Madrid: Síntesis, 2001, p. 117.

216. FEBO, Giuliana di & MOLINERO, Carme (ed.); *Nou estat, nova política, nou ordre social*. Barcelona: Universitat Autònoma i Fundació Carles Pi i Sunyer d'Estudis Autònomic i Locals, 2005.

217. DDAA; *Controlar, seleccionar y reprimir: la depuración del profesorado de Instituto en España durante el franquismo*. Madrid: Instituto de la Mujer, 2005, p. 12.

xifres exactes del percentatge de docents afusellats, morts a la presó o sancionats com a conseqüència dels expedients de depuració, però sí que tenim estudis exhaustius sobre la depuració del personal docent en alguns territoris, com el nostre, estudiat per Morente Valero, el qual ens indica que a Catalunya va ser sancionat el 50% del professorat d'ensenyança primària i batxillerat i, separat del servei, un 17% del total. També hem de tenir en compte que a banda del professorat oficial, hi havia docents que exercien en escoles llibertàries, laiques o anarquistes.

El 10 d'abril de 1939, abans fins i tot de la finalització de la guerra, es va redactar una llei on s'afirmava que tots els professionals de l'administració pública eren «desafectes» i, en cas de no ser així, s'obligava els docents a demostrar-ho i a firmar una declaració jurada d'adhesió al *Movimiento*. Els ensenyants van ser severament depurats i moltes de les places vacants van ser cobertes per excombatents franquistes. El professorat universitari també va patir les depuracions del franquisme.²¹⁸ S'imposà una disciplina paramilitar a les aules i una separació total entre nois i noies. Els continguts educatius subratllaven el discurs nacional catòlic del règim, per això el franquisme necessitava mestres que fossin capaços d'inculcar a les noves generacions els valors d'un nou estat totalitari. Segons González-Agápito i Marquès Sureda es tractava de recuperar aquells valors que formaven part de «la España eterna» i que els governants franquistes consideraven que la República havia menystingut i refusat.²¹⁹ Per un costat s'adoctrinava i per l'altre es depurava el magisteri; els mestres i professors foren el primer col·lectiu que s'investigà perquè tenien com a objectiu foragitar tots els mestres i les mestres amb antecedents republicans i d'esquerres. M. Teresa Batet recorda la repressió que van patir docents de l'Institut de Reus on ella va estudiar el batxillerat «vaig tenir la gran sort, per a la meva formació humana, que vam tenir professors a l'Institut de Reus de categoria extraordinària, perquè eren persones que com que havia guanyat Franco i ells eren republicans i catalanistes van ser castigats, eren professors d'universitats i van ser castigats a Reus com a professors d'institut», Batet recorda algunes figures cabdals de l'educació catalana, que van marcar la seva formació educativa i personal, «de professor de llatí vaig tenir al Valentí Fiol; de ciències naturals a la filla de Rosa Sensat, l'Angeleta Ferré; aleshores aquestes persones ens van obrir la ment i els camins, que al món n'hi havia d'altres. Ens feien estudiar i veure tots aquells punts de vista».

A Catalunya, la depuració s'aplicà sobre el 16'83%, és a dir, a un de cada sis mestres, sense oblidar que un 10% dels ensenyants havien marxat a l'exili, dels quals alguns moriren a Europa i Amèrica i d'altres tornaren.²²⁰ En l'àmbit de les comarques

218. CLARET, Jaume; *El atroz desmoche. La destrucción de la Universidad española por el franquismo 1936-1946*. Barcelona: Crítica, 2006.

219. GONZÁLEZ-AGÁPITO, Josep & MARQUÈS SUREDA, Salomó; *La repressió del professorat a Catalunya sota el franquisme (1939-1943)*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1996.

220. MARQUÈS SUREDA, Salomó; *La escuela se fue al exilio*. Madrid: Arlanza, 2005.

de Tarragona, la depuració fou d'un 11'85% sobre el total de professorat que havia restat a la província.²²¹ La depuració del magisteri observava diferents sancions, que anaven des de la separació definitiva del servei, fins al trasllat a places de fora de la província, passant per la inhabilitació per a càrrecs directius, o altres fórmules com ara jubilacions forçoses, trasllats dins de la província o suspensions de sou. Vint-i-nou mestres van ser depurades a la ciutat de Tarragona; d'aquestes, vint-i-cinc van ser confirmades en el càrrec i les altres quatre van patir les diferents variables de repressió que s'infringia al professorat: Maria Giralt Montesinos va ser traslladada fora de la província, Josepa González Ramiro fou suspesa d'ocupació i sou un any i condemnada a trasllat forçat fora de Catalunya per un període de cinc anys, Mercedes Moros Forgas fou inhabilitada per a l'exercici de càrrecs i Júlia Pasaligua Icart fou suspesa de feina i remuneració durant mig any i traslladada fora de Catalunya també per un període de cinc anys.²²²

L'afinitat del franquisme amb els principis pedagògics del catolicisme més reaccionari del segle XIX va portar la nova divisió dels continguts educatius basats en la divisió de sexes. L'ordre de setembre de 1936 estableix la supressió de la coeducació en els centres d'ensenyament secundari i similars. La coeducació es prohibia per considerar-se antimoral i antipedagògica. A mitjans de 1939 totes les escoles privades van retornar als seus propietaris, fonamentalment als ordes religiosos, i les escoles públiques van tornar a dependre de l'administració local. Els ajuntaments, amb els seus escassos recursos, no podien invertir en el manteniments dels immobles escolars, i molts presentaven unes condicions deficitàries, fins i tot d'insalubritat per a l'ús dels infants.

L'educació era una inversió a llarg termini, per això va acabar constituint la pedra angular de la política propagandística d'un règim que volia emprendre el camí del ressorgiment imperial d'Espanya. L'educació franquista, a més, perseguia l'adoctrinament, la formació de bones dones, casolanes i dòcils que, per damunt de tot, havien de complir una «missió»: la mística de la feminitat!

L'evolució històrica ha passat de la defensa de la ignorància com a atribut femení en segles de patriarcat a una perspectiva de «les nenes han d'aprendre» en el marc dels projectes il·lustrats. Han d'aprendre «menys i diferent», dirà l'il·lustrat francès Rousseau en el seu tractat sobre l'art de formar els homes a l'obra *Émile, o de l'educació*, on el filòsof presenta Émile com l'ideal de ciutadania i el personatge femení de Sophie com a l'ideal de la domesticitat.²²³ Les nenes han d'aprendre amb limitacions

221. GONZÁLEZ AGÁPITO, Josep & MARQUÈS SUREDA, Salomó; *La repressió del professorat a Catalunya*.

222. MORENTE VALERO, Francisco; *La Escuela y el Estado Nuevo. La Depuración del Magisterio Nacional (1936-1943)*. Valladolid: Àmbito, 1997, p. 813-835.

223. COBOS, Rosa; *Fundamentos del patriarcado moderno. Jean Jacques Rousseau*. Madrid: Cátedra, 1995, p. 205-270.

perquè no s'adonin de la seva condició subordinada. La tercera etapa de l'educació, en els temps actuals, és aprendre el mateix que els nois, senzillament es tracta de posar més cadires a l'aula.²²⁴ Sota la dictadura franquista s'imposà l'escolarització segregada per raó de sexe, que acabà amb els tímids avenços que s'havien dut a terme durant la II República en la superació de l'escola mixta, els quals haurien permès avançar en l'escola coeducativa. Un cop més, es patia un retrocés de dècades.

Viñao ens indica tres processos bàsics de transformació de l'educació a Espanya durant el segle xx: alfabetització, escolarització i feminització.²²⁵ El primer és el pas des d'una societat d'alfabetització restringida cap a una d'alfabetització generalitzada, és a dir, un procés de difusió de la cultura escrita. El procés d'escolarització és la progressiva extensió de l'assistència a l'escola dels infants de grups socials i d'edat cada vegada més amplis. En el desenvolupament d'aquests dos processos, les dones sempre han quedat per sota dels homes, així, els nivells d'analfabetisme registrats a Espanya al llarg del segle xx són molt més alts entre el col·lectiu femení, i en el procés d'escolarització, el gènere determina aprendre a llegir i a escriure, l'accés a l'educació secundària i a l'educació superior.

Evolució del percentatge de dones i homes analfabets sobre el total de la població de la província de Tarragona, de Catalunya i d'Espanya de 1887 a 1981²²⁶

		1887	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1981
Prov. de Tarragona	Dones	78%	71%	61%	47%	35%	26%	19%	15%	12%	8%
	Homes	58%	52%	45%	35%	24%	18%	11%	8%	6%	4%
Catalunya	Dones	72%	63%	51%	36%	27%	17%	13%	10%	9%	7%
	Homes	47%	42%	32%	23%	15%	9%	6%	5%	3%	3%
Espanya	Dones	77%	69%	61%	52%	40%	28%	22%	18%	12%	9%
	Homes	52%	47%	42%	36%	24%	17%	12%	9%	5%	4%

224. DUCH PLANA, Montserrat. *Els treballs i els dies*. Reus: Fundació Josep Recasens, 2003, p. 41-44.

225. VIÑAO, Antonio; *Escuela para todos*, p. 211-260.

226. Elaboració pròpia a partir de les dades que Mercedes Vilanova i Xavier Moreno Julià van publicar a *Atlas de la evolución del analfabetismo en España de 1887 a 1981*. Barcelona: CIDE, 1990. Els autors van realitzar la investigació a partir de l'estudi dels censos de població d'Espanya de 1887 a 1981. Es considera que una persona analfabeta és aquella major de deu anys que no sap llegir ni escriure.

L'educació formal, especialment els nivells secundari i superior, era un espai social restringit al sexe femení. Aquesta inaccessibilitat es va anar superant lentament en el traspàs del llindar del segle xx i es féu un salt qualitatiu en la II República. La guerra civil i la política educativa del règim franquista van frenar, sense poder-lo detenir del tot, el procés de feminització del batxillerat i de la universitat. La disparitat en les taxes d'escolarització entre homes i dones va persistir en el batxillerat fins al curs 1976-1977 i a la universitat fins el curs 1987-1988.²²⁷

La llei de 20 de setembre de 1938, de reforma de la segona ensenyança, establia per a les noies l'ús obligatori d'assignatures com Formació Políticossocial, Música, Labors, Cuina, Economia Domèstica i Educació Física. Més endavant, la Llei d'educació primària de 17 de juliol de 1945, establia les matèries de Formació Políticossocial, Educació Física, Iniciació per a la llar, Cant i Música. Els continguts d'aquestes assignatures només eren un aparador darrere dels quals s'amagaven tot de tasques dirigides a canalitzar l'activitat de les dones cap al servei de la llar. Les assignatures escolars, en especial les anomenades matèries de l'*hogar*, tenien com a objectiu formar les joves estudiants en el que havia de ser el seu vertader destí en la vida: la família.²²⁸ Montserrat Palau rememora les classes de Labores del Hogar, «ens explicaven puericultura, no com et quedaves embarassada, sinó el part i com cuidar una criatura. La religió i l'ensenyament de donetes la trobava horrorosa».

L'exaltació del model de feminitat s'acompanyarà en ocasions de cert feminisme catòlic, en què figures exemplars de mares, santes i reines substituiran les defensores de la llibertat i l'autonomia de les dones. S'estigmatitzarà gran part de la història del segle XIX i XX, liberal, republicana, socialista i anarquista i s'exaltarà el passat gloriós de l'Imperi, amb nous símbols de dones com: Agustina d'Aragó, Isabel la Catòlica, Teresa d'Àvila al costat dels grans de la història d'Espanya, com recorda Dolors Vergés, «Franco rey de España, los Reyes Católicos y la Inquisición y las Conquistas de América», era una història de l'Espanya imperial que silenciava o tergiversava el passat i també la història del temps present.

La formació políticossocial pretenia consolidar les bases d'una convivència jerarquizada, i com que l'home era el creador de la norma social, aquesta formació, encara que anés dirigida a les nenes, presentava en els seus aspectes més generals un contingut masculí. Les funcions de les dones eren de simples col·laboradores perquè la seva essència estava al servei dels homes. La cuina i l'economia domèstica eren, en conseqüència, pilars bàsics en la felicitat familiar. La cuina era considerada «una habitación muy importante en el hogar. La buena ama de casa pasa en ella la mayor parte del tiempo».²²⁹ Com explica Lluïsa García, «jo una vegada vaig fer un curset

227. VIÑAO, Antonio; *Escuela para todos*, p. 249.

228. BALLARÍN DOMINGO, Pilar; *La educación de las mujeres*, p. 118.

229. *Manual de cocina para las alumnas*. Delegación Nacional de Sección Femenina de FET y de la JONS. Madrid, 1964, p. 5.

De orientación en la vida, l'orientació de la vida era si tenies vocació de casada o de monja». En l'assignatura d'Economia Domèstica s'inculcava a les nenes que l'administració de la llar era una forma de govern i s'aplicaven els principis econòmics de l'aprofitament i la conservació dels béns de la casa. Aquesta teoria, les nenes la veien aplicada a casa per les mares cada dia fins ben entrat els anys cinquanta, quan van desaparèixer les targetes de racionament. A l'escola, a l'hora d'esmorzar, també feia la seva aparició la restricció de productes quotidians, així, Anna Guasch recorda com «allí [a l'escola], de petita fèiem llet en pols, va ser l'època dels anys cinquanta que portaven formatge americà, que era groc».

A través de les classes de labors s'ensenyava a les nenes costura i brodats de l'artesania espanyola, en alguns cursos de les noies més grans s'iniciava a les alumnes a *Corte y Confección*, com recorda Palmira Sepúlveda, que va assistir a l'escola de monges que hi havia al carrer del Mar: «a l'escola cada tarda resàvem el rosari, mentre fèiem calat». La unió de la religió catòlica amb els valors femenins eren dos elements que es conjugaven en la formació de l'imaginari social femení durant l'itinerari educatiu. Es propugnava una tornada al vell ideal de feminitat enfront del feminisme. Durant l'escola primària el que importava era mantenir un esquema jeràrquic i de supeditació dels alumnes als suposats valors immutables; el mestre o la mestra havien d'inculcar el principi d'autoritat, ordre, silenci, neteja i patriotisme.

L'esclat de la insurrecció militar traduïda en un conflicte civil de tres anys va suposar un trencament en la vida de les dones, adolescents i joves com Carmen Campo, M. Antònia Recasens, Núria Delclòs o M. Antònia Ferrer, que van haver de deixar d'anar a l'escola per traslladar-se amb la família fora de Tarragona. Carmen Campo recorda la tornada a l'escola l'hivern del «III Año Triunfal»: «al col·legi, a l'any 39, ens van repartir per cursos com és lògic i en el curs que em tocava a mi fer hi havia dues persones més i jo, érem tres, la Pilar Agramunt i la M. Antònia Ferrer i jo». Els primers dos anys de guerra Carmen Campo va assistir a una escola pública catalana que funcionava segons el Comitè de l'Escola Nova Unificada (CENU), organisme de la Generalitat creat el mateix juliol de 1936 amb el qual el Govern català pretenia implantar una escola inspirada en els principis racionalistes del treball i de la fraternitat i coeducativa. Campo rememora com «primer hi havia una ensenyança mixta, per a mi això era una novetat, jo vaig veure molt bé el fet d'estar amb nois, vaig tenir un altre aire de més llibertat i a l'ensenyament, allò em va agradar molt» i continua «el fet d'estar amb altres nois i de diferents medi social em va assentar bé perquè ens tractàvem amb més llibertat i amb més senzillesa, era un altre tipus d'ensenyament», era una escola amb una clara voluntat d'assegurar l'accés de tothom a l'educació en tots els graus educatius. Núria Delclòs també recordava aquella breu experiència escolar durant el període de 1936-1938, en concret a l'escola del Sagrat Cor, «van transformar aquest col·legi, sense religioses, és clar, i s'hi va posar al davant el meu tio, que era l'Antonio Orozco, que era mestre» –apuntem que Núria Delclòs descendia d'una família vinculada a la renovació pedagògica, ja que era néta de Pau Delclòs, que fou un

precursor de la pedagogia activa a la ciutat. Núria continuava evocant aquella escola «modèlica perquè ja teníem allavors esport, música, vam tenir ballet, vam tenir totes aquestes coses que ara ja hi són a les escoles, però abans no, va ser una escola molt bonica però va durar poc temps perquè van venir els bombardejos».

Pilar Agramunt, Carmen Campo i M. Antònia Ferrer assistien a l'escola del Sagrat Cor, era l'any 1939, regentat per les germanes de Jesús i Maria, eren les tres úniques noies que cursaven estudis de batxillerat. Carmen Campo explica que «el que passa és que segons quines classes ens ajuntàvem amb altres cursos perquè clar aquesta minoria dificultava el professorat, el batxillerat el vaig continuar, allí amb elles vaig estar molt feliç i molt bé, la veritat és que m'agrada molt, en realitat m'agradava molt l'esperit religiós a pesar que, d'algunes coses, ens discutíem amb les monges». Aquest poc nombre de noies en l'accés a l'educació superior ens confirma les dades registrades en el conjunt de tot Espanya, de la baixa proporció de nenes que en acabar la primària continuaven estudiant. Les mateixes mestres eren qui en veure la capacitat escolar de les alumnes les aconsellaven o intercedien amb la família perquè les petites no deixessin l'escola.

Carmen Campo explica la importància de la recomanació d'un mestre republicà, «el mestre em va dir que havia de fer batxillerat, llavors en aquella època quan nosaltres fèiem el batxillerat era excepcional el que s'escollís, i llavors va dir als meus pares convé que aquesta nena faci el batxillerat, a continuació vaig fer l'ingrés a l'Institut Pons d'Icart». Les dones de les tres generacions observen com el pas per l'escola va marcar la seva trajectòria vital, tal com evoca Charo Romano en explicar que «a través de la mestra del poble aconseguixo que els meus pares demanin una beca per anar a estudiar a fora, perquè el meu poble els estudis acaben a la primària»; Romano continua relatant la influència de la mestra de l'escola de Llanos del Caudillo (Ciudad Real) en la seva consolidació personal i professional «sóc l'única que té titulació universitària, i educació secundària de la meva generació, les noies de la meva edat se n'anaven a servir, si no es casaven». Rosa Queral també tenia molt present el significat de continuar els estudis per a la determinació del futur personal i professional: «Quan vaig fer vuitè, tenia catorze anys, me'n vaig adonar que si no estudiava estava condemnada a quedar-me al poble i casar-me. Però la porta de sortida era que et casessis o estudiar, i vaig decidir estudiar, aleshores vaig fer el batxillerat elemental i el superior».

En l'ensenyament primari, la Llei de 17 de juliol de 1945 no es modificarà fins 1967, amb l'excepció de la llei de 29 d'abril de 1964, que ampliava el període d'escolarització fins als 14 anys, i la del 21 de desembre de 1965, que establia la gratuïtat a les escoles públiques. La menor presència femenina es produïa en el batxillerat, on al llarg dels anys cinquanta i seixanta es va notant un lent creixement sense arribar al 50%. La mitjana en els cursos de 1940 a 1945 era d'un percentatge del 50'4% de nenes d'educació primària; per al mateix període, l'alumnat femení que cursava estudis de batxillerat era d'un 34'9% enfront d'un 65'1% d'alumnat masculí. En el curs 1967-1968 les

nes que cursaven ensenyament primari a Espanya representaven el 50'4%, i en el curs 1968-1969 hi havia 1.207.006 nois estudiants de secundària i 537.011 noies, amb un 44'5% d'estudiantes que havien accedit als estudis de batxillerat. Així doncs, dues dècades més tard, el nombre de noies que havia accedit als estudis de batxillerat havia incrementat, però no havia arribat a l'equiparació respecte als nois; què passava amb aquelles noies que es quedaven a mig camí? Les xifres generals amaguen la reducció de l'alumnat femení en el batxillerat superior, només un 25% de les noies cursaven estudis superiors en el curs 1953-1954, que va arribar al 33% en el curs 1966-1967.²³⁰ Dones com Dolors Vergés tenen una clara percepció de què suposava per a una noia en la seva època poder accedir a estudis de batxillerat i després cursar alguna diplomatura, «vaig ser una privilegiada que em van fer estudiar en aquell temps, hi havia molta gent que no van estudiar» o Carmen Campo que sabia que «antigament era un luxe estudiar, tenir el batxillerat i fer una carrera. Antigament eren poquíssimes les persones que accedien a la universitat».

El pas de l'escola a l'institut suposava un salt qualitatiu en la vida de les noies, primer perquè coincidia amb l'època de l'adolescència i el descobriment personal i després perquè els marges de llibertat s'ampliaven. A l'institut les noies van trobar un espai on relacionar-se amb els nois, també el professorat de secundària, amb notable reconeixement social aleshores, era diferent en tarannà i idoneïtat professional a moltes de les religioses que es dedicaven a l'ensenyança.

L'ingrés als estudis de batxillerat o de formació professional, especialment per a la tercera generació en centres d'educació secundària públics, com és el cas del Martí Franquès²³¹ a la ciutat de Tarragona, fa despertar una incipient consciència política i social en les estudiants. Entren en contacte amb grups d'alumnes polititzats; la inquietud de la joventut portava les noies a fer-se preguntes i buscar respostes en els grups ja organitzats a petita escala dins del mateix centre escolar, com recorda Emília Arnavat en parlar de la seva entrada a l'institut el 1974, «sí, és un gran canvi perquè anàvem nois i noies junts. Quan vaig acabar el COU, ja em començo a relacionar amb gent més polititzada». Charo Romano va prendre consciència en un moment àlgid de la lluita antifranquista, però també de molta repressió, quan estudiava formació professional en un institut d'Almeria: «Vaig formar part d'un procés que teníem una presa de consciència política de manera precoç, perquè als quinze-setze anys estaves a les manifestacions, lluitant, organitzant-te, fent lectures, adquirint consciència política».

230. Centro Nacional de Investigación y Documentación Educativa (CINE); *La presencia de las mujeres en el Sistema Educativo*. Madrid: Ministerio de Cultura, Instituto de la Mujer, 1988, p. 21-28.

231. MASDÉU, Joan (coord.); *Institut Martí i Franquès. Tarragona 1845-1995*. Tarragona: Comissió 150è aniversari Institut de Batxillerat Antoni Martí i Franquès, 1995. RECASENS COMES, Josep M.; *El instituto de enseñanza media «Antonio Martí y Franquès» de Tarragona. 1845-1965: contribución al conocimiento de la historia de sus primeros ciento veinte años*. Tarragona: Instituto Nacional de Enseñanza Media Antonio Martí y Franquès, 1969.

Si les dones es perdien en el camí de l'accés a l'educació secundària, els índex d'universitàries espanyoles als anys quaranta no superava el 13% del total de l'alumnat, en el transcurs dels cinquanta les noies van passar del 15% al 19%, i van arribar a un 30% en el curs 1967-1968. La seva presència es concentrava en els estudis considerats aptes per a l'educació femenina, és a dir, com Filosofia i Lletres o Farmàcia. Representatives de la primera generació d'entrevistades, només M. Antònia Ferrer i M. Teresa Domènech cursaren estudis universitaris a Barcelona. Ferrer va llicenciar-se en Història el 1949 «a classe teníem la cadira d'*El Caído* que deien, teníem una cadira buida al davant que era per als que suposadament havien matat els rojos, i la teníem allà la cadira», són símbols d'un sistema educatiu ple de les vicissituds que marcava el règim. La universitat configurava un ideari de valors com el catolicisme, espanyolisme, patriotisme, falangisme i imperialisme per formar a les futures generacions mitjançant l'enquadrament de professors i estudiants en el Sindicato Español Universitario (SEU).²³² Per garantir aquest control ideològic dins les aules universitàries es van crear les oposicions patriòtiques, valorades per tribunals totalment adeptes al règim, i es va donar obligatorietat a l'assignatura de *Formación del Espíritu Nacional*. M. Antònia Ferrer va acabar la carrera d'Història a la Universitat de Barcelona a finals dels anys quaranta «va ser quan va començar a venir tot el moviment estudiantil, però fins al 1949 res, tothom callava, a tothom el feien fer del SEU i de la Secció Femenina» i Ferrer continua recordant «quan jo vaig acabar van començar les vagues dels tramvies, va començar tot el moviment, però en aquella època tothom estava callat».

El marc legal franquista contra la llengua catalana començava amb l'abolició de l'Estatut d'autonomia de 1932, que establia la cooficialitat del català. Es volia expulsar el català de l'àmbit públic, en tots els camps i en totes les condicions. Totes les expressions culturals que bastiren l'estructura d'una cultura del segle xx van ser anorreades: premsa, edició, biblioteques, ensenyament en tots els graus, acadèmies, universitat, teatre, cinema i ràdio.²³³ La Llei d'ensenyament primari establí l'obligatorietat de «la llengua nacional espanyola» a les aules i també va prohibir llibres, quaderns, mapes i impresos en català. Per aconseguir aquest objectiu es va fer venir entre 700 i 1.000 mestres de fora de Catalunya per treballar als centres educatius del Principat.²³⁴ Teresa Fortuny deixa un testimoni punyent de la negació de l'existència de la llengua catalana: «A l'escola en aquella època, entre nosaltres parlàvem un idioma que no existia, vivíem en un país que no existia, Catalunya mai s'anomenava, vivíem a Espanya». El català quedava relegat a l'hora de l'esbarjo i en la privacitat del cercle d'amistats com

232. VIÑAO, Antonio; *Escuela para todos*, p. 67.

233. DURAN, Lluís; «Armes franquistes contra lletres catalanes» dins SOLÉ SABATÉ, Josep M. (dir.); *El franquisme a Catalunya. La repressió franquista (1938-1977)*. Barcelona: Edicions 62, 2005, p. 132-144.

234. BENET MORELL, Josep; *L'intent de genocidi cultural contra Catalunya*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995.

explica Olga Xirinacs, «aleshores ja ens van obligar a parlar en castellà en tot, però entre nosaltres érem d'ambient català tothom» i Emília Arnavat recorda com «la llengua era la castellana, però a l'hora del pati parlàvem català entre nosaltres».

Juntament amb la prohibició de l'ús de les anomenades llengües vernacles en l'ensenyament, com a característica d'un nacionalisme patriòtic apreciable i amb l'objectiu de la formació en un *espíritu nacional* de les futures generacions, el caràcter catolicoreligiós de l'ensenyament es reflectia no només en la formació religiosa que s'impartia sinó també en les activitats religioses. Unes activitats que consistien a resar una oració al començament i al final del dia escolar, resar l'àngelus, visitar el santíssim, el catecisme, el sant rosari, la missa dominical; els primers divendres de mes, els primers dissabtes, el dia del Papa, el viacrucis, el mes de Maria, les primeres comunions, el compliment pasqual, el dia del seminari, com rememorà en la seva experiència escolar Dolors Vergés, «els primers divendres de mes havíem d'anar a missa de bon dematí, quan era una festa de religió al matí hi havia missa major, després a mig matí hi havia l'ofici, havíem d'anar amb vels blancs i a la tarda hi havia la funció d'església amb els sermons, anàvem amb un barret blau marí i anàvem a la processó del Sagrat Cor». Dolors Vergés també recorda la setmana d'exercicis espirituals anuals, «als exercicis espirituals que fèiem cada any sí que venien diferents predicadors i l'infern i els pecats. Durant els dies d'exercicis espirituals no podíem parlar, eren per meditar. Era obligació d'anar a resar el rosari cada dia a l'església i havíem de portar la mantellina». Teresa Fortuny també deixa constància dels elements religiosos que impregnaven les hores escolars i que es conjugaven amb l'exaltació de la pàtria: «Al matí, abans d'entrar a l'escola, es resava; a la tarda, al començar es resava; al plegar, a la tarda es cantava *En pie camarada*, i al matí es posava la bandera. Jo, i moltes de nosaltres, ja arribàvem una miqueta més tard, i com que entràvem puntuals a classe no passava res». Lluïsa García, de la segona generació de dones, evocà la moralitat a través de la religió, «després venien els exercicis espirituals, *el infierno* i tal, la idea de pecat hi era, i lo de la dona sotmesa, que s'havia de casar o fer monja». Montserrat Palau, de la tercera generació de dones, també va assistir a una escola religiosa on la sessió d'exercicis espirituals marcats per un capellà van quedar gravats en la seva memòria «jo recordo, per exemple, un capellà parlant-nos de la carn, i que no entenies què volia dir el pecat de *la carne*, d'algunes coses apocalíptiques».

En la memòria de les dones nascudes a cavall entre la primera i la segona generació hi ha certs trets comuns que es repeteixen en les escoles religioses de l'època: la diferència de tractament que rebien les nenes que no podien pagar la seva mensualitat al centre i les filles de famílies més acomodades, així, Teresa Forès, d'origen familiar benestant, explica com a l'escola de monges on estudiava a Tortosa les filles de famílies més humils «entraven per una porta diferent d'on les demés entraven», i segueix «per mi veure aquelles nenes que entraven per una altra porta, i que portaven uniformes no nous, una mica més descolorits, això m'impactava, i després que al sortir del col·legi aquestes nenes es quedaven a escombrar i a arreglar les classes que nosaltres

haviem estat». Les nenes que entraven per una altra porta les podem personificar en les germanes Sánchez, i ambdues recorden el tracte diferencial que els propinaven les monges pel fet que no podien fer efectiu el pagament mensual a les Tereses de Sant Josep del carrer del Mar, «aquí hi havia les riques separades de les que no teníem res; les riques, d'amagat, portaven peix a les monges», recorda Antònia Sánchez. M. Antònia Recasens que estudià a les monges de Jesús i Maria també deixa testimoni d'aquesta diferència en el tracte segons la situació econòmica familiar, «hi havia unes nenes que no pagaven res i entraven per una altra porta, sé que hi havia com a dues entrades». Teresa Fortuny també va patir el tracte diferencial en els primers anys de la seva escolarització: «aleshores els col·legis de monges i capellans acceptaven alguns alumnes gratuïtament, això era el màxim de marginació, érem a dues classes, no anàvem d'uniforme, les noies que sí que pagaven sí que anaven d'uniforme, les anomenaven “les recomanades”» i Fortuny exemplifica el tracte que rebien les nenes més humils: «ni podíem anar al jardí, perquè al jardí només hi podien anar les nenes recomanades».

En el període temporal que apleguen les històries de vida hem anat de la breu experiència de coeducació²³⁵ durant la II República fins a la renovada segregació educativa per raó de sexe sota el franquisme i la represa de l'escola mixta en els centres públics a partir de la Llei general d'educació bàsica el 1970. L'escola mixta²³⁶ manté trets sexistes en el llenguatge o en l'ús de l'espai. El seu currículum explícit és encara androcèntric i opta per la reproducció dels elements culturals dominants. Això s'evidencia en els continguts de l'ensenyament, en els objectius i en els llibres de text.

Abans, però, que la llei bàsica d'educació de 1970 declarés les classes mixtes en les aules escolars, hi va haver experiències pedagògiques de la societat civil que van apostar per impulsar una escola activa, coeducativa, catalana i laica. A Tarragona el projecte va endegar-se el 1963 amb l'obertura de l'escola Pax al Mas Mallol, sota la direcció de M. Antònia Ferrer. La iniciativa era fruit de la unió de capital i d'entusiasme d'una sèrie de pares tarragonins preocupats per l'educació dels seus fills i filles. El que havia començat com una societat limitada esdevindria amb el temps una societat cooperativa limitada, ja que pels volts de 1981 es van posar a la venda les accions inicials entre tots els pares del l'alumnat del centre.²³⁷

La creació d'aquesta nova escola que enllaçava amb l'experiència de l'escola republicana catalana durant la guerra civil ja deixava entreveure els anhels d'una educació democràtica entre part de la societat catalana dels anys seixanta i setanta, anhels de llibertat que havien d'arribar a tots els àmbits de la societat, també en el món educatiu,

235. CORTADA ANDREU, Esther; *Escuela mixta y coeducación en Cataluña durante la 2ª República*. Madrid: Instituto de la Mujer, 1988.

236. SUBIRATS, Marina & BRULLET, Cristina; *Rosa y azul. La transmisión de los géneros en la escuela mixta*. Madrid: Instituto de la Mujer, 1988.

237. DDAA; *25 anys Escola Pax*. Tarragona: Arola Editors, 2002.

per fugir d'aquella escola que el règim franquista havia ideat per adoctrinar la societat a través de l'educació de les dones, ja que aquestes eren les responsables últimes de la llar i de la formació dels fills, per les seves possibilitats com a transmissores ideològiques.²³⁸ Aquesta transmissió ideològica ha rossegat l'imaginari col·lectiu de tres generacions de dones i ha dificultat l'accés del col·lectiu femení en la formació acadèmica superior, tal com ens demostra la disparitat en les taxes d'escolarització entre homes i dones al llarg de la dictadura i que va persistir a batxillerat fins al curs 1976-1977, en el camí de la transició a la democràcia, i en la Universitat fins al curs 1987-1988, en plena societat democràtica. No seria fins a aquests dos cursos acadèmics quan per primera vegada les noies inscrites suposarien, en ambdós nivells educatius, el 50% del total de l'alumnat matriculat.

Espais de comunicació, oci i lleure

Els mitjans de comunicació són en les societats occidentals del segle vint un agent socialitzador de primer ordre, el principal mitjà de coneixement del món exterior, de transmissió de valors i pautes de comportament. Massa sovint la imatge de les dones que transmetien, i encara ho fan, es troba lluny de la realitat social. Mentre que les dones ens hem anat incorporant a múltiples funcions en una societat complexa, els mitjans persistien –i persisteixen– a mostrar imatges femenines que insisteixen en els tòpics de la divisió sexual del treball, que abonen estereotips i valors sexistes. Aquestes diferències es realçaven encara més en una societat mancada de pluralisme i privada de drets i llibertats com la societat catalana sota la dictadura, per això la transició suposà un esclat en la premsa fonamental, que facilità el canvi cultural i afavorí les alternatives que pugnaven per la reforma i la ruptura. Una ruptura democràtica que, com la transició, també gosarien qualificar de ruptura feminista ja que contenia una agenda pròpia, diferenciada de la que s'havia assolit finalment.

Tant la premsa escrita com els mitjans audiovisuals van experimentar una mutació importantíssima durant el període d'estudi.²³⁹ No ja el *Diario Español*, que era hegemònic a la Tarragona de l'època i que no fou privatitzat fins l'arribada dels socialistes al govern d'Espanya. Els mitjans de comunicació, en el trànsit dels setanta als vuitanta del segle passat, en una societat que vivia amb passió i interès el canvi sociopolític i cultural consubstancial als processos de transicions, no foren aliens a

238. DOMINGO, Carmen; *Coser y cantar. Las mujeres bajo la dictadura franquista*. Barcelona: Lumen, 2007, p. 50.

239. DELGADO IDARRETA, José Manuel; *Propaganda y medios de comunicación en el primer franquismo (1936-1959)*. Logroño: Universidad de la Rioja, 2006. MUÑOZ RUIZ, Carmen; «Modelos femeninos en la prensa para mujeres» dins MORANT, Isabel (dir.); *Historia de las mujeres en España y América Latina. Del siglo XX a los umbrales del XXI*. Madrid: Cátedra, 2006, vol. IV, p. 227-298.

caure en l'espectacle per tal d'incrementar la quota de mercat, una deriva que en els primers anys del tercer mil·lenni ha portat, lamentablement, cap a la teleporqueria que desinforma i retroalimenta els clixés, els estereotips i els prejudicis sexistes segons els quals les dones som més passives, vulnerables, emotives, menys intel·ligents i menys resolutives. Els rols socials masculins són de caràcter instrumental, orientats a la resolució de problemes, mentre que els femenins tendeixen a la satisfacció de les necessitats del grup. El tractament dels mitjans tendeix a victimitzar, esbiaixar, ignorar i infrarepresentar la presència femenina, i això en aquell temps i aquell país es vehiculava en una televisió oficial, en unes sessions de cinema que indefectiblement programaven l'emissió del NODO,²⁴⁰ en unes revistes femenines o en uns consultoris radiofònics sotmesos a l'imaginari dominant del qual n'era l'excepció un setmanari de successos com *El Caso*.²⁴¹

Els valors dels mitjans de comunicació, en un o altre format, presentaven un peculiar respecte a la dignitat de les persones que no impedia, i Bourdieu amb el concepte de «violència simbòlica» ho clarifica,²⁴² la pràctica generalitzada d'insults, burles i humiliacions de signe divers fins al tractament de les dones com a objectes. Les sèries televisives o les novel·les de la ràdio difonien arguments impregnats de sexisme, càntics a la «natural» passivitat de les dones; furgaven en un imaginari de baixa autoestima. En general apostaven per contribuir a perpetuar un marc de relacions socials allunyat del conreu dels valors democràtics que és perceptible en el llenguatge, la legitimació del contravalor de la violència i, indefectiblement, de l'assignació de papers socials discriminatoris per a les nenes, noies, joves i dones.

En els inicis, el règim franquista s'inspirà en l'estètica i els valors feixistes. En pretendre adoctrinar la població sota l'ègida falangista, la dictadura exercirà un control exhaustiu de totes les facetes de la vida quotidiana i dels mitjans de comunicació. Un instrument per aquest control van ser les denominades «revistes femenines» entre les quals destaca *Medina*,²⁴³ que en la postguerra propugnava els valors de submissió, servei i sacrifici per a les dones: «Cuatro cosas convienen principalmente a una señora: finura en las formas, castidad en el cuerpo, honestidad en las acciones, curiosidad en la casa. Cuatro cosas arrojan a un hombre fuera de su casa: el humo, las goteras, la fealdad, y una mujer querelosa»²⁴⁴ perquè «lo más útil para la mujer es una gran base de

240. ABELLA, Rafael & CARDONA, Gabriel; *Los años del Nodo*. Barcelona: Ediciones Destino, 2008.

241. MARTÍ GÓMEZ, José; *Historia de asesinos: Crónica del crimen en España desde 1970 hasta nuestros días*. Barcelona: RBA Libros, 2004.

242. BOURDIEU, Pierre; *La dominación masculina*, p. 88.

243. PINILLA GARCÍA, Alfonso; «La vida privada de la mujer durante el primer franquismo a través de la revista *Medina*: moral, mundo afectivo, familia, hogar y trabajo». Saragossa: Comunicació al VI Encuentro de Investigadores del Franquismo, 2006.

244. *Medina*, «Sugerencias», núm. 107 (abril de 1943).

religión, mucha ilusión por el hogar y los hijos, y un afán por lo auténtico».²⁴⁵ És així com els valors del *Nuevo Estado* com ara la submissió al Caudillo o el sacrifici per la Pàtria impregnen la vida privada de les dones i les relacions de gènere. Així, la revista *Medina* insisteix que la dona ha de tenir una vida abnegada, i més tenint en compte la feblesa femenina, ja que elles viuen la vida més superficialment, tot i que l'abnegació, dirà, està en la naturalesa de les dones i pertany al seu destí: «Del mismo modo que la condición varonil lleva aparejada la valentía como secuela de su potencia humana, en la feminidad hay algo de origen divino que imprime carácter: la capacidad de resistencia ante el dolor ajeno, y de sacrificio ante la comodidad de los demás. Penitencia se llama esa figura y, si profundizamos en el tema, vemos que no otra cosa realiza en su vida que sobrellevar, resignada y meritoriamente, esa cruz agradable que se llama saber ser mujer».²⁴⁶ Les crides reiterades al sacrifici contenien una no menyspreable funció en el període de l'autarquia econòmica, quan imperava el racionament, el mercat negre i la repressió contra els treballadors i les classes populars. Els càntics al sacrifici, al penediment i la constància a través de la submissió és la millor manera de superar la inconstància que pretesament domina en les dones, defensaven les revistes editades per la Secció Femenina,²⁴⁷ per això l'al·lusió a la figura de Maria Magdalena i al seu gest d'eixugar els peus de Jesucrist amb el seu cabell mentre demanava perdó pels seus pecats.²⁴⁸

Una lectura atenta de la revista *Medina* ens evidencia la seva funció de transmissora d'una moral rígida que es fa explícita en els consells que la revista dóna a les lectores sobre les relacions afectives, el nuviatge o el tracte entre homes i dones amb un altíssim sentit del pudor, la prudència i la modèstia, que també es transportaven als criteris de la moda o a la valoració de les estrenes cinematogràfiques. Evitar la insinuació o amagar l'atractiu físic esdevindran normes estrictes de la conducta femenina en la dècada dels quaranta, valors que també es transmetien a l'escola, com explica Lluïsa García, «bueno me'n recuerdo que la idea de pecat estava sempre molt present. Si et rentaves el cap era pecat de vanitat, si no vesties amb modèstia allò era pecat de modèstia». La lògica patriarcal passa per mantenir una certesa basal sobre la inferioritat de les dones i la preservació de la feminitat com a coartada: «No nos parece mal este avatar que transforma a las inútiles damiselas encorsetadas en amables compañeras de investigación. Pero a nadie más que a ella es necesario un freno protector, que la detenga en el momento mismo en que una desafortada pasión por

245. *Medina*, «Valores actuales», núm. 109 (abril de 1943).

246. *Ídem*.

247. MUÑOZ RUIZ, M. del Carmen; «Las revistas para mujeres durante el franquismo: difusión de modelos de comportamiento femenino» dins NIELFA CRISTÓBAL, Gloria (ed.); *Mujeres y hombres en la España franquista: Sociedad, economía, política, cultura*. Madrid: Editorial Complutense, 2003, p. 95-114.

248. *Medina*, «Ellas fueron así... María Magdalena», núm. 109 (abril de 1943).

el estudio comience a restar a su feminidad magníficos encantos... porque puestos a elegir, preferimos aquélla, callada y silenciosa, que nos considera maestros de su vida y que acepta el consejo o la lección con humildad»²⁴⁹ ja que «la mujer que más sabe es la que sabe ordenar un arca de ropa blanca».²⁵⁰ Les monges, en les escoles religioses, també transmetien aquesta moralitat envers la feminitat, com explica Yolanda García, quan les religioses les portaven al pati de l'escola, «ens posaven a totes en fila perquè anàvem amb uniforme i mesuraven la llargada de la faldilla, si portaves la faldilla dos dits per sobre del genoll, en aquella època creixies com els cogombres, et desfeien la vora i l'endemà havies de portar la faldilla més llarga», i continua exposant, «la subtilesa aquesta de la vora de la faldilla, coses com que feien els exercicis espirituals, tot el que tenia a veure amb el sexe era pecat, era terrible», però l'adolescència portava contradiccions, com corrobora García, «et creava una certa moral que estava en contradicció amb el que tu amb el teu desenvolupament i l'entorn social que es movia, perquè es veia un ambient com de coses que senties, que veies, alguna revista que t'arribava a les mans, veies que allò no quadrava».

El matrimoni, essencial en la família patriarcal, és capital per a la vida de les dones, de fet és l'únic projecte vital: «enamorzarse y casarse es el fin natural de los seres en este mundo», que es defineix en servei i submissió a satisfer l'espòs. La mateixa simbologia de la cerimònia de casament palesa la vida abnegada que la dona complirà: saber perdonar, conducta submissa moral i afectiva i obediència: «El fin primario del matrimonio es tener hijos y criarlos cristianamente».²⁵¹ Una vida familiar, casolana, que la revista, amb voluntat persuasiva, exemplifica amb imatges de figures femenines com ara actrius o escriptores que alaben la condició de mestresses de casa. Aquestes consignes, a voltes amagades, a voltes ben clares, arrelaren en l'imaginari popular del col·lectiu femení, dones com Montserrat Palau n'eren ben conscients «les normes de conducta imposades, s'accepta la violència, és una cosa natural, si tu com a dona no et portes de la manera que s'espera que et portis. No és als llibres, és a les pel·lícules, l'imaginari cultural. Totes aquelles generacions hem crescut amb aquesta mentalitat, un imaginari que encara tenim en molts sectors de la nostra vida».

D'esquenes a les insuficiències de la postguerra, mai serà prou reconeguda la pès-sima política econòmica de l'autarquia, la revista *Medina* proposava considerar el treball a la llar quelcom divertit en una sublimació de les circumstàncies sovint dramàtiques dels proveïments.

Les tarragonines tenien accés a publicacions com *Medina*, a més de fullejar i (des)informar-se a través del diari local, el *Diario Español*. La primera crònica escrita en català no hi aparegué fins l'any 1964, amb motiu de la commemoració dels Vein-

249. *Medina*. «Ignorancia», núm. 113 (maig de 1943)

250. *Medina*. «Has de saber que...», núm. 101 (gener de 1943).

251. *Medina*, «El matrimonio», núm. 111 (maig de 1943)

ticinco Años de Paz.²⁵² Els primers temps del *Diario* es van caracteritzar pel seu to moralitzant i pedagògic, a més de la denúncia contra qualsevol element que tingués relació amb l'anterior República, però la missió més important del diari era, com afirma Olivé,²⁵³ l'*espanyolització* de la societat tarragonina. Espanyolització que anava des de les modes en els balls d'origen americà fins als noms catalans de carrers i persones, i pel sensacionalisme, com fa constar Elena Virgili,²⁵⁴ ja que era freqüent l'aparició en les pàgines del diari dels consells de guerra, les detencions, els empresonaments, les sancions als botiguers per venda fraudulenta o la difusió de les multes que havien estat imposades per renegar.

La premsa i els mitjans de comunicació eren controlats pel Movimiento ja que eren considerats instruments polítics de primer ordre, encorsetats en la Llei de Premsa de 1938, que va perllongar la seva vigència durant 28 anys fins la pretesa obertura amb la Llei de premsa de 1966, promoguda per Manuel Fraga Iribarne.²⁵⁵ Una part de la ciutadania, tant en temps de lleure com de treball, s'entretenia tot escoltant la ràdio; la de Tarragona era propietat exclusiva i plena de la Falange, segons establien els seus estatuts. Una ràdio intervinguda que tenia a la cúpula del seu consell d'administració el cap provincial del Movimiento i el delegat provincial de premsa i propaganda, i, evidentment, l'única que hi havia a la ciutat.

En una circular del 13 gener de 1969 sobre les emissions i la programació de Ràdio Tarragona s'hi establia la reserva del 40% de *música ligera* vocal o instrumental d'autors espanyols o hispanoamericans, en una programació que pretenia ser reactiva a l'*extranjerización*. Així, la graella d'un dia qualsevol com el dilluns 25 de maig de 1970 inclou l'emissió de 8 a 24 hores, tres informatius de Radio Nacional (8.30, 14.30, 22.00), programació pròpia amb *Primera Hora* (8.30), *Ángelus* (12.00), *Mediodía Musical*, *Programa del Oyente* (16.00), *Discos con dedicatoria* i *Tarragona endavant!* (21.00). La producció pròpia era d'informació local, provincial i regional; esportiva; musical; cultural com ara *La Capona*; dedicada al folklore regional; de participació amb una taula rodona; el club dels oients, i l'emissió benèfica de *Maginet* els diumenges de 14.00 a 14.25 h. La reserva específica per a les dones era *La hora Francis*, de dilluns a dissabte, de 18.00 a 19.00, «dedicada a la mujer, con música, consejos, consultorio» i dos breus de cinc minuts *Rincón femenino*, en què una dona comentava un tema d'actualitat, i *Chismorreo*, en forma de diàleg. *La hora Francis* era el programa

252. PIQUÉ, Jordi i VIRGILI, M. Elena; *Tarragona 1950-2000*, p. 17.

253. Veure l'article d'Enric Olivé en l'obra sobre la història del Tarragonès dirigida per ell mateix: OLIVÉ SERRET, Enric; «El Franquisme» dins *Història del Camp de Tarragona I (El Tarragonès)*. Tarragona: Diputació de Tarragona, 1989, p. 262.

254. VIRGILI BETRAN, M. Elena; «Societat i vida quotidiana» dins PIQUÉ PADRÓ, Jordi; *El segle XX a Tarragona*. Tarragona: Nou Diari, 1995, p. 137-152.

255. SINOVA, Justino; *La censura de la premsa durante el franquismo*. Madrid: Espasa Calpe, 1989.

radiofònic adreçat a donar consells i aclarir la vida sentimental de les dones, es va emetre entre 1947 i 1984, les oients adreçaven les seves inquietuds i preocupacions a una suposada Elena Francis que aconsellava a les seves «queridas amigas», sempre sota els criteris morals i educatius de l'època,²⁵⁶ emfatitzant en els seus consells allò tan típic que la roba bruta es renta a casa.

La ràdio va deixar de ser el centre d'atenció dels menjadors espanyols quan va fer la seva aparició la televisió, que passà a ocupar el lloc d'honor. El 28 d'octubre de 1956 s'inaugurava oficialment Televisión Española, però va ser deu anys més tard, el 1966 quan la petita pantalla va començar a envair les llars. No és d'estranyar que fos també l'any que va adoptar-se una de les mesures polítiques més importants del franquisme: la Llei de premsa. Qui va adonar-se del poder de la televisió va ser l'impulsor de la llei, Manuel Fraga, ministre de Informació i Turisme entre 1962 i 1966. La llei era un text enrevessat, que per un costat semblava que obrís la llibertat d'informació i que per l'altre la negava. La televisió, al costat de la ràdio, es convertia en un instrument més del règim, un mitjà que feia de portaveu i difusor de la veritat oficial. La televisió va satisfer una demanda d'òci i es convertí en el signe d'un progrés econòmic per a les famílies que podien adquirir-la.

La petita pantalla va contribuir a difondre la imatge de la dona que havia ideat el règim, a través de festivals de bellesa, o des dels anuncis, el prototipus de feminitat era una feliç mestressa de casa, impacient que arribés el marit per poder servir-li el sopar amb la seva cuina nova o de rentar la roba dels seus petits amb aquell detergent que deixava la bugada d'un blanc radiant.

El cinema no va jugar un paper menys cabdal que la televisió o la premsa en la socialització de la població. El franquisme era coneixedor del gran poder d'aquest mitjà i a través de la seva política intervencionista va exercir un sever control sobre la consciència dels espectadors per assegurar la protecció i la pervivència dels valors morals del règim. Yolanda García explica que els mitjans de comunicació com la televisió donaven la imatge d'una vida rutinària on no passava mai res, «quina consciència política havies de tenir en un país on a la televisió només hi havia *Estudio 1*, *Los chiripitifláuticos*, i quatre pel·lícules més?».

L'art cinematogràfic espanyol va pujar al tren del canvi i de la modernitat, que no es va concretar només en temes de llibertat política, sinó que a les sales comercials van projectar imatges de contingut eròtic. La censura havia desaparegut per Reial Decret l'11 de novembre de 1977. Però si el cinema projectava imatges censurades fins aleshores, aquestes tenien un alt contingut de l'explotació de la dona com a objecte de desig. Només cal llegir el títols de les pel·lícules permeses per adonar-nos de la imatge de la dona com a objecte sexual: *Chica fácil al servicio del público*, *Mi Mujer es muy decente dentro de lo que cabe*, *Tres suecas para tres Rodríguez* o *La mujer es cosa de hombres*.

256. ESTANY, Pietat; *Estimades amigues*. Barcelona: RBA ediciones, 2008.

El model nacionalcatòlic d'esposa i mare havia arrelat amb força, i si bé moltes dones sortien dels estereotips rígids que marcava el règim, la pantalla continuava projectant imatges que recordaven la dona com a font de plaer sexual. Les revistes seguien el mateix camí que les pel·lícules, i eren moltes les models o actrius que com Marisol es mostraven nues a les portades de les revistes del cor, exponents del canvi estètic viscut en la transició. El cinema jugava amb la sexualitat reprimida pel nacionalcatolicisme, i s'organitzaven excursions cap al sud de França per veure pel·lícules com *El último tango en París*.

Les sessions de cinema s'havien reprès, ja el mateix abril del 1939, amb pel·lícules com *Viaje de placer*, o *El nido desecho*, poc temps després els títols estrangers deixaven pas a pel·lícules espanyoles com *Sin novedad en el Alcázar* (1940) i *Allà en el Rancho Grande*.²⁵⁷ A l'entreacte es podien seguir les notícies amb els reportatges de l'agència Luce italiana o de la Ufa alemanya, i més tard amb el NODO. Tot això passava en uns cinemes actualment desapareguts a la ciutat de Tarragona com el Tiburón (després anomenat *Moderno*), el Principal Cinema, el Fémina, el Central Cinema, el Teatre Tarragona o el Metropol.²⁵⁸ *Maria Rosa*, d'Armand Moreno, va ser la primera pel·lícula doblada al català i estrenada el 1966 al *Coliseum* de Barcelona, feia vint-i-set anys que havia finalitzat la guerra civil. La pel·lícula estava basada en l'obra d'Àngel Guimerà i va ser protagonitzada per Núria Espert i Francisco Rabal.

Els temps havien canviat, però quaranta anys de franquisme havien arrelat profundament en la consciència popular, en l'imaginari de la configuració dels estereotips de gènere, diferenciats pels rols sexuals imposats a homes i dones durant la llarga dictadura, i els temps d'oci i lleure havien estat plens de consignes i normes a seguir. Les sessions de ball havien estat estrictament vigilades ja que calia evitar l'ocasió de pecar, res de ball *agarrado*, ni d'anar del bracet de la xicota, no estava permès banyar-se a les platges i piscines sense separació de sexes, ni veure pel·lícules immorals, ni llegir determinades novel·les... I, sobretot, s'havia de mantenir la virginitat, la castedat, abans o fora del matrimoni, carregant les tintes sobre les dones, que, amb el seu aspecte i manera de vestir, podien provocar l'home, encara que ella estigués incapacitada per al plaer sexual, segons que es deia.²⁵⁹

Lesbarjo permetia evadir-se de la crua realitat. Les classes populars es divertien anant al cinema, al teatre o al futbol. Durant la dècada dels cinquanta es comencen a formar orquestres de ball a la ciutat, com la Continental, la Windsord, la Savoi o la Ruison, que havien d'amenitzar les vetllades lúdiques tarragonines. Algunes entrevistades recorden esbargir-se de la jornada laboral anant a ballar el dissabte o el diumenge a la tarda. Molts cops era on es començava el festeig, el primer nuvi que

257. TAIBO, Paco Ignacio; *Un cine para un imperio. Películas en la España de Franco*. Madrid: Oberon, 2002.

258. OLIVÉ SERRET, Enric; «El Franquisme», p. 264.

259. GONZÁLEZ DURO, Enrique; *Historia de la locura*, p. 227.

es convertia en el marit, la primera invitació a una gasosa a la mitja part del ball. La serrallenca Palmira Sepúlveda va conèixer el seu marit en un ball: «Abans feien ball a la Puda, i em va venir a buscar per ballar, i a la mitja part que ens anàvem a refrescar em va convidar a dos pastissos, i a partir dels pastissos ja no me'l vaig treure del damunt». A Tarragona hi havia alguns establiments que disposaven de sala de ball, a vegades hi tocava alguna orquestra, com el Trio Guadalajara, que feia música mexicana, i si no, la música era enllaunada, sorgida d'un gramòfon o d'un manubri. Era un espai socialitzador entre ambdós sexes, un dels pocs espais que compartien nois i noies fins a la dècada dels seixanta, per aquest motiu estava molt vigilat i qualsevol moviment era posat sota sospita davant l'atenta mirada dels adults. Enriqueta Sánchez recorda així els dissabtes a la tarda: «Damunt del restaurant de la Puda hi havia la sala de ball, i ho feien el dissabte a la tarda. No ens deixaven anar soles, les mares i les veïnes ens vigilaven des de dalt al palco. Hi havia una rectitud». Més tard, ja entrada la dècada dels setanta es van popularitzar els coneguts «guateques», festes celebrades als menjadors de les cases particulars.

6. FELIÇMENT, JO SÓC UNA DONA

Acte de la Secció Femenina i classes de gimnàstica al pati de l'Institut Martí Franqués (1957). Fotografia Fons Canadell (AHT).

La seguretat que mai, mai més no podria evadir-me d'aquell decorat amb vels negres em devia empènyer a una terrible decisió: jo mateixa seria una dona exactament igual que la immensa majoria de dones ben allixonades, ben instal·lades, ben femenines i per tant immergides en una aigua tèbia de felicitat.*

M. AURÈLIA CAPMANY ²⁶⁰

Els estudis sobre la política de les dones tendeixen a destacar com en l'exercici del poder es produeixen, alternativament, mecanismes de dissuasió que resumiríem en l'actitud del convers, de l'abella reina o del becari desclassat. Hi proliferen lògiques d'aculturació com sobrecàrrega d'identitat en una pràctica vertebrada per l'hegemonia de la masculinitat, on les poques que hi accedeixen ho fan per vies d'interinatge.²⁶¹ Bourdieu ho expressa així: «generalmente, el acceso al poder, sea cual sea, coloca a las mujeres en situación de *double bind*: si actúan igual que los hombres se exponen a perder los atributos obligados de la “feminidad” y ponen en cuestión el derecho natural de los hombres a las posiciones de poder; si actúan como mujeres parecen incapaces e inadaptadas a tal situación. Estas expectativas contradictorias no hacen más que tomar el relevo de aquéllas a las cuales están estructuralmente expuestas en tanto que objetos ofrecidos en el mercado de los bienes simbólicos, invitadas a la vez a hacer cualquier cosa para gustar y seducir y obligadas a rechazar las maniobras de seducción que esta especie de sumisión perjudicial al veredicto de la mirada masculina».²⁶²

* CAPMANY, M. Aurèlia; *Feliçment, jo sóc una dona*. Barcelona: Terra Nova, 1977.

260. AYMERICH, Pilar; *Maria Aurèlia Capmany: un retrat*. Barcelona: Institut Català de la Dona, Generalitat de Catalunya, 1996. CAPMANY; M. Aurèlia; *M. Aurèlia Capmany pren la paraula*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 2002. DDAA; *Ciudadana M. Aurèlia Capmany. Escriptora i dona d'acció*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, Diputació de Barcelona i Generalitat de Catalunya, 2002. DDAA; *21 escriptores per al segle XXI*. Barcelona: Proa - Diputació de Barcelona, 2004. GRAELLS, Jordi; *M. Aurèlia Capmany. Obres Completes*. Barcelona: Editorial Columna, 1994. PALAU, Montserrat (ed.) & MARTÍNEZ GILL, Raül-David (ed.); *Maria Aurèlia Capmany: l'afirmació en la paraula*. Valls: Cossetània Edicions, 2002. PALAU, Montserrat; *M. Aurèlia Capmany, escriure la vida en femení*. Tarragona: Arola Editors, 2008. PONS, Agustí; *M. Aurèlia Capmany: l'època d'una dona*. Barcelona: Columna, 2000.

261. DUCH PLANA, Montserrat; *Dones Públiques*, p. 213-214.

262. BOURDIEU, Pierre; *La dominación masculina*, p. 88. Vegeu així mateix GIL CALVO, Enrique; *Medias miradas. Un análisis cultural de la imagen femenina*. Barcelona: Anagrama, 2000.

Si la funció de l'àmbit públic és «il·luminar els successos humans al proporcionar un espai d'aparences, un espai de visibilitat, en què homes i dones puguin ser vistos i escoltats i revelar mitjançant la paraula i l'acció qui són»,²⁶³ com sosté Valcárcel, com és que tan sovint es troben ocults?: «las mujeres que, siendo grandes, atentaron contra el orden aceptado, fueron rechazadas, ridiculizadas y por último silenciadas y aquellas que resultaron excelentes en su acción, consideradas fuera de su sexo».²⁶⁴

Pilar Primo de Rivera pertany a aquelles dones en l'àmbit de la presa de decisió rellevant, que hi accediren per la seva pertinència a línies familiars carismàtiques; «Mujeres que detentaron poder en razón de su vínculo de sangre con varones esperados y no llegados o bien inopinadamente extintos»,²⁶⁵ com és el cas de José Antonio Primo de Rivera, fill del dictador i fundador del partit feixista Falange Española. Certament aquesta és una forma no normalitzable d'ostentar el poder. Els models, segons Valcárcel, només són presents si són operatius, és a dir, si estableixen una genealogia, i fins que un ordre social no sexista emergeixi, les fundadores d'una estirp han de plasmar una imposició de la genealogia patriarcal, com la que ostentà durant quatre dècades Pilar Primo de Rivera al capdavant de la Secció Femenina. El franquisme va oferir a les dones que van participar en la causa dels vencedors la possibilitat de contribuir a l'impuls de regeneració en la falangista Secció Femenina i l'organització que es desenvolupà a resguard del nacionalcatolicisme, Acció Catòlica, però Acció Catòlica era més selectiva, sotmesa a l'autoritat eclesiàstica, s'autopercebia com una minoria selecta amb projecció pública.²⁶⁶

La secció femenina

La Secció Femenina del Movimiento Nacional de Franco va ser la corretja de transmissió dels valors morals i polítics del règim a les dones. Mort José Antonio el 1936, Pilar Primo de Rivera²⁶⁷ va aplicar la visió d'una «revolució falangista» imaginada pel seu germà a la seva pròpia organització en desenvolupament, amb les seves afiliades d'elit (els comandaments), encarregades de fer tornar les dones a les seves funcions tradicionals en la societat. Després d'haver realitzat tasques benèfiques i assistencials durant la guerra civil, les afiliades a la Secció Femenina es van responsabilitzar de

263. ARENDT, Hannah; *¿Qué es la política?* Barcelona: Paidós, 1997, p. 21. *De la historia a la acción*. Barcelona: Paidós, 1998.

264. VALCÁRCCEL, Amélia; *La política de las mujeres*. Madrid: Cátedra, 2004, p. 84.

265. *Ídem*.

266. ROCA GIRONA, Jordi; *De la pureza a la maternidad. La construcción del género femenino en la postguerra española*. Madrid: Ministerio de Educación y Cultura, 1996.

267. FERNÁNDEZ JIMÉNEZ, M. Antonia; *Pilar Primo de Rivera. El falangismo femenino*. Madrid: Síntesis, 2008.

l'educació social, política i domèstica de totes les dones, noies i nenes durant les quasi quatre dècades d'existència del règim.²⁶⁸

FET-JONS comptava a inicis dels cinquanta a la ciutat de Tarragona amb prop de 1.750 afiliats, 595 dones emmarcades en la Secció Femenina, i uns 400 nois en el Front de Juventudes. Com totes les organitzacions del Movimiento, la Secció Femenina disposava d'una sèrie de seus i edificis on desenvolupar les seves accions, com per exemple el centre de residència femenina Carlos Enrique Vidal, prop de l'Arrabassada i l'alberg Jaime I a les Masies de Poblet (Conca de Barberà). En un primer moment la seu de la delegació provincial estava situada a la Rambla Nova, a l'actual *Hotel Lauria*, Montserrat Company, dirigent de la Secció Femenina a la província durant la dècada dels seixanta i setanta dóna fe d'aquesta ubicació: «La Delegació Provincial estava a la meua època, al número 20 de la Rambla, anecdòticament al mateix pis on vaig néixer». Company havia nascut el 1931, i en esclatar la insurrecció militar «al setembre del 36, van venir a casa uns milicians republicans i, pel fet que el pare era molt religiós, se l'endugueren i l'assassinaren a una carretera prop de Cervera», una petjada de la violència revolucionària que portà moltes joves a Catalunya a simpatitzar amb els rebels i a incorporar-se més endavant a les tasques de la Secció Femenina.

La delegació local de la ciutat estava situada també al mateix passeig «al número 30 de la Rambla hi havia la Delegació Local i Joventut»; Montserrat Company relata com va entrar a formar part de l'organització falangista «vaig incorporar-m'hi per la formació que allí es donava, ja que jo estava capacitada degut als estudis de magisteri, i a més, tenia el títol d'assistent social». Company va ser delegada provincial a Tarragona a partir de l'any 1961 quan substituï a Carmen Dalmau, que havia ocupat el càrrec els vint anys anteriors;²⁶⁹ Company va dirigir la Secció Femenina provincial fins que les organitzacions del partit únic van desaparèixer el 1977. L'any 1967 va ser inaugurada la nova seu provincial de la Secció Femenina a la plaça Imperial Tarraco per la mateixa Pilar Primo de Rivera; l'edifici passava a acollir les oficines i l'administració.²⁷⁰

268. BARRACHINA, M. Ángeles; «Ideal de mujer falangista. Ideal falangista de la mujer» a *Las mujeres y la Guerra Civil*. Madrid: Instituto de la Mujer, Ministerio de Asuntos sociales, 1991, p. 211-217. MOLINERO, Carme; «Mujer, franquismo, fascismo. La clausura forzada en un mundo pequeño» a *Historia Social*, 30 (1998), p. 97-118. ORDUÑA PRADA, Mónica; *El Auxilio Social (1936-1940). La etapa fundacional y los primeros años*. Madrid: Escuela Libre, 1996. OTERO, Luis; *La Sección Femenina*. Madrid: Edaf, 1999. RICHMOND, Kathleen; *Las mujeres en el fascismo español. La Sección Femenina de la Falange, 1934-1959*. Madrid: Alianza Editorial, 2004. SÁNCHEZ LÓPEZ, Rosario; «Sección Femenina, una institución en busca de investigador» a *Historia Social*, núm. 17 (1993), p. 141-154. *Mujer española, una sombra de destino en lo universal. Trayectoria histórica de Sección Femenina de Falange (1934-1977)*. Murcia, Universidad, 1990. SUÁREZ FERNÁNDEZ, Luis; *Crónica de Sección Femenina y su tiempo*. Madrid: Asociación Nueva Andadura, 1993.

269. *La Vanguardia*, 16 de maig de 1961.

270. *La Vanguardia*, 12 de maig de 1967.

«A la província destacaren els de Tarragona i Tortosa. S'assajava una tarda a la setmana. Cada any s'organitzava un concurs provincial en el que participaven els pobles que tenien grups. El guanyador podia anar a la competició nacional a Madrid i, dels millors, es seleccionaven els que actuarien a altres províncies i a l'estranger», rememora Montserrat Company, tot parlant dels grups de danses regionals. El règim franquista utilitzava les diferents branques lúdiques de la Secció Femenina per promocionar-se en l'esfera internacional, per exemple a través dels grups de danses regionals, com exemplifica Montserrat Company: «el grup de dansa de Tarragona es va desplaçar a les Canàries, Santander, Astúries, Múrcia, i a l'estranger a França, Grècia, el Líban, Jerusalem, Egipte i Cuba». A través de la mostra de *Coros y Danzas*, la Secció Femenina intentava difondre una millor imatge de la dictadura, era un mitjà més de propaganda del règim, aquest però a nivell exterior. L'objectiu de la Secció Femenina era la recuperació de cants i balls tradicionals espanyols, cosa que encaixava perfectament amb la voluntat que tenia el règim d'exaltació del passat, i, a més, recuperava tradicions que entroncaven amb el passat gloriós d'Espanya.

La Secció Femenina regentava un internat o col·legi menor a Tarragona, el Roger de Llúria, un espai que havia estat cedit l'any 1960 per la Diputació de Tarragona, on s'hi trobaven una Escuela Hogar, un gimnàs, una *Casa de Fechas* o local de joventuts, una residència femenina i d'altres serveis. La moralitat de les noies que hi estaven internes era controlada i vigilada, vestien d'uniforme, Rosa Queral va residir al col·legi menor Roger de Llúria durant un any mentre cursava sisè de batxillerat i recorda com «l'internat de Secció Femenina estava al carrer Sant Francesc, a l'actual delegació del govern. Al primer pis hi havia l'administració, després la residència, i als últims pisos hi havia el Servicio Social» i continua explicant, «a dalt tenien els despatxos les *jefas* de Secció Femenina. Havia d'estar en ordre, estar tot net, que féssim servir la taula amb correcció».

La Secció Femenina s'estructurà ja des dels seus inicis en diferents regidories, eren personal, administració, educació física, divulgació i assistència sanitari-social, servei social, premsa i propaganda, hermandad de la ciudad y el campo, cultura, formació i joventuts. Antonieta Jarne apunta que el fet que l'Estat encomanés un projecte de tanta envergadura a la Secció Femenina només és comprensible si tenim en compte que el model de dona que propugnava encaixava a la perfecció amb el que pretenia el franquisme.²⁷¹

A causa de l'escassetat d'aliments, moltes famílies durant la postguerra van haver de recórrer a l'Auxilio Social, entitat que va distribuir aliments i peces de roba a les persones més necessitades i va desenvolupar una tasca benèfica i assistencial els primers anys de la postguerra.²⁷² El Règim prohibia la mendicitat al carrer, però la realitat és

271. JARNE, Antonieta; *La Secció Femenina a Lleida*. Lleida: Pagès Editors, 1991.

272. CENARRO, Angela; *La sonrisa de Falange: Auxilio Social en la guerra civil i en la posguerra*. Barcelona: Crítica, 2006.

que malalties com la tuberculosi, la sarna o la meningitis van prosperar per les males condicions de vida, per això cada any s'organitzaven campanyes de vacunació a tota la població. A Tarragona, a partir de 1944 es portava a terme la campanya de *Navidad e Invierno*, que segons proclamava la delegada provincial Carme Dalmau: «Con el nombre de Campaña de la Sección Femenina contra el Frío realizamos nuestra obra, dando exacta interpretación y auténtica veracidad al lema Alegría Navideña para todos, ya que debido a las circunstancias no se ha realizado según nuestros deseos y de manera total la justicia social, meta de nuestra doctrina falangista, y con lo que daríamos realidad a la consigna “menos ricos y menos pobres”.»²⁷³ Per fer efectives aquestes campanyes, la Secció Femenina es nodria del treball de les noies que feien el Servei Social. Així ens ho demostra l'experiència de Núria Delclòs: «haviem de fer sis mesos de Servei Social». Per la seva formació musical, a Delclòs la feien tocar en festivals i actes diversos, «feien festivals per fer diners i gràcies que vaig tocar dues o tres vegades amb dos o tres mesos ho vaig tenir enllestit, no em va caldre fer els sis mesos». Núria Delclòs també recorda «la campanya de *Navidad e Invierno*, que era una cosa que feien ara per Nadal, que donaven paquets als pobres i a la gent necessitada», i també l'experiència de Carmen Campo que va fer les pràctiques del Servei Social en els menjadors comunitaris que tenia la Secció Femenina, «fèiem com un Servei Social, i aquest Servei Social consistia a donar menjar a gent necessitada, a gent pobra i nosaltres anàvem allí, al menjador, a donar-los de menjar a la gent pobra, pobra de solemnitat».

Un decret del 7 d'octubre de 1937, publicat durant el període bèl·lic, obligava totes les dones a prestar el Servei Social, un deure de totes les noies entre 17 i 35 anys, que consistia a fer tres mesos de formació i tres mesos més de prestació gratuïta en les institucions i campanyes d'Auxili Social. A partir del Decret de Jefatura del Estado del 29 de desembre de 1939, el Servei Social quedava adscrit a la Secció Femenina de la FET y las JONS. Durant aquestes campanyes es repartiren les *canastilles*,²⁷⁴ que les afiliades a Falange o les noies que feien el Servei Social havien realitzat per als fills i filles de les mares necessitades. Cada panera contenia jocs de roba per a infant, formats per una camisa, *chambra*, bolquers, calces, sabates, faixes, tres jerseis i dos vestits, es completava amb dos jocs de llit, dues mantes i un coixí, a més d'un Evangeli.

Era necessari justificar haver prestat el Servei Social per exercir funcions públiques, per treballar a l'administració o per l'obtenció de títols professionals, una manera coactiva que garantia el compliment de la prestació ja que altrament el refús hauria fet fracassar el projecte falangista que tot sovint s'equiparava a l'obligatorietat dels nois en el servei militar. Són diverses les experiències de les protagonistes del llibre davant el Servei Social, algunes noies no el van fer, com Dolors Vergés, perquè tot i ser titulada en magisteri no va exercir i per tant no va necessitar el títol, d'altres com M. Antònia Ferrer expliquen que «quan fèiem el primer curs d'universitat quan

273. *Diario Español*, 9 de novembre de 1946.

274. JARNE, Antonieta; *La Secció Femenina a Lleida*, p. 175.

acabàvem a l'estiu anàvem a Begur a fer el Servei Social». A la província de Girona, la Secció Femenina disposava de dos albergs, l'un situat a Sant Hilari Sacalm (Selva) i l'altre a Begur (Baix Empordà), en aquesta localitat costanera M. Antònia Ferrer va complir el deure: «teníem unes normes, ens llevàvem i com feien a tot arreu arriàvem bandera i cantàvem *Cara al sol* amb el braç en alt... quan ens n'anàvem a dormir també ens feien cantar o resar a los *luceros*. I aleshores ens donaven una sèrie de coses de Falange, era tot falangista». Pepita Pomerol també recorda la prestació del deure quan tenia 17 anys «el Servei Social era obligatori per entrar a treballar, jo vaig fer 6 mesos a l'Escola del treball, jo vaig fer alguna labor, vaig aprendre a fer mitja, vaig fer un jersei, hi havia una professora de música, de cant, un dia a la setmana feiem cuina».

El projecte d'educació dels joves sota l'ideari franquista que pretenia el Frente de Juventudes va resultar un fracàs, per això amb el temps, aquesta secció del partit únic es convertirà en l'Organización Española Juvenil (OJE),²⁷⁵ amb la missió de promoció de l'esport i d'organitzar campaments d'estiu, com el de Los Almogàvares a la Riba (Alt Camp),²⁷⁶ o l'alberg que tenia la Secció Femenina a les Masies de Poblet, el Jaime I, on a l'estiu s'hi realitzaven cursos del Servei Social i trobades de les delegacions locals de Secció Femenina.

L'esport, considerat una cosa «moderna», era emprat per la Secció Femenina en el seu programa formatiu i de control social de les dones com una via per a inculcar l'esperit militar, propi dels règims totalitaris. Així es pretenia sostreure les dones d'una existència envoltada de mancances i es proposava un model femení modern i sofisticat, amb l'estètica feixista, inassolible per a la majoria de dones. Així doncs, l'educació física a les escoles era també un camp controlat per l'organització falangista. Montserrat Company fa referència a la incorporació per primera vegada de l'assignatura de gimnàstica a les escoles, tant públiques com religioses, «s'aconseguí establir-la a tots els centres docents» i prossegueix, «a Tarragona s'hagué de sol·licitar a la primera autoritat eclesiàstica l'aprovació del vestuari que, a nivell nacional, havia escollit la Secció Femenina per fer la gimnàstica en els centres d'ensenyament. Els va donar el vistiplau i fou implantat com a uniforme esportiu». L'equipament venia reglamentat específicament, en consonància amb la moralitat ultraconservadora del moment, així els pantalons «los pantalones azules de gimnasia deben ser de una amplitud tal que parezcan enteramente como faldas con vuelo», com els que portava per a l'ocasió Dolors Vergés, «anàvem amb uniforme, totes anàvem amb uniforme, i per fer gimnàstica portàvem unes faldilles de quadres, però a sota ens feien posar uns *pololos*, com uns bombatxos, perquè si ens acotxàvem no es veíes res».

El gener de 1950 es va celebrar a les ciutats de Tarragona i Lleida el XIV Consejo Nacional de Sección Femenina, la trobada ritual biennal presidida per la perenne

275. CRUZ OROZCO, José Ignacio; *El Yunque azul: Frente de Juventudes y sistema educativo: razones de un fracaso*. Madrid: Alianza, 2001.

276. PIQUÉ, Jordi i VIRGILI, Elena; *Tarragona 1950-2000*, p. 17.

jefa, Pilar Primo de Rivera. Conferències i parlaments a l'entorn de les tasques que portava a terme l'organització falangista femenina, entre d'altres es reconeixien els viatges del grup de *Coros y Danzas* de la província de Tarragona per terres americanes. La inauguració dels actes es féu coincidir amb la celebració del dia 15 de gener, onzè aniversari de «la liberación» de la ciutat per les tropes franquistes, amb la celebració d'una missa a la Catedral, oficiada per l'arquebisbe Benjamín de Arriba i Castro, amb l'assistència de les jerarquies provincials del Movimiento i l'Ajuntament en ple.²⁷⁷ Per finalitzar el Consejo, la delegada, Carme Dalmau, va fer entrega d'un «traje regional completo y un magnífico aderezo compuesto de joyas catalanas que hace juego con el traje» a Pilar Primo de Rivera.²⁷⁸ Res es deixava a l'atzar, qualsevol esdeveniment servia per recordar la victòria de Franco, indestriable del discurs nacionalcatòlic. «Cada dos anys hi havia el Consell Nacional i era en una capital de província diferent. Jo vaig estar a Castelló, Girona, Madrid, Sant Sebastià, Múrcia i Logroño. Allí intercanviàvem plans, objectius, iniciatives, etc.», recorda Montserrat Company.

La Llei general d'educació de 1970 proclamà la igualtat de nois i noies en el sistema educatiu i l'obligatorietat de l'ensenyament fins als catorze anys, una reforma congruent amb el creixement econòmic de desenvolupament. En una coincidència sospitosa, a finals dels seixanta, la Sección Femenina va presentar una iniciativa a les Corts en què proposava que la mestressa de casa percebé un salari. El projecte no avançà però reflexa l'actitud de resistència davant el canvi social i el manteniment del seu ideari de domesticitat: «[...] además de darles a las afiliadas la mística que las eleva, tenemos que apegarlas con nuestras enseñanzas a la labor diaria, al hijo, a la cocina, al ajuar, a la huerta; tenemos que conseguir que encuentre allí la mujer toda su vida y el hombre todo su descanso».²⁷⁹

L'aliança de les dones de la Sección Femenina amb el patriarcat franquista era absoluta: preeminència dels homes, salari familiar, doble moral sexual i reforçament de l'autoritat carismàtica masculina, sigui del pare, sigui del marit. La identitat de gènere masculí situa els homes com a proveïdors de la família, la única font d'ingressos mentre les dones assumeixen un paper d'abnegades col·laboradores a la llar. Amb una legitimitació basada en una moral històrica, eterna i inalterable es propugnava la submissió de les dones i en última instància el matrimoni indissoluble per a tota la vida.²⁸⁰

«Kinder, küche, kirche» era la trilogia nazi que esdevenia programa per a les dones: criatures, església i cuina, símbol del flux i reflux de la força de treball femení.

277. *La Vanguardia*, de 17 de gener de 1950.

278. *La Vanguardia*, de 24 de gener de 1950.

279. Text *Escuela Mayor de mandos jóvenes de Sección Femenina*, reproduït per FALCÓN, Lidia; *Mujer y sociedad*. Barcelona: Fontanella, 1969, p. 421. Vegeu també MARTÍN GAITE, Carmen; *Usos amorosos de la postguerra*. Barcelona: Anagrama, 1994.

280. FERRÀNDIZ, Alejandra & VERDÚ, Vicente; *Noviazgo y matrimonio en la vida española, 1974-2004*. Madrid: Taurus, 2004, p. 200-202.

La represa del discurs de la domesticitat en clara subordinació de les trajectòries socials femenines supeditades a les necessitats socials de l'ordre dictatorial.²⁸¹ Un ideari compartit amb tots els feixismes europeus i que a Espanya serà assumit per l'Estat franquista. En una actitud de fons profundament antifeminista, les dones es veuen com a «un ser inferior espiritual e intelctualmente, que carecía de una dimensión social y política y que tenía una vocación inequívoca de ama de casa y madre».²⁸² En l'especificitat espanyola, el renovat patriarcalisme autoritari era més fort per la força del tradicionalisme catòlic.

Una interpretació global de les relacions de gènere sota el franquisme, en destaca la prevalença dels estereotips sexuals.²⁸³ Fins 1962, quan es modifica el marc legal, la discriminació laboral de les dones casades es produeix per manament del mateix Estat, que practica una mena de celibat laboral femení que apareix com una violenta intrusió en la vida privada, és, en definitiva, una mostra de l'estratificació de l'ordre domesticofeixista. Les dones havien d'ésser objecte de mobilització per sostenir el sistema, eren instrumentalitzades per tal de consolidar unes relacions que les discriminaven. Si bé el franquisme no inventà la mobilització femenina antifeminista, va conferir-li unes característiques noves derivades del seu estatisme consubstancial. Per primera vegada era l'Estat, a través del partit únic, l'encarregat des de dalt d'imposar a la societat el monopoli estatal de la mobilització de les dones amb una peculiar aliança amb l'Església.

Acció Catòlica

Les militants catòliques centraven els seus esforços en el desenvolupament d'una acció pública, com a part integrant d'un complex procés de construcció de la ciutadania social i política de les dones, al qual les activistes catòliques van aportar una particular versió de «ciutadania femenina» basada en el catolicisme, les diferències de gènere i el nacionalisme espanyol. Un activisme que patí una profunda reorientació durant la guerra civil i els primers anys del franquisme, que passà de la participació en la creuada a la col·laboració amb el Nuevo Estado franquista.²⁸⁴ La forma i rapidesa amb

281. SAU, Victòria; *Un diccionario ideológico feminista*. Barcelona: Icaria, 1981, p. 141.

282. MOLINERO, Carme; «Mujer, franquismo, fascismo», p. 99.

283. MARTÍNEZ QUINTEIRO, M. Esther; «Mobilización femenina antifeminista en el franquismo. La Sección Femenina del Movimiento» dins CUESTA, Josefina (dir.); *Historia de las mujeres en España. Siglo XX*. Madrid: Instituto de la Mujer, 2003, vol. 2, p. 423-467.

284. BLASCO HERRANZ, Inmaculada. «Dones i activisme catòlic: L'Acció Catòlica de la Mujer entre 1919 i 1950» a *Recerques*, núm. 51 (2005), p. 115-139, de la mateixa autora vegeu l'obra *Paradojas de la Ortodoxia. Política de masas y militancia católica femenina en España (1919-1939)*. Saragossa: Prensas Universitarias de Zaragoza, 2002.

què el règim autoritari va donar resposta a les transformacions en les relacions de gènere mostren la importància, simbòlica i material, que per a la política franquista comportà el fet de codificar amb nitidesa el paper i la conducta de les dones dins del nou Estat; també el fet d'imposar el seu compliment amb la utilització de mecanismes diversos mitjançant una política discriminatòria en els terrenys social i laboral i, el caràcter natalista en l'aspecte demogràfic. L'Estat franquista responia a aquells elements que havien caracteritzat la crisi del període d'entreguerres, relacionats amb el temor al declivi demogràfic, les transformacions en les definicions de les identitats de gènere i en les relacions entre homes i dones. El seu objectiu, sosté Blasco, va ser implantar un model de relacions de gènere basat en les esferes separades, però integrat en una concepció catòlica i nacionalista de l'Estat.²⁸⁵ Les dones no solament van ser reclamades a romandre en l'espai domèstic, sinó que se'ls va exigir que complissin, de manera conscient i preparada, el deure de reproductores biològiques i transmissores dels valors de l'Estat dins de la família. Això convertia l'esfera privada en un àmbit especialment important per a la política autoritària.

L'Església, amb la qual l'Estat va establir una fructífera col·laboració, es va convertir en guia ideològica, subministradora de codis de conducta i definicions de feminitat apropiades per tal d'assolir aquests objectius. Les militants catòliques mantenien una participació pública i organitzada, canalitzada ara al servei d'objectius de repressió, adoctrinament i control social de l'Estat autoritari, com també de moralització –com ara la campanya «Austeridad y Modestia» de 1937, promoguda per Acció Catòlica Femenina– i de recatolització intensiva i extensiva en l'espai públic. Una intervenció que mostra tant la consciència del seu protagonisme com la responsabilitat que aquestes dones tingueren en la construcció i el manteniment del règim franquista.

Amb el suport d'una àmplia xarxa organitzativa de caràcter parroquial i diocesà, construïda al llarg de més de dues dècades, les dones d'Acció Catòlica es van constituir en alternativa i, per tant, en competència real i significativa en allò que fa a enquadrament i socialització, a les dones de la Secció Femenina. Si bé no va haver-hi enfrontaments explícits entre ambdós grups, sovint sura desconfiança per part de Falange davant una major implantació d'Acció Catòlica i una absència quasi total de col·laboració entre dues organitzacions que, al cap i a la fi, duïen a terme activitats molt semblants. Que tenien fins i tot una militància compartida, limitada a l'afiliació de base, ja que estava prohibit ocupar càrrecs directius en ambdues organitzacions, a pobles i petites localitats.

Si la Secció Femenina va rebre oficialment l'encàrrec d'adoctrinar i enquadrar la població femenina, Acció Catòlica no es va limitar a la dimensió apostòlica i benèfica ni a tasques exclusivament piadoses i caritatives, sinó que la seva militància es va recuperar ràpidament de la caiguda experimentada durant la guerra i es van convertir, al costat de la joventut masculina, en la base humana que aguantava en gran mesura

285. BLASCO HERRANZ, Immaculada, «Dones i activisme catòlic», p. 134.

les diferents activitats parroquials (catequesi, beneficència i manteniment del culte). Així també «van col·laborar en la socialització de les dones en els rols domèstics i maternals, dins del seu impuls per restaurar el model de família cristiana que creien haver vist amenaçat pel materialisme, el comunisme i les noves imatges de dona moderna. Es tractava, doncs, de reeducar les dones perquè es reconciliessin amb la seva suposada vertadera identitat i missió: la de ser educadores, guaridores i evangelitzadores dins de la família».²⁸⁶ Els *cursillos de hogar*, les *Semanas de la Madre*, les *Campañas para la Restauración de la Familia Cristiana*, les escoles parroquials d'activitats domèstiques i els cursos de preparació de les joves al matrimoni perseguïen aquesta finalitat. A més, continuaren mantenint l'activitat de beneficència i caritat, que van entendre com un instrument per posar remei a les carències materials generades per la guerra i per aconseguir la recatolització d'aquells que s'havien apartat de l'Església. Les visitadores d'Acció Catòlica van col·laborar amb entitats estatals oferint-los dades relatives a les visites domiciliàries i van divulgar les lleis socials de l'Estat, d'aquesta manera, es van convertir en agents de control social. Les dones van assumir l'execució de les campanyes de caritat en els primers anys de la postguerra.

L'Església i els catòlics entenen la immoralitat com a origen del desordre social i de la decadència a la qual havia arribat el país, per això es van centrar en l'objectiu de reconstruir la moralitat. La guerra civil havia radicalitzat encara més aquesta visió en afegir un element de càstig i regeneració; per això, l'Estat oferia instruments per aconseguir l'aplicació pràctica de la reconstrucció a través de lleis, vigilància de les autoritats civils i càstig de les d'ordre públic. La participació més directa es va desenvolupar en organismes com el Patronato de Redención de Penas, el Patronato de Protección de la Mujer com també en la Junta de Protección de Menores.²⁸⁷ L'apostolat a les presons, la regeneració de les prostitutes i l'acollida i reeducació dels infants repatriats i dels fills i filles dels vençuts constitueixen una bona mostra de l'ús que va fer el règim de la dimensió moralitzadora en la seva política repressiva, i del suport que va rebre en la seva execució.

L'Església –i en especial les ordes religioses– eren un element imprescindible en l'organització del sistema de beneficència mitjançant els establiments col·laboradors, internats, sanatoris dirigits per diferents congregacions que cedien part de les seves places per a menors que estaven sota la protecció de la Junta o del Tribunal Tutelar.

La vida a l'interior dels internats estava regulada des que les menors s'aixecaven fins que anaven a dormir. Les hores es repartien entre les classes de formació, els tallers i les tasques domèstiques, que feien les mateixes internes. A partir de la Llei de primera ensenyança, de 1945, les nenes van rebre una part de formació domèstica i

286. *Ibid.*, p. 136.

287. ROURA, Assumpta (ed.); *Un inmenso prostíbulo: mujer y moralidad durante el franquismo*. Barcelona: Base, 2005.

una altra de formació intel·lectual i professional. La domèstica incloïa administració de la llar, higiene de l'alimentació, medicina casolana, com elaborar un autèntic horari de feina, un pressupost de despeses i d'ingressos, la preparació de menús, etc. La teoria anava acompanyada de pràctiques: rentar, planxar, sargir, netejar, cuinar...

Més directament vinculades amb l'impuls de la jerarquia eclesiàstica, les branques femenines d'Acció Catòlica també van potenciar les expressions públiques de culte, com a mostra del triomf de l'Església i dels rebels. Les condicions en què es presentava l'oportunitat per recatolitzar eren inèdites i van ser aprofitades. La difusió i imposició dels rituals catòlics, dels seus ritus de pas, de festes i símbols religiosos, a més del manteniment de la vida parroquial, van ocupar un lloc central en el seu programa.²⁸⁸

Acció Catòlica va adoptar als anys quaranta el criteri de l'especialització per ambients professionals en buscar adeptes, així van atreure a les seves files mestres, universitàries, obreres i oficinistes; sempre seguint l'objectiu d'educar les joves en els rols domèstics i orientar la seva vida cap al matrimoni, a més de convertir-les en dipositàries de la doctrina catòlica, amb l'objectiu d'exercir influència en els seus medis laborals. Però al mateix temps, l'organització per especialitzacions suposava reconèixer la presència femenina en aquests espais laborals o estudiantils que, o bé eren concebuts en masculí o s'entien com a perillosos des d'un punt de vista moral. Ja que aquesta presència era innegable i inevitable, calia procurar que no afectés la seva concepció catòlica de la feminitat de manera conscient i permanent. En tot cas, com afirma Immaculada Blasco, aquestes organitzacions catòliques van representar per a les joves una oportunitat de trobar espais de sociabilitat en un marc sociopolític que va imposar la llar com a lloc natural de les dones.

Tot i el gran afany de moralització, sobretot aconseguit a través de la xarxa parroquial, no es pot negar la voluntat benèfica de l'organització, encara que aquesta beneficència anés carregada d'alts continguts repressors, en consonància amb el discurs d'un retorn a la feminitat cristiana. L'ajuda creava una situació de contradicció en la mentalitat dels més desafavorits econòmicament, per un costat era necessària per poder cobrir necessitats bàsiques de la família, i per l'altra moltes vegades era contrària a la ideologia política; així, doncs, sovint els beneficiats havien d'arraconar les seves idees per poder posar un plat a taula als seus fills. Tampoc es pot negar que amb el temps Acció Catòlica va evolucionar cap a plantejaments menys repressors en l'àmbit de la moralitat, algunes persones vinculades a l'organització van reconduir la seva activitat cap a moviments que posaven en dubte la legalitat del franquisme, i van integrar-se en noves organitzacions catòliques, però de tall ben distint, com l'Hermandad Obrera d'Acció Catòlica, esclertes que van permetre que s'organitzés un moviment obrer de base als barris, que se saltaven l'estreta vigilància de les autoritats franquistes civils. Als barris de Tarragona, aquest moviment va mantenir un fort arrelament

288. BLASCO, Immaculada; «Dones i activisme catòlic...», p. 138.

fins al punt que en les eleccions municipals de 1979 van ser elegits dos regidors de la Candidatura per la Participació dels Veïns.²⁸⁹ Carmen Muñoz va formar part d'aquest moviment catòlic que va derivar cap a plantejaments vinculats amb la lluita obrera, com ella mateixa explica: «movimiento de iglesia, la banda obrera de Acción Católica, una organización católica que la creó un seglar de Vilanova i la Geltrú, en Catalunya este movimiento estaba muy fuerte, y aquí en Tarragona como 40 o 45 personas que tomaban compromiso de lucha por la justicia». Un nucli fort d'arrelament a Tarragona se situava als barris com Torreforta «recuerdo que formaba un grupo de la fábrica para que fuera tomando conciencia de la injusticia, que las personas teníamos nuestra dignidad, entonces fuimos creando grupos», relata Muñoz, i continua sostenint que «siempre se ha notado ese compromiso de fe hacia la lucha desde la HOAC. Que hubo mucho enganche sobre esto, y fue muy importante en aquellos tiempos». Les dimissions de dirigents amb què es va saldar la crisi d'Acció Catòlica l'any 1968²⁹⁰ van ser el resultat d'un procés al llarg del qual els laics s'havien anat distanciant de les concepcions religioses i socials mantingudes per la jerarquia espanyola.

Carme Molinero destaca el caràcter antifeminista dels moviments i dels règims feixistes.²⁹¹ La influència de l'antifeminisme catòlic, de la misogínia paulina, els arguments biologistes, l'aprofundiment de l'estereotip de la dona com a «àngel de la llar» constitueixen les bases discursives del reaccionarisme en les relacions dels gèneres. Les polítiques repressives dels feixismes van tendir a negar els drets individuals de les dones amb un obsessiu control sobre les funcions reproductives, com a l'Espanya franquista, en què l'avortament fou considerat un crim d'Estat i fou prohibida i penalitzada la venda d'anticonceptius per la Llei de gener de 1941. El Codi civil, reimplantat el de 1889, com el Codi penal, on es reintrodueix el delictes d'adulteri que era causa de separació exclusivament si la implicada era la dona, constitueixen altres fites del totalitarisme contra les dones.

El «Nuevo Estado» havia d'assumir els valors feixistes, compendi dels catòlics i dels falangistes, a la recerca de perpetuar els rols tradicionals de les dones. El model de feminitat basat en l'abnegació, la resignació i el sacrifici minaven els valors recentment adquirits de l'amor propi, la identitat col·lectiva, la creativitat i l'activitat femenina durant la II República i l'experiència de la guerra civil.

289. AHT. Fons Associacions i institucions. Candidatura per a la Participació dels Veïns (CPV), 1979-1983.

290. GARCÍA CHECA, Amèlia; *Ideología y práctica de la Acción social católica femenina (Cataluña 1900-1930)*. Màlaga: Publicaciones de la Universidad de Málaga, 2007.

291. MOLINERO, Carme; «Mujer, franquismo, fascismo. La clausura forzada en un "mundo pequeño"» dins *Historia Social*, núm. 30 (1998), p. 97-118. En el mateix número, un balanç de la repressió franquista a CENARRO, Ángela; «Muerte y subordinación en la España franquista: el imperio de la violencia como base del "Nuevo Estado"», p. 5-22.

Segons Immaculada Blasco des del present es pot observar una contradicció entre el missatge difós del model femení, basat en el matrimoni i la maternitat, i el comportament de les dirigents de la branca femenina d'Acció Catòlica. Per transmetre els valors de tradició i família, els quadres dirigents eren dones actives, que participaven en la vida pública, que a voltes viatjaven per dins i per fora del país, unes activitats que es contraposaven amb el model de dona casada, mare, cuidadora, vetlladora de la llar. Un exemple n'és Teresa Forès, que a través de l'organització Càritas, branca dedicada a la beneficència dependent d'Acció Catòlica, va poder viatjar a Alemanya per realitzar pràctiques d'assistent social, on va entrar en contacte amb emigrants espanyols, que havien vist impulsada la seva sortida del país per raons econòmiques, però també polítiques, i que van provocar en Forès el naixement de la consciència social, «sí que es va despertar la inquietud social, va ser potser el xoc, o la vivència més forta que vaig tenir» i continua explicant que «Càrites tenia uns centres molt macos, també hi havia els centres espanyols que eren més pro Franco, però els de l'Església estaven més oberts i jo podia estar amb les dones, fèiem reunions amb els obrers».

7. LES ALTRES CATALANES

Grup de barraques al costat de la Campsa (1966). Fotografia Fons Canadell (AHT).

Conec a una nena de dotze anys que ha tingut cura dels quatre o cinc fills que la seva mare ha tingut darrere d'ella. Sempre la veus amb una criatura de bolquers als braços, tant si va a jugar com si va a comprar. La seva assistència a l'escola, és clar, ha estat esporàdica; fins i tot, de vegades, quan ella tenia temps, la seva mare no tenia diners per enviar-la-hi.*

FRANCESC CANDEL²⁹²

Desarrollismo a Tarragona

En manllevar el títol del llibre *Els altres catalans* de Francesc Candel, però en clau femenina, volem resseguir la configuració social de la ciutat de Tarragona, transformada a causa del fenomen de la immigració procedent de les zones econòmicament més deprimides d'Espanya. Tarragona va doblar la seva població en tan sols deu anys; en una dècada, els habitants de la ciutat van passar de 57.428 el 1965 a 100.786 el 1975. Es produí un creixement del 75'5%, perquè a banda de l'impressionant creixement de la natalitat conegut com *baby boom*, durant els seixanta, entre 1966 i 1970, arribaren a Tarragona 18.921 persones, que representaren un increment del 91% sobre el creixement natural de la població.²⁹³ Els cinc anys següents (1971-1975) s'instal·laren als barris perifèrics de la ciutat 20.807 immigrants nouvinguts.²⁹⁴ Aquestes xifres evidencien una arribada de gairebé 40.000 persones que requerien un sostre, una escola, un centre sanitari, clavegueram, aigua potable, connexió elèctrica i, en definitiva, necessitats noves i creixents d'ordre urbanístic i social que, com altres serveis públics, l'ajuntament franquista es mostrà incapaç de posar en marxa.

* CANDEL, Francesc; *Els altres catalans (edició no censurada)*. Barcelona: Edicions 62, 2008, p. 336-337.

292. CANDEL, Francisco; *Primera història, primera memòria*. Barcelona: Edicions 62, 2006. CAROL, Carme; *Francesc Candel/Carme Carol*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1991. RIERA, Ignasi; *Candel, Paco o Francesc: apunts per a un retrat*. Barcelona: Xarxa Cultural, 1988.

293. DDAA; *Història econòmica de la Catalunya contemporània. Segle XX. Població, agricultura i energia*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1989, vol. 5.

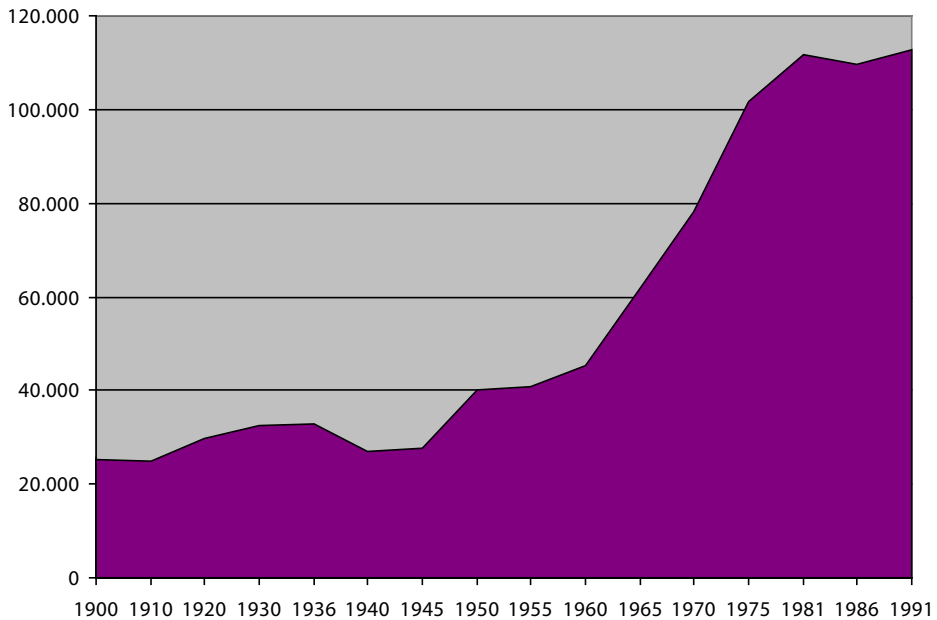
294. PIQUÉ, Jordi i VIRGILI, M. Elena; *Tarragona 1950-2000*, p. 146.

Evolució de la població a la ciutat de Tarragona, a la província i a Catalunya de 1900 a 1991 ²⁹⁵

Any	Tarragona	Província de Tarragona	Catalunya
1900	25.207	337.964	1.966.382
1910	25.009	338.485	2.084.868
1920	29.623	355.148	2.344.719
1930	32.379	350.668	2.791.292
1936	32.989	348.993	2.921.216
1940	27.120	339.299	2.890.974
1945	27.770	352.091	3.073.254
1950	40.084	356.811	3.240.313
1955	40.850	360.403	3.534.184
1960	45.273	362.679	3.935.779
1965	61.756	404.000	4.498.114
1970	78.238	431.961	5.122.567
1975	101.619	484.583	5.663.135
1981	111.689	516.078	5.959.530
1986	109.557	531.281	5.977.008
1991	112.801	544.637	6.115.759

295. Elaboració pròpia a partir de les dades de l'Idescat.

Evolució de la població a Tarragona entre 1900 i 1991

La mirada de les altres catalanes és imprescindible per comprendre la història de la ciutat de Tarragona i la seva transformació. Quan es parla d'immigració, sempre se'n parla en termes genèrics i s'amaga una part de la població que la va viure de manera diferent: les dones. Les andaluses, murcianes, gallegues i extremeñes vivien sota la dictadura una realitat quotidiana desconnectada de la resta de la comunitat tarragonina.²⁹⁶ En construir el discurs del fenomen migratori des de la vessant de la trajectòria de vida d'algunes de les nostres entrevistades estem donant veu a una part de la societat que moltes vegades no l'ha tingut. Cedim la paraula a les protagonistes del procés de conversió de migrants súbdites a immigrants i d'immigrants a ciutadanes de Tarragona. Per a la correcta interpretació del text s'ha de puntualitzar que una persona és migrant quan es mou i es desplaça pel territori, i el concepte immigrant fa referència, en sentit estricte, a un procés de mobilitat espacial que implica canvi de residència i és des de la perspectiva del lloc d'arribada que pren el seu sentit.²⁹⁷

296. MARIN, Martí; «Familiares pero desconocidas. Las migraciones interiores durante el régimen franquista» dins GÓNZALEZ MADRID, Damián; *El franquismo y la transición en España. Desmitificación y reconstrucción de la memoria de una época*. Madrid: Catarata, 2008, p. 61-95.

297. MARTÍNEZ FLORES, Lúdia & ROCA GIRONA, Jordi; *Recomençar una vida. Una memòria del procés migratori de les dones a Reus (1950-1970)*. Reus: Publicacions de l'Arxiu Municipal de 2004, núm. 8.

En la immediata postguerra es reprenen les migracions anteriors a 1936. Els moviments de població s'inicien ja en els anys quaranta, però és en la dècada dels seixanta i setanta quan aquesta es fa més intensa pel gran nombre de desplaçaments dins el territori hispànic.²⁹⁸ Les xifres de saldo migratori apunten a dos fenòmens per a Catalunya: les àrees urbanes reben immigrants, i les àrees rurals expulsen població. Per tant, la Tarragona capital de província, ben posicionada en l'arrencada industrialitzadora del desenvolupament, era una ciutat d'acollida per a vells i nous catalans.²⁹⁹

En la primera etapa del franquisme, el Govern no va impulsar la immigració sinó que, a causa de les condicions econòmiques, era la mateixa població la que decidia traslladar la seva residència per buscar millors oportunitats vitals. Els buscadors de noves oportunitats en arribar al seu destí es trobaven mancats de tota mena de drets reals de ciutadania, de fet, com tothom sota la dictadura, però encara més a causa de la legislació franquista vigent, segons la qual els nouvinguts no tenien cap mena de defensa possible i restaven sotmesos a l'arbitrarietat de les autoritats del territori. A l'hora de triar destinació, el factor determinant sempre era la possibilitat de trobar feina i durant la postguerra a Catalunya hi havia demanda de treballadors, encara que, després, la inserció laboral no fos en la feina somniada; lògicament els immigrants anaven a parar als llocs de treball més durs, insegurs i mal retribuïts.

La millora de les condicions econòmiques va anar acompanyada d'una autèntica allau immigratòria sense precedents de treballadors provinents d'Aragó, Múrcia, Andalusia i Extremadura, de manera que més de la meitat del creixement de l'etapa 1960-1975 va ser com a conseqüència de la immigració. Fins el 1970, a Catalunya el creixement migratori va ser superior al creixement natural. Les persones arribades es van assentar, principalment, a les àrees urbanes de la costa, entre el Tarragonès i l'Alt Empordà; l'àrea metropolitana de Barcelona va ser el principal nucli d'atracció de la immigració, la qual cosa va comportar canvis demogràfics, d'infraestructures i urbanístics. L'augment de mà d'obra va ser un element clau de l'expansió econòmica, tant com a força de treball com perquè l'arribada de noves famílies va incrementar la demanda de béns, com ara els habitatges, i la producció d'aquests béns, a la vegada, va generar nova demanda de mà d'obra.

Amb tot, l'expansió va presentar greus desequilibris. La concentració de població va tenir lloc sense cap mena de planificació urbanística ni territorial i amb una nul·la sensibilitat ecològica i protectora dels recursos naturals. Ciutats i barris perifèrics van créixer de manera anàrquica, ja que es feien prevaler els interessos privats especula-

298. TERMES, Josep; *La immigració a Catalunya: política i cultura*. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, 1983.

299. LLOP TOUS, Josep; *La industrialització de Tarragona (1957-1971) i les seves circumstàncies*. Tarragona: Arola Editors, 2002.

tius. La presència del barraquisme i la manca absoluta d'infraestructures va ser d'allò més habitual.³⁰⁰

El resultat va ser una economia catalana amb un mediocre nivell de tecnologia, amb uns treballadors amb poca formació i amb unes tècniques empresarials poc modernes, resultat de l'abundor i del cost de capital humà. Aquestes deficiències en capital tecnològic es van posar de relleu quan, a inicis dels anys setanta, es va començar a notar la crisi econòmica internacional.³⁰¹

La immigració de Tarragona respon a la realitat social i política viscuda a la dècada dels anys seixanta, que es donà a tot l'Estat i que rebé el nom de *desarrollismo*, el qual capgirà l'estructura econòmica d'Espanya. L'any 1957 representa la fi de l'autarquia econòmica gràcies a l'elaboració per part del règim d'un Pla d'Estabilització a instàncies dels organismes internacionals com el Banc Mundial i el Fons Monetari Internacional. Tot just feia deu anys que la població espanyola encara s'alimentava amb les targetes de racionament.

En la dècada dels seixanta s'assoliren xifres rècord en el moviment migratori que comportaren un autèntic despoblament d'amplies zones rurals i de màxima concentració en les àrees urbanes, ara ja metropolitanes, conformant dos móns ben diferents; en molts punts de l'Estat, el *desarrollismo* va ser un eufemisme i en d'altres, una realitat. A Tarragona va ser una realitat, el màxim exponent de la qual va ser el sector petroquímic. La ciutat va restar allunyada del creixement industrial, tret de Campsa i Tabacalera, fins a mitjans dels anys cinquanta, període en el qual l'economia tarragonina se sostenia en l'activitat del port i la pesca, en el comerç de vins (a les comarques de l'interior de la província), en l'elaboració de tabac i en les tasques més qualificades vinculades a l'administració pública.³⁰²

L'activitat portuària havia estat impulsora de l'economia urbana, ja que el port tarragoní era el centre de recepció i distribució de mercaderies del sud de Catalunya.³⁰³ La considerable activitat exportadora de vi que produïen les comarques interiors (Priorat, Alt Camp, Baix Camp i Conca de Barberà) en els cellers cooperatius de cada localitat, la proximitat amb Barcelona, el seu gran nucli industrial i la disponibilitat d'espais per créixer també van ser factors que van possibilitar el creixement econòmic.

300. ARRIBAS QUINTANA, Ramon; «La immigració, problema i esperança de Catalunya» dins RIQUER, Borja de; *Història, política, societat i cultura dels Països Catalans*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1997, vol. XI, p. 88-90. MARTÍNEZ, Francisco; «L'arribada dels immigrants» dins SOLÉ SABATÉ, Josep M.; *El Franquisme a Catalunya (1939-1977)*. Barcelona: Edicions 62, 2006, vol. 3, p. 164-176.

301. TAMAMES, Ramon; *Estructura econòmica de España*. Madrid: Alianza, 2008, 25a edició.

302. OLIVÉ SERRET, Enric; «El Franquisme», p. 253-282.

303. ALEMANY, Joan, BLAY, Jordi & ROQUER, Santiago; *Port de Tarragona: història i actualitat*. Barcelona: L'Avenç, 1986.

Tarragona era una ciutat provinciana de militars, capellans i funcionaris,³⁰⁴ s'ha dit sovint entre el tòpic i la realitat, que va considerar-se en la seva condició de capital provincial sota el franquisme; l'administració de tota la província hi estava centralitzada, tots els òrgans de govern i representació de l'Estat es trobaven repartits entre la plaça Imperial Tàrraco i el Balcó del Mediterrani. En l'etapa compresa entre 1950 i 1965 Tarragona va veure modificada la seva fesomia arquitectònica, es va construir el col·legi Jaume I (1955), a prop de l'escorxador, la Universitat Laboral (1956), la Ciutat Residencial d'Educació i Descans (1957), el Museu Nacional Arqueològic (1960) i l'edifici que va marcar una avantguarda en el moment de la seva construcció: el Govern Civil (1964), projectat per l'arquitecte Alejandro de la Sota. La iniciativa privada també va invertir en la construcció de nous edificis com ara el Cinema Coliseum (1953), el col·legi La Salle a la plaça Imperial Tàrraco (1956), l'església de Torreforta (1956), el col·legi de Sant Pau (1956) i l'Hotel Imperial Tàrraco (1963).³⁰⁵ Altres obres d'inversió pública, entre 1968 i 1976, durant el mandat municipal de Ricardo Vilar Guix van ser la construcció del teatre auditori del Camp de Mart (1970); la reforma del Pont Vell del Francolí (1970); la prolongació de l'actual avinguda del President Macià (1971), aleshores Pius XII; l'obertura del Museu del Pretori (1971) i la millora de la plaça del Fòrum (1973). L'any 1972 es va construir el Palau de Justícia i es va inaugurar el nou camp del Gimnàstic, i el 1976 s'iniciaren les obres de construcció de l'autovia de circumval·lació per fora de la ciutat, i el mateix any també es va construir l'hospital de Santa Tecla. A finals dels anys setanta es feren obres a la muralla romana a la Via de l'Imperi i augmentà la construcció d'habitatges en alçada, entre els quals destacava l'edifici Zeus a l'avinguda Vidal i Barraquer (1978).³⁰⁶

La jugada de l'alcalde Sanromà en la compra de terrenys per construir fàbriques va servir per accelerar el procés d'industrialització de l'àrea tarragonina; amb el vistiplau dels regidors municipals i el governador civil de la província, va comprar els terrenys del primer polígon, que seria el d'Entrevies, al sud de la ciutat, i després els va vendre a les empreses interessades.³⁰⁷ El 1959 al Polígon d'Entrevies s'hi va sumar el Polígon Francolí. Aquesta gran disponibilitat de sòl industrial va ser un bon revulsiu perquè la indústria de fora s'instal·lés a la seva perifèria.

El 1961 l'alcalde Sanromà fou rellevat per Benigne Dalmau, que va continuar amb el mateix sistema de compra de terrenys, però aquesta vegada hi va haver un escàndol financer, el nou alcalde va ser acusat de l'apropiació indeguda de trenta-vuit milions de pessetes. El 1965 Dalmau fou destituït i empresonat juntament amb dos dels seus col·laboradors, quatre anys després es dictà la sentència que el condemnà a set anys

304. PALAU VERGÈS, Montserrat; *Maria Aurèlia Capmany*, p. 24.

305. PIQUÉ, Jordi i VIRGILI, M. Elena. *Tarragona 1950-2000*, p. 38.

306. *Ibid.*, p. 343-401.

307. OLIVÉ SERRET, Enric; «El Franquisme», p. 253-282.

de presó en un insòlit cas que castigava la corrupció, una pràctica molt estesa sota la dictadura, si bé la memòria oral imputa l'actuació de la justícia a les desavinences entre l'alcaldia i el Govern Civil. Sigui com sigui, la industrialització de Tarragona ja era un fet i a partir d'aleshores no faria més que expandir-se. El 1963 començava la producció l'empresa Aliada Química SA, i Cepsa demanava autorització per a la construcció d'una refineria per a la producció d'asfalts.³⁰⁸

L'any 1969 el ministre d'Indústria López Bravo anunciava que una nova refineria s'ubicaria a Catalunya, encara sense localització precisa, la qual acabaria situant-se a l'interior del camp de Tarragona. Però no tothom va veure amb bons ulls aquest anunci, ja que el sector turístic tarragoní va pressionar fins que va forçar el trasllat de la refineria a dotze quilòmetres de la ciutat, entre la Pobla de Mafumet i el Morell, a prop del polígon químic però prou lluny de la platja. La concessió de la refineria va recaure en diverses empreses que finalment van fusionar-se el 1972 sota el nom de l'Empresa Nacional de Petróleos de Tarragona, SA (ENATSA), que un any més tard es convertiria en l'Empresa Nacional de Petróleos (ENPETROL). Durant aquests anys el sector de la química al territori havia continuat expandint-se, també el sòl industrial utilitzat que s'havia escampat cap als municipis de Vila-seca, Constantí, el Morell i la Pobla de Mafumet. Aquest inici del procés d'industrialització suposaria un canvi radical per a tota la ciutat, i sobretot per als seus habitants. La transformació va ser demogràfica, urbanística, social i econòmica.³⁰⁹

L'arrencada industrialitzadora va enfortir l'efecte crida de la zona com a destinació dels migrants del centre i sud peninsulars. El perfil d'immigrant era d'una persona jove que buscava noves oportunitats laborals, no els mancava la feina al seu punt d'origen, ja que molts provenien del camp, però eren feines precàries, dures i estacionals, que aportaven més penúries que alegries. Els primers d'arribar a les ciutats catalanes van ser homes joves, que van posar-se a treballar en la construcció i en el peonatge industrial. Molts d'aquests joves poc temps després de la seva arribada van impulsar la migració de tota la seva família, com és el cas de Carmen Muñoz: «Mis padres se vinieron primero, se vinieron en el 1957. Un hermano mío se vino antes, no se si era por el 55, y yo después vine la última, porque yo estaba en Córdoba», Muñoz continua evocant aquell temps «y entonces a partir de 1963 me vine para aquí, y mis padres vivían a Entrevías, en una casa que era una casa con seis viviendas, que no había ni luz eléctrica ni nada, que eran de los Centellas, que estaban aquí en Torreforta».

Un cas, el de Carmen Muñoz prou representatiu de tantes famílies que patien un periple en busca d'un habitatge amb unes mínimes condicions. L'absència de previsió i de recursos per part de les polítiques públiques del període franquista va portar els

308. LLOP, Josep; *La industrialització de Tarragona (1957-1971)*, p. 47-53.

309. MARGALEF LLEBARIA, Joaquim; *El Tarragonès: estructura econòmica: expansió industrial i desequilibris sectorials*. Barcelona: Caixa d'Estalvis de Catalunya, 1979.

immigrants a una activitat d'èstricta precarietat en l'allotjament. Cadascú s'encabia allà on podia, en una pensió, rellogat en un pis, amb uns familiars o amics o, esgotades les altres possibilitats, en una barraca. Les barraques a Tarragona van proliferar a la zona de l'Arrabassada i a la llera del riu Francolí, a prop de la zona industrial d'Entrevies. Pepita Pomerol dóna constància de la situació dels nouvinguts a través de la coneixença de les companyes d'origen immigrant que treballaven a la fàbrica de Tabacs «a la Tabacalera també van entrar noietaes, van venir d'allà lluny, i van anar a viure al riu, que hi havia *xavoles* de molta gent que no podia pagar un pis, primer va venir el pare, i quan van arribar els altres al riu Francolí, després ja es van anar situant».

El barraquisme es defineix com la creació de barris marginals sense equipaments ni infraestructures, és a dir, sense llum, aigua, xarxa de clavegueram ni servei d'escombraries. Les barraques, de dimensions reduïdes, eren construïdes amb materials aprofitats de la construcció, com plaques de metall, fustes i totxanes. Teresa Fortuny recorda com els nouvinguts s'havien instal·lat a la llera del riu Francolí, en un espai flanquejat per un mur de contenció que havia estat construït als anys trenta, arran d'una riuada que va matar a gent de la zona del Serrallo «en aquell tros, els immigrants venien al magatzem de fusta on jo treballava, compraven uns taulons i unes planxes d'uralita, i la nit del dissabte al diumenge aixecaven una barraca entre tots. I aquí potser hi vivien un centenar de famílies».

A l'Arxiu Municipal de Tarragona es conserva un treball d'inspecció sobre les barraques que hi havia al municipi, que va ser encarregat per l'alcalde Benigne Dalmau a petició del governador civil, Rafael Fernández Martínez i que Jordi Piqué ha documentat.³¹⁰ Piqué aconseguí identificar 404 barraques, agrupades en deu nuclis, en els quals hi vivien 1.894 persones, un 3'64% de la població de Tarragona. La zona on s'havien instal·lat més barraques eren els marges del riu Francolí, i sota els ponts que travessaven el riu, moltes de les barraques també es concentraven a la zona de la platja, a la desembocadura del riu, una ubicació molt perillosa perquè podien patir les conseqüències de la baixada del riu en cas de pluja, com així va ocórrer l'any 1970, quan la força de l'aigua es va emportar tot el que va trobar al seu pas. La segona zona on hi havia més concentració de barraquisme era a l'àrea propera al polígon d'Entrevies, amb uns 315 residents. També a les parcel·les de Tuset, situades a l'actual urbanització de la Vall de l'Arrabassada on s'hi registraven uns 200 residents, i finalment a l'entorn del Llorito, a l'Ermida de la Salut i de la Falsa Braga.

La gran majoria dels immigrants que vivien a les barraques provenien d'Andalusia, eren uns 1.240 andalusos, que representaven 65'4% del total, però majoritàriament eren originaris de les províncies de Còrdova i Jaen. Sabem que un 30'3% eren de pobles de la província de Còrdova, en concret de municipis com Benamejí,

310. PIQUÉ PADRÓ, Jordi; «Els barris» dins GÜELL, Manel & ROVIRA GÓMEZ, Salvador-J.; *L'Home i l'Historiador. Miscel·lània en homentatge a Josep M. Recasens i Comes*. Tarragona: Port de Tarragona, 2007, p. 343-354.

Jauja, Lucena, Pozo Blanco i Puentegeñil. Els immigrants que vivien en barraques de la província de Jaen representaven un 20'3%, i eren principalment de Bélmez de la Moraleda, Cambil, Úbeda i Vilchez.

Matilde Dorado era una d'aquestes residents, provinents de Còrdova, en concret del poble de Jauja, que van instal·lar-se en una barraca a la vora del riu Francolí, tenia onze anys quan va arribar a Tarragona: «A mi me agradaba el río Francolí. Mi tío vivía allí como muchísima gente que había emigrado para aquí. Llegamos y él tenía una casita y mi padre hace otra, al lado de él, con una habitación para nosotros que éramos cinco, y una habitación para ellos, y la cocina y el comedor».

El barraquisme inicial va anar deixant pas a l'autoconstrucció, quan els treballadors immigrants aconseguen la propietat d'una parcel·la. Matilde Dorado recorda que: «Cuando empezaron a vender terrenos en Bonavista, en el sesenta mi padre compra ahí un terreno, mi tío también, y hacemos una casa». Les altres famílies novvingudes segueixen el mateix procés que el de la Dorado, i aconsegueixen adquirir un petit terreny als nous barris que estaven sorgint al voltant de Tarragona. La lluita fou primer per establir-se en un nou territori, però ara se centrava a aconseguir un habitatge digne, i més tard els esforços es concentrarien a aconseguir uns serveis sanitaris, urbanístics i socials dignes: l'asfaltat del carrer, la xarxa de clavegueram, un transport públic fins al nucli de Tarragona, etc. Però la solidaritat interna de la comunitat immigrada actuà com a medicina per a totes les mancances del dia a dia, l'esforç i la lluita van convertir zones inimaginables en vertaders barris, eren els anomenats barris d'autoconstrucció, el màxim exponent del qual, al camp de Tarragona, fou el barri de Bonavista.

El barraquisme es mantindria encara durant la segona meitat dels anys seixanta. Tot i que al maig de 1969, la policia municipal comunicava que havien finalitzat els treballs d'enderrocament de les barraques del polígon d'Entrevies i de la desembocadura del Francolí, no seria fins després del desbordament del riu Francolí, l'any següent, que se cercaria una solució, i els últims residents de les barraques s'establirien al nou barri de l'Esperança.³¹¹ Les obres d'aquest barri es van iniciar el 1973 i es van acabar el 1976. Entre les autoritats civils i les eclesiàstiques s'acordà de crear un poblament d'absorció; la construcció va anar a càrrec del Patronat Municipal de l'Habitatge, i havia de ser una zona que servís d'espai de transició entre els nuclis de barraques i els habitatges definitius, amb plena integració social, per això se l'anomenà «barri de l'Esperança», en el qual el jesuïta Joan de la Creu Badell va dur a terme una gran tasca cohesionadora.

La mostra de la població assentada en barraques i que més tard va crear els barris era nombrosa i jove, les dades són que el 51% dels residents comptava amb menys de dinou anys el 1964, i que només un 2% dels novvinguts tenia més de seixanta-cinc

311. LLOP, Josep; *La industrialització de Tarragona (1957-1971)*, p. 131-154.

anys.³¹² Molta de la població jove activa ingressava al mercat laboral com a aprenent després de complir els catorze anys, ja que les condicions de vida i la manca de places en centres d'ensenyament negaven la possibilitat educativa a molts infants. Bona part dels nouvinguts eren jornalers rurals, per tant amb una escassa formació professional, per això la gran majoria treballaven com a peons en l'àmbit portuari o ferroviari, en concret un 77% dels treballadors.³¹³ Pel que fa al treball femení, moltes dones es dedicaven a les tasques domèstiques, a «fer hores» en el sector de la restauració o de la neteja, com ens exemplifica la trajectòria laboral de Charo Romano: «una dona arriba i les feines que et trobes són totes precàries i residuals, són neteja i restauració, amb horaris completament que dificulten molt la participació a nivell social perquè estàs treballant en aquestes hores». L'altre sector per excel·lència que ocupava la població femenina jove era el peonatge industrial, és a dir, que les altres catalanes treballaven com a operàries a diverses fàbriques com la d'olis Abaco, la de camises Seidensticker, la de bolígrafs Bic-Laforest, la de galetes Loste i la Tabacalera, com explica Carmen Muñoz, peona de la fàbrica de bolígrafs, «casi todos éramos andaluces, extremeños, y bueno teníamos un ritmo de trabajo en cadena, teníamos que trabajar en cadena, era un trabajo duro, pero bueno, tenías tu sueldito y allí íbamos la gente contenta porque teníamos nuestro sueldo al mes y podíamos vivir».

De vegades les noies no tenien ni l'edat reglamentària per treballar, però sí que eren considerades prou madures per no estudiar i contribuir en la migrada economia familiar. Aquest era el cas d'Ángeles de la Fuente que «com que vaig venir a mig curs, ja no podia anar a l'escola, i la veritat és que per la situació econòmica necessitava començar a treballar, i vaig començar a treballar als tretze anys, cuidant uns nens», i continua explicant «després vaig anar a treballar a la Loste, la fàbrica de galetes. Com que encara no tenia l'edat, vaig estar treballant sense contracte, perquè fins als catorze no podíem tenir contracte. I quan vaig tenir els catorze em van fer un contracte», l'objectiu principal era que tots els membres de la unitat poguessin aportar recursos monetaris a les dificultoses economies familiars.

Els barris tarragonins

Bonavista presenta unes característiques pròpies i diferencials dels altres barris de Tarragona, el barri va sorgir entremig dels polígons Francolí i Entrevies i va ser d'autoconstrucció.³¹⁴ La falta de planificació, el greu problema de l'habitatge i la manca

312. PIQUÈ PADRÓ, Jordi; «Els barris», p. 349.

313. *Ibid.*, p. 349.

314. L'obra de referència per analitzar el naixement dels barris tarragonins és PUJADAS, Joan & BARDAGÍ, Federico; *Los barrios de Tarragona. Una aproximación antropológica*. Tarragona: Ajuntament de Tarragona, 1987.

d'infraestructures va fer que els obrers, manllevant hores al descans en un temps de llargues jornades laborals, es construïssin casa seva a partir de 1959, que és l'any que marca les primeres construccions al barri. Com relata M. Teresa Forès, «eren dones que en un principi havien viscut a Entrevies fins que després van començar a fer-se les casetes de Bonavista, perquè quan jo vaig arribar al barri de Bonavista no hi havia aigua, només hi havia set fonts, les famílies es feien les casetes els dissabtes i els diumenges, eren coses molt dures però molt maques de veure». Pocs anys després, a mitjans del 65 es comença a gestar la creació de l'Associació de Veïns, un dels espais que promourien la lluita antifranquista a Tarragona. «En Bonavista había un movimiento espectacular, y la gente pues respondía muy bien. Si te subían los autobuses se montaba, quiero decir que había mucha conciencia de que teníamos que mejorar», recorda Matilde Dorado. Finalment, a principis dels anys setanta, es va legalitzar l'Associació de Veïns de Bonavista com explica Forès, de la qual ella va ser promotora com a assistent social del barri, «jo vaig anar a buscar uns estatuts d'uns barris de Barcelona i l'any 1971 va ser que els estatuts els vam presentar al Govern Civil, va ser quan es va formar l'Associació de Veïns de Bonavista».

Un nombre elevat de famílies de classe obrera que vivien en cases de la Part Alta es traslladaren al barri de Torreforta, on començaren els polígons d'habitatge públic, ja que els habitatges del casc antic no reunien les condicions de salubritat mínimes i, a més, les males condicions s'havien vist agreujades per la guerra civil, per l'escassa –per no dir nul·la– inversió de l'ens municipal i per la inexistent iniciativa privada. La construcció de la Universitat Laboral (1956) i del polígon industrial d'Entrevies (1957) va generar demanda de treballadors; la proximitat de Torreforta, i en general dels barris de ponent, als terrenys on es construïen van provocar l'arribada dels primers obrers forans. La trajectòria familiar de Manola Brunet reflecteix el procés d'establiment dels nouvinguts a la ciutat, la seva família primer es va instal·lar en un pis en condició de rellogada al carrer Cós de Bou, i després van accedir a un pis de protecció oficial, «en aquells moments Tarragona deia que Torreforta era el barri sense llei, perquè hi havia un allau d'immigrants que arribaven allà sense serveis, els carrers no estaven asfaltats, sí que hi havia aigua i llum. A finals dels anys cinquanta les condicions eren molt dolentes, la pavimentació de carrers no es va fer fins a finals dels anys seixanta».

Al barri de Torreforta s'hi va edificar el col·legi públic Gual Villalbí, les obres del qual van acabar-se el 1960. El centre disposava de set aules escolars; abans de la seva construcció els infants del barri anaven a classe als baixos d'un bloc de pisos. Manola Brunet va ser alumna d'aquesta escola i recorda com «al començament del barri, a mitjans del 57, hi havia locals habilitats per fer d'escola primària, jo recordo anar a l'escola en un pis d'aquests habitatges de protecció oficial». L'escola va ser inaugurada pel ministre tarragoní sense cartera Pere Gual Villalbí (Tarragona 1885 - Barcelona 1968) i l'arquebisbe Benjamín de Arriba i Castro. Si Manola Brunet va ser alumna de l'escola Gual Villalbí, Lluïsa García hi va exercir de mestra; abans, però, va treballar

en els pisos del barri de Torreforta habilitats com a escoles, una solució provisional al gran allau d'immigració de famílies nombroses que provocava que les aules estiguessin saturades de criatures: «van estar molt de temps ens uns baixos, en unes condicions infames, jo me'n recordo que sempre protestava a les autoritats i no em feien cas, en uns pisos petits uns damunt dels altres, perquè eren pisos petits habilitats com a escoles», i García continua explicant la greu problemàtica de la falta d'unes infraestructures escolars dignes als barris, «feien falta escoles i no hi havia prou espai, i passava una cosa que la gent que venia, a la nostra zona, eren sobretot andalusos i sobretot de Jaen, venien amb un munt de crios, o sigui la mitjana era cinc o sis per família, tots en edat escolar, tot un volum que on els col·loques?». Un fenomen de rejuveniment de la piràmide de població, tan consubstancial a les zones d'acollida migratòria i que fou molt notable a la ciutat.

A la rodalia de Torreforta sorgiren noves urbanitzacions durant els anys seixanta que depenien de la seva incipient xarxa de serveis; amb el temps es convertiren en els barris del Pilar, Icomar i Parc Riuclar; més tard es va començar a construir la Floresta i la Granja, on conflüen habitatge públic i habitatges per a treballadors de les fàbriques, però les mancances continuaven estant a l'ordre del dia, com recorda Ángeles de la Fuente: «yo he vivido en la Floresta. La Floresta cuando llegué a vivir pues había los bloques y tierra, ni colegio, ni guardería, ni farmacia, nada de nada. Sólo eso, tierra y bloques de pisos». En la mateixa dècada però situats al sector nord van néixer els barris de Sant Salvador i de Sant Pere i Sant Pau, el primer d'iniciativa especulativa i el segon de caràcter cooperativista. Les obres de construcció varen començar el juliol de 1968, i a finals de l'any següent van quedar enllestits els tres primers blocs de pisos a Sant Salvador, ambdós polígons d'habitatges presentaven la mateixa problemàtica que la resta de barris perifèrics a la ciutat.³¹⁵

Camp Clar va ser l'últim barri que va construir-se a la perifèria de la ciutat. Era paral·lel al polígon industrial, i al contrari que els altres casos, abans de la construcció dels habitatges van executar-se treballs d'explanació del terreny, de pavimentació, d'instal·lació de xarxa elèctrica, d'aigua i de clavegueram, i després, a partir de 1976, es van començar a adjudicar les primeres llicències d'obres i dos anys més tard s'adjudicaren els primers pisos de protecció oficial a famílies obreres de nivell mitjà.

Moviment veïnal

El procés de col·laboració entre veïns, però sobretot entre les veïnes, va semblar les llavors d'un nou teixit associatiu. Són les dones les primeres que creen llaços d'amistat

315. GISBERT CANES, Joan; «Els barris perifèrics de Tarragona: uns orígens conflictius» dins PIÑOL ALABART, Daniel (coord.); *La història dels altres: exclusió social i marginació a les comarques tarragonines (segles XIII-XX)*. Tarragona: Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver del Camp de Tarragona, 2003, p. 199-222.

i de col·laboració per fer més lleugera la dura quotidianitat. Davant de la manca d'infraestructures com guarderies o centres sanitaris, són les veïnes més pròximes les que es fan càrrec dels fills de les treballadores fabrils. Aquesta col·laboració representa l'arrel de l'associacionisme veïnal i l'inici de la protesta per unes pèssimes condicions de vida causades per les males infraestructures dels habitatges i els pocs serveis socials i sanitaris, amb els quals es veïen obligades a conviure. El moviment associatiu va sorgir en la clandestinitat i va adoptar la fórmula de creació de comissions internes dins del mateix barri; aglutinava un ventall plural de persones, que anaven des de membres de forces polítiques d'oposició antifranquista fins a cristians progressistes.

Les associacions de veïns, sovint vinculades a la resta del moviment obrer antifranquista, van reivindicar davant l'administració una solució als dèficits i les seves eses es van convertir en un punt de trobada entre catalans i nouvinguts. Les autoritats del Govern Civil franquista no facilitaven la creació de noves associacions, per això a molts dels barris fou indispensable el suport d'eclesiàstics de bona voluntat a l'hora d'oferir suport a aquests grups; molts capellans oferien les instal·lacions de la seva parròquia als veïns per reunir-s'hi. Els primers locals de les associacions van ser sovint els locals parroquials, com evocà Carmen Muñoz en parlar dels llocs de reunió: «lo hacíamos, a veces nos habíamos reunido en el colegio de Sant Pau, a veces en alguna parroquia en algún sitio que nos dejaban para poder reunirnos y hablar de nuestras cosas, en sitios públicos no porque estaba prohibido».

Des de finals dels anys quaranta, alguns capellans que anaven a difondre el missatge catòlic als barris van descobrir que hi havia més feina que l'anunciació de l'evangeli i, poc a poc, van transformar l'acció pastoral en acció social, eren els coneguts com a «capellans obrers». Carmen Muñoz estava integrada en el moviment veïnal i en la lluita obrera a través de la Hermandad Obrera d'Acció Catòlica «aquí había *mos-sèn* Tomàs, y ese hombre formaba parte de este movimiento, luego vinieron ya los jesuitas y Paco Xammar».

Els partits polítics clandestins sota la dictadura van ser impulsors del moviment veïnal, així que era freqüent que els líders del moviment fossin les persones que ocupaven càrrecs en els quadres dels partits polítics. Moltes d'aquestes persones van formar part dels primers ajuntaments democràtics i de les candidatures de l'esquerra democràtica. El partit hegemònic als barris era sense cap mena de dubte el Partit Socialista Unificat de Catalunya (PSUC), que també era el més fort de l'oposició franquista. Però no podem infravalorar el paper del braç juvenil del Partit del Treball d'Espanya (PTE), que va ser el primer partit a considerar que l'àmbit urbà era una bona font de lluita antifranquista.³¹⁶

316. MARTÍNEZ, Francisco; «L'associacionisme veïnal» dins SOLÉ SABATÉ, Josep M. (dir.); *El franquisme a Catalunya. La lluita per la democràcia i l'autogovern (1969-1980)*. Barcelona: Edicions 62, 2006, vol. IV, p. 100-102.

L'Església fou en aquells temps aglutinadora de la lluita veïnal a Tarragona com a tants municipis catalans que veien canviar el seu paisatge humà amb la industrialització i les migracions. Algunes parròquies de barri, dirigides per sacerdots amb inquietuds i preocupacions socials deixaven les portes de les seves esglésies obertes per poder celebrar reunions o perquè els participants de les manifestacions en contra del règim es poguessin resguardar de les autoritats policials. «Muchos grupos fueron promovidos por ese compromiso de fe, otros por la política y porque lo sentían, muchos fueron debido a este movimiento de la HOAC, es el que preparaba a las persona para saber defender su derecho», afirma en aquest context de moviments Carmen Muñoz.

Les associacions de veïns van tenir un paper fonamental en la lluita per la consolidació de les llibertats democràtiques, no es limitaren a la demanda de millors serveis i infraestructures per als barris, sinó que feren costat a l'oposició franquista, participaren en iniciatives com la demanda de la legalització dels partits polítics i els sindicats, feren costat a l'Assemblea de Catalunya o es manifestaren en reclamació de les llibertats catalanes el dia 11 de setembre, i van arribar a presentar-se com a grup municipal independent en les primeres eleccions democràtiques el 1979 sota les sigles de Candidatura per la Participació dels Veïns, la qual va aconseguir dos representants en la configuració de l'Ajuntament, eren Francesc Xammar Vidal i Antoni Ruiz Fustero. Les associacions de veïns dels barris estaven concentrades en la Federació de Veïns, entitat que va treballar en els últims anys de la dictadura i que denunciava la manca d'infraestructures sanitàries i socials dels barris, es manifestava contra la inseguretat del trànsit (lamentant la mort per atropellament d'algunes persones), també denunciava la contaminació de les empreses del polígon industrial. Van protagonitzar nombroses manifestacions, com la del 25 de gener de 1975, en què més de tres-cents persones van tallar la carretera i van participar en un recorregut de quatre quilometres fins arribar a Tarragona, on es manifestaren davant de l'Ajuntament, la Diputació i el Govern Civil.³¹⁷

Algunes associacions de veïns van néixer a través de l'experiència del grup de mestresses de casa que l'Associació Catalana de la Dona promovia a alguns barris tarragonins. Berta Ramos recorda com «quan els homes se'n van adonar van muntar l'associació de veïns, elles van tornar a casa, i ells van agafar les regnes de tota la reivindicació del barri, però la llavor va ser l'Associació de Mestresses de Casa, van ser les dones. Els dirigents: el president, el secretari ja són homes. I elles se'n tornen cap a casa». El treball que l'Associació realitzava als barris era organitzar xerrades informatives i oferir suport a les reivindicacions de les dones per a la millora del seu barri, com ara la construcció d'un pont per travessar amb seguretat la carretera de Reus, que separava els barris. «Les reunions es feien als locals de l'associació de veïns, en horari de les quatre de la tarda, perquè així les dones podien assistir-hi ja que tenien

317. AHT. Fons Associacions i fundacions. Federació d'Associació de Veïns de Tarragona, 1976-1989. Capsa 7.

els fills a l'escola», si bé, com remarca Ramos, «després, quan el barri va estar en plena ebullició, elles van replegar-se davant dels homes». Moltes associacions de veïns van sorgir arran de la mobilització i de la lluita de les dones del barri, elles van prendre consciència abans de les seves necessitats i van fer sentir la seva veu, es reunien i planejaven les formes de lluita, aquest espai primer omplert amb veus femenines, principalment immigrants, va ser pres més tard per les masculines i les dones van ser excloses o autoexcloses del lideratge per la sempre eterna lògica del sostre de vidre que frena en tots els moviments socials la llibertat femenina³¹⁸ i van ser relegades altra volta a un pla secundari, on la seva agenda política restava subsumida enmig de tantes necessitats del barri. Carmen Muñoz reconeix que «la mujer ha sido una cabeza de lucha en muchos movimientos, ha sido la mujer la primordial, aquí se tomo mucha conciencia en aquellos tiempos» o com manifesta M. Teresa Forès en parlar de la participació que promovia com a assistent social del barri de Bonavista: «eren les dones les que venien, i jo els hi deia "i els marits?" I em deien que eren al bar. Elles eren les que tenien consciència i ells pensaven això és cosa de dones. Eren elles les que més es movien».

En els barris, integrades en les associacions de veïns, van proliferar les vocalies de dones, resultat també de les Jornades Catalanes de la Dona.³¹⁹ Tant els partits polítics com els grups feministes es van interessar més per les dones dels barris i la seva integració en la lluita política i feminista. Cada vocalia empenia la seva pròpia dinàmica en funció dels seus interessos, capacitat i context del barri, per tant, si en un barri la principal necessitat era la creació d'infraestructures educatives o de salut, les dones de la vocalia, juntament amb les dones de l'associació de veïns, organitzaven mobilitzacions per aquesta qüestió i trobaven la manera d'inserir la vindicació en un moviment polititzat antifranquista, mitjançant un ampli ventall d'activitats i l'impuls de campanyes a favor de l'amnistia, del divorci i de mesures per al control de natalitat. Feien serveis d'assessoria familiar i divulgació de temes educatius i laborals. Organitzaven actes culturals i xerrades sobre problemàtiques laborals, maltractaments, separacions o violacions. El seu punt de reunió era el local de l'associació de veïns, on també hi tenia cabuda l'assessorament i la informació, encapçalat per una assistent social, que orientava i guiava les dones en la seva problemàtica diària més íntima, com ara l'obtenció d'ajudes econòmiques i també l'atenció a consultes psicològiques. M. Teresa Forès, assistent social a Bonavista, va fer treball de camp amb les dones del barri «que prenguessin consciència de la situació». Els problemes quotidians de les dones, agreujats pels serveis deficitaris del barri, i d'altres problemes com l'analfabetisme eren la punta de llança de la realitat que vivien les altres catalanes, sumant-hi necessitats econòmiques i també violència de gènere, com evoca Forès, «fèiem dife-

318. ELLEY, Geoff; *Un mundo que ganar: historia de la izquierda en Europa (1850-2000)*. Barcelona: Crítica, 2003.

319. NASH, Mary; *Dones en transició*, p. 165-169

rents temes, per exemple mèdics, temes de psicologia, temes de pediatria, normalment les dones eren realment les que més participaven, també venia una senyora que els ensenyava coses de *corte y confección*, a fer treball manuals, i després amb dos mestres vam començar a fer classes d'alfabetització».

Un bon exemple del grau de mobilització femenina als barris és la posada en funcionament d'una guarderia autogestionada al barri a la Floresta, la reivindicació va sorgir com una vocalia de l'Associació de Veïns de la Floresta, davant de la falta de llars d'infants municipals, la guarderia era mantinguda econòmicament amb les quotes mensuals que pagaven els pares i mares dels infants. Més tard, ja amb l'arribada de la democràcia, l'alcalde socialista Josep M. Recasens va donar el suport municipal a la llar d'infants. La lluita per l'obertura de la guarderia va portar les dones del barri de la Floresta a ocupar els baixos de l'Ajuntament amb els infants, com a mesura de pressió. Matilde Dorado va ser una de les responsables de la lluita «y nos fuimos a hacer guardería en el Ayuntamiento, y estuvimos ahí quince días haciendo guardería con los niños, hasta que un día mandaron a la policía. Pero, ya nos habían prometido que la abrirían ese día». Carmen Muñoz va participar activament en les mobilitzacions per l'obertura del centre infantil, «las madres de este barrio se iban al Ayuntamiento y llevaban a los niños y se ponían allí en la puerta para conseguir que hubiera una guardería, fueron unas luchas muy grandes, y las madres ahí lucharon mucho por conseguirla, y se consiguió».

Els conflictes laborals s'incrementen a partir de 1973: fàbriques com Alena, Valmelmine, el sector de la construcció o la Refineria es veuen sacsejades per les vagues i les mobilitzacions dels seus treballadors. La consciència col·lectiva de les barriades també creix, especialment a Bonavista on sorgeix, el 1974, amb l'incentiu de les plataformes anticapitalistes i de l'associació de veïns del barri, un boicot als autobusos, que acabarà amb una dura repressió policial i el desmantellament de les plataformes anticapitalistes.

Les manifestacions, mobilitzacions, protestes, pressions i vagues dutes a terme per les associacions de veïns durant la transició de la dictadura a la democràcia van assentar les bases per a les millores d'infraestructures escolars i sanitàries, però també van servir per fer sentir la veu d'unes dones que havien viscut en una Tarragona allunyada de l'altra Tarragona, van servir per dignificar i crear un nou sentiment d'arrelament d'aquell grup humà que Francesc Candel anomenava «els altres catalans», la consciència de les dones que protagonitzaren i lluitaren a favor del seu barri ha quedat marcat com un punt clau en la memòria històrica d'una col·lectivitat. Carmen Muñoz ho resumeix així: «creo que las luchas de aquellos tiempos han valido la pena, no se puede ver que la juventud se pare, y que las cosas no te las dan por tu bella cara, pero siendo responsable en tu trabajo, todo lo que sea digno hay que seguir luchándolo». Ángeles de la Fuente també remet a aquesta consciència històrica de la lluita als barris, «han sido barrios que lo que tenemos, que no es gran cosa, todo ha sido conseguido a base de movimiento vecinal» i continua remarcant, «lo demás ha sido

todo a base de insistencias, de reclamaciones, de ir, de movida, porque los barrios nos hemos movido mucho. Y la verdad es que las mujeres hemos tenido un buen papel».

Matilde Dorado, Ángeles de la Fuente, Carmen Muñoz o Antonia Arjona donen veu a la memòria històrica d'unes dones que van lluitar per aconseguir la seva legitimitat com a ciutadanes. La participació femenina en el moviment veïnal és l'origen de moltes escoles, mercat, jardins, centres de salut i d'atenció a les dones, que han humanitzat i feminitzat les nostres ciutats. L'Institut Català de les Dones ha volgut donar a conèixer aquesta actuació a través de la difusió del calendari i de l'exposició *Veïnes, ciutadanes*, a través de la biografia de dotze dones entre les quals hi destaca per a la ciutat de Tarragona, Antonia Arjona, que va ser una de les ànimes de les xarxes de dones que es van teixir al barri de Bonavista i que va contribuir a impulsar les mobilitzacions i l'organització veïnal. Als anys setanta quan es va legalitzar l'Associació de Veïns i Veïnes van aconseguir fites com el clavegueram, l'aigua, l'enllumenat, un metge de la Seguretat Social, i uns anys més tard, un ambulatori.³²⁰ En la seva experiència vital han quedat gravades coses com, «las mujeres de día íbamos a trabajar, y después teníamos que ir a buscar agua a La Canonja» o la doble jornada laboral: «Las mujeres llevábamos una vida destinada al trabajo y a la familia. Todas nosotras hacíamos faenas, y más adelante cuando abrieron la Tabacalera y una fábrica de camisas, muchas de ellas empezaron con los turnos. Y después cuando llegabas a casa tenías que cuidar a los niños y ayudar a los maridos a traer el agua para las obras».³²¹

320. INSTITUT CATALÀ DE LES DONES; *Veïnes, ciutadanes*. Catàleg de l'exposició. Barcelona: ICD i Generalitat de Catalunya, 2009.

321. *Diari de Tarragona*, 5 de febrer de 2009, entrevista a Antonia Arjona, líder veïnal de Bonavista.

8. UNA CAMBRA PRÒPIA

Treballadores de la Valmeline al capdavant d'un Primer de Maig al carrer Prat de la Riba, a inici dels anys vuitanta. Fotografia cedida per Angeles de la Fuente (AHCT).

Shakespeare tenia una germana. Morí jove.
Està enterrada on ara es troben els busos
del Elephant and Castle de Londres.
El meu credo és que aquella poetessa que mai va escriure
una línia i que jau en l'encreuament viu encara.
Viu entre nosaltres i en mi i
en moltes altres dones que no ens acompanyen
aquest vespre perquè estan
rentant els plats i ficant els nens al llit.*

VIRGÍNIA WOOLF ³²²

Mercat de treball

Les dones sempre han treballat, tant en les tasques domèstiques com en feines assalariades, però com sosté Nash,³²³ la historiografia tradicional ha ignorat sovint aquesta realitat. L'experiència laboral femenina ha estat complexa i ha representat una aportació decisiva a la supervivència econòmica de les famílies treballadores. La combinació de treball remunerat i treball domèstic era el dia a dia de la majoria de dones a la Tarragona del segle xx, entre 1939 i 1982, quan, sota la dictadura, vivien un aprenentatge social que en la transició a la democràcia les portaria a virar de súbdites a ciutadanes.

La imatge de la mestressa de casa com a ideal s'acaba imposant entre les classes populars, tot i que sovint contradiu la situació real de les dones obreres, obligades a treballar per afrontar les necessitats de la família. Aquesta incoherència i contradicció, mostra, segons Comas,³²⁴ la força de les construccions socials, el seu paper decisiu en la reproducció de diferències i jerarquies entre homes i dones. L'Estat i l'Església van jugar un paper crucial en la difusió dels continguts conceptuals que conformaren

* WOOLF, Virginia; *Una cambra pòpia*. Barcelona: Grijalbo, 1985.

322. GODAYOL, Pilar; *Virginia Woolf. Cinc-centes lliures i una cambra pròpia*. Barcelona: Pòrtic, 2005. GORDONA, Lyndall; *Virginia Woolf: Vida de una escritora*. Barcelona: Seix Barral, 1986. NICOLSON, Nigel; *Virginia Woolf*. Barcelona: Mondadori, 2002. WOOLF, Virginia; *Dones i literatura: assaig de crítica literària (selecció de Jordi Llovet, pròleg d'Isabel-Clara Simó, traducció i notes de Jordi Ainaud)*. Barcelona: Columna, 1999.

323. NASH, Mary; *Mujeres en el mundo*, p. 137.

324. COMAS D'ARGEMIR, Dolors et alii; *Vides de dona. Treball, família i sociabilitat entre les dones de classes populars (1900-1960)*. Barcelona: Fundació Serveis de Cultura Popular, editorial Alta Fulla, 1990, p. 11-28.

el model de la mestressa de casa, tot implantant les bases jurídiques i ideològiques i projectant-les en un context d'abast nacional.

La conformació del concepte de mestressa de casa com a ocupació natural en l'imaginari cultural, reforçat pel nacionalcatolicisme, provocà que el treball extradomèstic femení fos considerat com un ajut a l'economia familiar, per tant, subsidiari del masculí. Com a resultat d'això es tractava d'un treball discontinu, sotmès a les variacions del cicle familiar i molt més precari que el treball dels homes, víctimes alhora del típic salari familiar que dècades enrere havien assumit el moviment obrer i l'Església catòlica a l'uníson. A més, el treball fora de casa no eximia les dones de les seves obligacions a la llar, que havien de resoldre després d'haver fet ja feines remunerades, conjugant així la doble presència i la doble jornada laboral.³²⁵

Les dades econòmiques i laborals de l'Estat espanyol són un clar reflex entre la dicotomia de la imatge que vol imposar l'Estat i la realitat de la vida diària. El creixement més elevat de l'activitat femenina es va produir entre 1940 i 1960, justament durant l'època en què el règim propugnava que les dones havien de restar a la llar; això ens demostra que la imatge d'una societat sota el franquisme on les dones restaven recloses a casa sense treballar i on l'home era l'únic sustentador de la família, tal com intentava fer creure el règim, era una fal·làcia. Fal·làcia que s'ha mantingut en l'imaginari popular, que ha fet creure que la incorporació de les dones en el món laboral remunerat és cosa de fa dos dies i que justifica així discriminacions laborals actuals, ja que encara es considera que quan les dones accedeixen a feines retribuïdes només col·laboren en l'economia familiar.

Les nostres entrevistades han estat emprenedores en el terreny laboral, han hagut de compaginar la jornada de treball amb la jornada domèstica, tant les dones de la primera generació, com Carme Casas, Palmira Sepúlveda, M. Antònia Ferrer, i M. Teresa Domènech; com les de segona generació, com Lluïsa García, Teresa Fortuny o Anna Guasch, i les de tercera generació, com Montserrat Palau, Charo Romano, Emília Arnavat i Yolanda García.

Durant el període republicà es van impulsar actuacions per a la millora de les condicions de vida i de treball dels obrers i les obreres, com la regulació de la jornada de vuit hores, el salari mínim, la llei de col·locació obrera, la llei del contracte de treball i la implantació de l'assegurança d'accidents de treball. També es va fomentar la igualtat legal d'homes i dones en les relacions laborals amb l'anul·lació de la prohibició de matrimoni de les obreres, que figurava en contractes i reglaments d'empreses. Molts d'aquests avenços s'han de situar en l'auge del moviment obrer durant l'època dels anys vint, i l'enfortiment de sindicats com la Confederació Nacional de Treballa-

325. BIANCHI, Marina; «Más allá del “doble trabajo”» dins BORDERÍAS, Cristina, CARRASCO, Cristina & ALEMANY, Carmen (comp.); *Las mujeres y el trabajo*. Barcelona: Icaria i Madrid: Fuhem, 1994. VILANOVA, Mercedes; *Las mayorías invisibles. Explotación fabril, revolución y represión*. Barcelona: Icaria, 1996.

dors (CNT) o la Unió General de Treballadors (UGT), com, essencialment la política reformadora de la II República. En el període 1931-1939 els conservadors, en sentit ampli, admeteren el dret al treball femení sempre que fos transitori, subordinat i controlat per la supervisió masculina, i restringit a models d'actuació i a àmbits laborals precisos i limitats.³²⁶

Tot va canviar amb la imposició de la política laboral franquista, inspirada en la *Carta di Laboro* promulgada pel règim de Mussolini a la Itàlia feixista. La llei de Reglamentaciones de Trabajo (1942) establia la regulació dels aspectes laborals que eren competència de l'Estat, i fixava les condicions de treball com la jornada laboral, els salaris, les hores extraordinàries, el descans i les vacances, els permisos, la disciplina, les sancions i les normes d'higiene. A més, cal destacar que el 1944, amb l'aparició de la llei de Contrato de Trabajo, el govern establia la necessitat d'autorització marital o paterna perquè la dona pogués ser contractada, així com la possibilitat que fos el marit qui rebés el salari.

La base legal del sistema franquista respecte a les condicions laborals femenines se suportava en l'ideal de societat androcèntrica, on la funció natural de la dona és la de reproductora i cuidadora de la família, mentre que la funció de l'home és la de sustentador econòmic. Aquesta ideologia que propugnava el règim a través de les formes d'enquadrament de la societat, com la Secció Femenina o el Frente de Juventudes, es veia traduïda en aspectes legals com la prohibició d'inscriure les dones casades en el registre d'aturats, la figura de la dot de casament per a les dones que abandonaven l'empresa en casar-se, i l'obligació que el subsidi familiar i el plus familiar el cobressin els homes.³²⁷

La postura tradicional, la que s'imposà en les polítiques de la Victòria fou l'adscripció de les dones a les tasques de reproducció i les domèstiques de la llar, mentre l'home era l'encarregat de treballar fora de casa per tal de proporcionar a la família els recursos monetaris per a la seva manutenció; aquesta postura també es fonamentava en els postulats científics i intel·lectuals de l'època i en els principis morals i religiosos de l'església.³²⁸ L'estat proposava alternatives per romandre a la llar com ara el subsidi

326. NÚNEZ PÉREZ, M. Glòria; *Trabajadoras en la Segunda República: un estudio sobre la actividad económica extradoméstica: 1931-1936*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, 1989.

327. És molt interessant l'estudi de Cristina Borderías sobre les dones que treballaven a l'empresa Telefónica: «A las mujeres se les ha negado su papel como sujetos de la historia, por su situación familiar, lugar considerado esencialmente privado y conservador, y porque su posición en el mercado de trabajo ha sido interpretada como secundaria y marginal». BORDERÍAS, Cristina; *Entre líneas. Trabajo e identidad femenina en la España contemporánea: la Compañía Telefónica 1924-1980*. Barcelona: Icaria, 1993, p. 7.

328. NÚNEZ PÉREZ, M. Glòria; *Trabajadoras en la Segunda República: un estudio sobre la actividad económica extradoméstica: 1931-1936*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, 1989, p. 675.

familiar, les assegurances socials, l'ocupació a domicili, i fins i tot, un salari per a la mestressa de casa, que mai va arribar a fer-se efectiu. El treball femení només s'admetia com a excepció per la falta d'homes i per això era acceptat per a les solteres, les vídues i en estat de guerra, però la realitat era ben diferent, tot i l'arrelament d'aquests preceptes entre les classes populars, la difícil economia per la qual passaven les famílies no podia permetre's ingressar un sou menys a casa.

El discurs de la domesticitat no era vàlid per aquelles famílies que no podien arribar a final de mes, tot i amb això, el treball femení era vist com un suport en la migrada economia familiar, era considerat subsidiari al salari que rebien els homes. El procés de lluita per l'emancipació que van viure les dones de les capes populars va aconseguir impugnar els rols salarials, les dones van adquirir consciència de classe i van aspirar a aconseguir autonomia personal, van construir una consciència col·lectiva a l'entorn de la fàbrica, i van reclamar el seu lloc en les organitzacions sindicals i polítiques, a la família i a la ciutat. Moltes dones van haver d'afrontar una postguerra soles ja que tirar endavant la família depenia només del seu esforç laboral, com ens explica M. Teresa Domènech, el seu pare va morir d'un atac de cor durant el transcurs del conflicte bèl·lic, «la meva mare es dedica a treballar, a treballar, a treballar, a treballar. Perquè érem tres germans i la meva àvia, i no hi havia ni orfanat, ni viduïtat, perquè tots els diners que vam tenir durant la guerra civil van perdre tot el valor».

La mà d'obra femenina en la indústria es caracteritzava pel baix nivell de capacita-ció professional, així el 1971, les dones que exercien un treball manual en la indústria suposaven el 14'8%, xifra molt similar a la dels obrers sense qualificació, que era l'11%. Les diferències en aquest sentit s'incrementen en funció de l'ascens en l'escala de responsabilitat, de forma que només un 9'6% dels llocs directius estaven ocupats per dones. Les desigualtats salarials de les dones en el sector industrial eren, el 1963, un 80% dels masculins, cosa que el temps no millorà ja que el 1971 el biaix de gènere en les nòmines era de del 75%.³²⁹ Fins els anys seixanta, a Espanya, el 73% de les dones treballaven en el sector agrícola, sense percebre cap tipus de remuneració salarial, simplement era entès com una ajuda familiar, exemple d'una economia domèstica invisibilitzada, mai comptabilitzada com a part fonamental dels indicadors econòmics.³³⁰ Durant els anys cinquanta i seixanta es produeix la gran emigració del camp cap a les ciutats. A Catalunya, dones i nenes arriben a les ciutats per fer de minyones i tasques domèstiques per hores, es col·loquen com a modistes en algun taller de cos-tura i entren massivament a treballar a les fàbriques.

329. BABIANO MORA, José & MORENO PRECIADO, Rita (dir.); *¿Invisible? Mujeres, trabajo y sindicalismo en España. 1939-2000*. Confederación Sindical de CCOO. Madrid: Fundación 1º de Mayo, 2004, p. 16.

330. CARRASCO, Cristina; *Mujeres y economía: nuevas perspectivas para viejos y nuevos problemas*. Barcelona: Icaria, 1999.

A la dècada dels seixanta, en ple *desarrollismo*, l'Estat va veure la necessitat d'incrementar la població laboral i va crear una legislació laboral més favorable que sota el primer franquisme de l'autarquia perquè l'activitat femenina li proporcionés una força de treball més barata que la masculina. D'aquesta manera, va incorporar les dones al mercat de treball sempre però subordinades i diferenciades dels homes, sense trencar amb l'estereotip del model d'èsposa-mare. És així que les treballadores es van convertir en un factor imprescindible de la política *desarrollista*. El punt de partida va ser la Llei 56/1961, del 22 de juliol, sobre drets polítics, professionals i laborals de la dona. Amb aquesta llei la dona casada seguia patint una patent discriminació laboral, ja que es mantenia l'autorització prèvia del marit per a la seva incorporació al treball fora de casa, encara que aquest permís es considerava concedit en el cas que la dona treballés abans de contraure matrimoni.³³¹ Moltes de les dones entrevistades han donat fe del celibat laboral que el règim franquista promovia i incentivava, «una cosa que havia el règimen entonces, era que daban una especie de indemnización a la que cuando se casaba *plegaba*, favorecían que la mujer cuando se casara se fuera a casa. Muchas mujeres como no tenían alternativa decidían eso», explica Ángeles de la Fuente.

Infermeres, assistents socials, mestres, professores, modistes, treballadores domèstiques, treballadores en cadena del sector tèxtil,³³² en el muntatge de petites peces o caragolant cigarrets, en definitiva, treball de cura i atenció als altres, o a la fàbrica en feines mecanitzades que requerien destresa i rapidesa amb les mans són el resum de les professions a les quals es dedicaven les dones.

Feminització professional

Sonsoles San Roman ha definit el perfil de les mestres sota el franquisme amb una expressió nítida com «profesionales como maestras, y dependientes como mujeres».³³³ Les funcions que s'atribuïen a les dones eren la maternitat, l'educació i cura de les criatures, el treball domèstic, l'atenció al marit i la creació d'un entorn que afavorís l'equilibri familiar. La dictadura, és prou sabut, comportà un canvi en les relacions que imposà fortes limitacions a l'avenç de les dones en el treball extradomèstic.

L'Església catòlica propagava un model de dona, verge primer i mare després, en la catequesi i en els col·legis regentats per les ordes religioses femenines. El prototi-

331. DUCH PLANA, Montserrat; *Celibato laboral*. Comunicació al V Encuentro de Investigadores del franquismo. Albacete: Universidad de Castilla la Mancha, 2003.

332. BABIANO MORA, José; *Emigrantes, cronómetros y huelgas*. Madrid: Siglo XXI, 1995, p. 92-155.

333. SAN ROMAN, Sonsoles; «Género y construcción de identidad profesional: el caso de la maestra en vías de profesionalización (de los años 50 a los 60 en el franquismo intermedio)» a *Education Policy Analisis Archives*, vol. 9 (2001). *Las primeras maestras. Los orígenes del proceso de feminización docente en España*. Barcelona: Ariel, 1998.

pus de dona en el nacionalcatolicisme era un ésser al servei de la pàtria i de Déu amb deures concrets: maternitat, treball domèstic i cura de la família; funcions que havien d'adornar-se amb qualitats precises: obediència, abnegació, religiositat, sacrifici i en el terreny sexual, repressió. La instrumentalització de les dones pel patriarcat franquista comportà que en els anys de l'obertura econòmica i el desenvolupament, ja en la dècada dels seixanta i en la primera meitat dels setanta, calgués impulsar una revisió del model imposat fins llavors i s'afavorís, mitjançant la publicitat i el sistema educatiu, el trànsit d'una feminitat tradicional i estalviadora a una altra protomoderna i consumidora. Una època que comportà la generalització de les dobles jornades laborals, l'accés a l'educació professionalitzadora o l'impuls del treball fora de casa, i per la qual el règim es veié obligat a reformar lleis que destacaven la discriminació salarial davant d'igual funcions o l'excedència obligatòria en contraure matrimoni, tal i com es recollia a les Reglamentaciones de Trabajo fins al 1961.³³⁴ Anna Guasch recorda que això els passava a les treballadores de la Tabacalera, «hi havia dones que havien plegat perquè es van casar i les obligaven a plegar», i continua explicant que, amb el temps, «les dones que havien plegat per aquesta llei podien demanar el reintegrés», però no serà fins a la democràcia quan les primeres dones comencen a guanyar aquestes judicis per la reincorporació al seu antic lloc de feina, com explica Guasch, «potser al 80 o 81 va fer el forat la primera i a partir d'aquí vam anar a judici, cada mes teníem judicis».

Sota el franquisme hi havia models de dona contradictoris, en les dones de la primera generació d'entrevistades hem observat com una minoria saberen compaginar, no sense costos biogràfics, el treball fora de casa amb les responsabilitats familiars; en l'àmbit laboral eren dones independents amb criteris propis i responsabilitats públiques en coherència amb un prototipus de dona moderna adaptada a nous contextos que els canvis socials propiciaven, però a l'interior de la llar carregaven en solitari amb la motxilla biogràfica de la gestió de la casa i la cura de la família. Majoritàriament, la tendència que hem detectat és que fins al 1959 les noies abandonaven la feina fora de la llar³³⁵ quan es casaven, tot i que moltes dones autònomes i solteres es refugiaren en el funcionariat.

La professió de mestra, una mena de vocació biològicament condicionada, tendeix a ser un ofici feminitzat. És la culminació d'una trajectòria històrica de llarga durada que podem dividir en tres fases: des de la denominada mestra analfabeta de la primera meitat del segle XIX, passant per la mestra maternal, fins arribar a la mestra racional intuïtiva en el transcurs del segle XX; mentre que la primera estava destinada

334. VALIENTE, Celia; *Políticas públicas de género en perspectiva comparada: la mujer trabajadora en Italia y España (1900-1996)*. Madrid: Universidad Autónoma Ediciones, 1997, p. 84-85.

335. GIL CALVO, Enrique; «La participación laboral de la mujer. Natalidad y tamaño de las cohortes» a *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, núm. 47 (1989), p. 127-175.

a l'ensenyament de la religió i les labors, és a dir, a una clara transmissió d'habilitats femenines, la segona fou adscrita a l'educació dels pàrvuls per la seva «naturalesa engendradora», d'aquesta manera es feien extensius els papers de les dones en la vida privada a l'aula per propiciar un ambient familiar.

Sota la dictadura moltes dones esdevingueren garants d'un sistema de dominació sobre el seu gènere, tasca a què es dedicaren tant la Secció Femenina com Acció Catòlica i les institucions destinades a la reeducació de les dones que perseguien la recristianització de la societat i la perpetuació d'una societat catòlica i tradicional. Això és plenament vàlid en el primer franquisme fins al 1959. Les coses canvien als anys seixanta, gràcies als imperatius que comporta l'expansió del capitalisme, als requeriments d'una major demanda de treball, a l'augment d'ingrés familiar i als inicis de la societat de consum; una evolució que hem pogut ratificar en les tres generacions de dones entrevistades.

Les noies que feien batxillerat tenien accés a cursar els estudis de magisteri al mateix temps, així, doncs, les poques noies que accedien als estudis de batxillerat eren orientades per les mateixes professores a cursar els estudis de magisteri a l'Escola Normal o bé en escoles lligades a l'Església i la Secció Femenina, que monopolitzava l'expedició del curs del Servei Social, sense el qual no es podia exercir a les escoles públiques. La compatibilització dels estudis de batxillerat amb els de Magisteri ens ho reflecteix l'experiència de Dolors Vergés, «el tribunal per examinar-se de Magisteri era de l'Església, em van donar el títol de Magisteri que només es podia examinar a l'Església. Aleshores a Barcelona hi havia l'Escola Normal, aquí a Tarragona també hi era perquè estava allà on hi l'Escola del Miracle ara». M. Teresa Domènech també va completar els dos estudis: «els que tenien el títol de batxillerat superior fet a Barcelona amb la prova de l'examen d'Estat, doncs amb onze assignatures més eres mestra que eren labors, música, pedagogia, cal·ligrafia...». M. Teresa Domènech va obtenir el títol de Magisteri, i va ser destinada a la Pobla de Massaluca, després va estudiar Filosofia a la Universitat de Barcelona i va ser professora durant molts anys a l'Institut Martí Franquès. Altres dones de la segona generació com Montserrat Company també obtingueren la diplomatura de Magisteri: «jo vaig fer quatre cursos de Batxillerat, llavors va sortir el pla d'estudis que amb tres de magisteri i la revàlida obtenies el títol de mestra, o sigui que vaig cursar els quatre de batxillerat al col·legi del Sagrat Cor i els tres i la revàlida a l'Escola Normal».

De la primera generació de dones són poques les que poden accedir a estudis mitjans i encara menys als superiors, una excepció és M. Antònia Ferrer, que juntament amb Carmen Campo i una altra companya eren les tres úniques noies que en plena postguerra cursaven estudis de batxillerat a l'escola de les monges Carmelites. Eren unes monges «adelantades», en paraules de M. Antònia Ferrer «vam aprendre a llegir i a escriure amb el sistema Montessori. Les monges d'allà eren una cosa estranya, eren llicenciades en Química, en Història, en Filosofia. En tinc molt bon record».

La professió d'infermera ha estat molt condicionada pel caràcter femení i vocacional que se li ha volgut donar com a professió marcada pel caire religiós que havien tingut tradicionalment les institucions sanitàries, la qual cosa va propiciar l'assumpció de la funció d'infermeres per part de religioses que tenien més un caràcter vocacional i de sacrifici que una formació tècnica.³³⁶ L'ensenyament d'Infermeria s'impartia en escoles femenines i en escoles masculines clarament separades fins al 1976. El règim franquista va establir diferències en els programes educatius oficials, amb tendència a preservar el pudor femení, segons això, les pràctiques en els hospitals eren força intensives en les escoles femenines i molt poques o nul·les en el cas de les dels nois que estudiaven per ser infermers.³³⁷

Durant la República les infermeres van fer una tasca ingent atenent els soldats ferits al front i a la població civil damnificada a causa dels bombardejos als hospitals de la rereguarda. Els hospitals de sang, improvisats en convents, coves,³³⁸ escoles, ajuntaments... eren plens de soldats ferits, les sanitàries atenien i curaven als que no podien tornar al camp de batalla.³³⁹ En la rereguarda franquista aquesta tasca d'auxili als ferits es feia a través d'Auxilio Social i de la Secció Femenina. Ja amb la consolidació de la dictadura, el monopoli exercit per l'organització falangista femenina va continuar ben present en les tasques de sanitat i auxili social.

Rosa Queral després de cursar batxillerat va entrar a estudiar Infermeria a l'escola interna que l'Hospital Joan XXIII tenia a les mateixes instal·lacions sanitàries, «l'Escola d'Infermeria era un règim dictatorial, el director era capità de l'exèrcit. El règim disciplinari era més dur que el de Secció Femenina». Queral remarca que «hi havia dos plans d'estudi, per al femení era obligatori estudiar en internats, i el règim obert era només per a nois. Les infermeres eren per tenir cura, és una reproducció del treball femení a la llar». Carme Casas va treballar d'infermera mentre es treia la mateixa titulació a la clínica Monegal: «jo vaig fer d'infermera i va costar molt, sang, suor i llàgrimes i treballant havia de guanyar-me la vida per pagar-me les classes, el sou d'infermera eren 300 pessetes i 150 se les quedaven pel menjar i pel dormir». Casas

336. MIRÓ BONET, Margalida & GALLEGO CAMINERO, Glòria; «El discurso feminista en la construcción de la identidad profesional de las enfermeras en España (1956-1976)» dins BOSCH FIOL, Esperanza, FERRER PÉREZ, Victoria A. & NAVARRO GUZMÁN, Capilla (coord.); *Los feminismos como herramientas de cambio social*. Palma: Universitat de les Illes Balears, 2006, vol. I, p. 247-262.

337. CREU, Mariona, MASGRAU, Pilar et alii; *La situació de la infermeria a Catalunya*. Barcelona, 1982.

338. JACKSON, Àngela; *Més enllà del camp de batalla: testimoni, memòria i record d'una cova hospital en la Guerra Civil espanyola*. Valls: Cossetània, 2004.

339. VALLS, Roser (coord.); *Infermeres catalanes a la Guerra Civil*. Barcelona, Edicions Universitat de Barcelona, 2008.

havia de tirar endavant la casa i la família, ja que el seu sou havia d'arribar també per mantenir Leandre, que feia poc que havia sortit de la presó i havia estat desterrat; «les altres 150 pessetes les havia d'utilitzar per a ell i per a mi, i em vaig espavilar una mica i vaig fer la infermeria a base de fer vetlles a la nit i posar injeccions al carrer».

L'assistència social era juntament amb l'ensenyament i la infermeria una de les professions feminitzades, recomanades a les noies més eixerides de famílies mitjanes quan acabaven els estudis de batxillerat. L'Escola d'Assistents Socials de Tarragona estava situada al carrer Armanyà, i eren uns estudis que al principi estigueren organitzats des del Bisbat, després esdevingueren universitaris. M. Teresa Forès va estudiar Assistència Social: «hi havia uns estudis, una carrera que ho portava l'Església al principi, després va passar ja a ser estatal i després universitària que es deia "Assistent Social", el que avui en dia és el diplomat en Serveis Socials». M. Teresa Martí, després de fer el curs preuniversitari, també va decantar-se pels mateixos estudis: «vaig estudiar Assistent Social, que va ser la primera escola que hi va haver aquí a Tarragona, jo vaig ser de la primera promoció, érem tres alumnes».

Encara que en un primer moment l'Escola d'Assistents Socials va ser impulsada per les monges de Jesús i Maria, amb el temps es van convertir en estudis oficials i el tarannà polític del professorat i la preocupació social dels alumnes va afavorir que «allí també hi havia gent de tipus sindical o gent amb aquesta consciència social, venien a l'escola, i estava molt oberta i deixaven venir a fer alguna reunió», segons explica Forès.

Les pràctiques primer i la feina diària de les assistents socials després feia que aquestes joves entressin en contacte amb una realitat a voltes desconnectada de la teoria apresada a classe. M. Teresa Forès va treballar com a assistent social a través de Càritas a Alemanya, «la situació de la dona allí, *pues* algunes feien feines per les cases, altres treballaven en fàbriques i altres estaven allà perquè el marit els hi va dir que hi anessin». La problemàtica de les emigrants espanyoles a Alemanya presentava moltes similituds amb les situacions que vivien les dones immigrants d'altres províncies als barris tarragonins: desarrelament, no identificació amb la comunitat autòctona i una llarga jornada de feines precàries i cura de la família. Aquestes situacions les va viure de molt a prop M. Teresa Forès durant el seu treball comunitari i grupal a Bonavista, «perquè era el mateix problema de sempre, la dona era la que ho feia tot, se n'anava a Tarragona a fer feines a les cases, a casa no era mai reconeguda, a nivell individual t'explicaven barbaritats algunes».

Modistes a la fàbrica

Amb la fi del període autàrquic i l'inici de l'embranchida econòmica de les indústries de béns d'ús i consum, que demandaven les puixants classes mitjanes, el sector tèxtil va reprendre el desenvolupament amb molta rapidesa, gràcies al fet d'estar en un

país amb una llarga tradició tèxtil des de mitjans del segle XIX.³⁴⁰ La implantació d'empreses tèxtils a la ciutat s'ha d'entendre com un procés d'expansió de noves indústries a territoris no industrialitzats fins aleshores i a l'arribada de mà d'obra barata procedent de la immigració. El sector tèxtil es nodrirà sobretot de mà d'obra femenina,³⁴¹ de les filles joves de les famílies arribades de zones rurals a les ciutats a la cerca d'una nova oportunitat laboral i vital,³⁴² sovint en fàbriques i tallers, sense excloure l'autoocupació, el treball a preu fet i els tallers propis de l'economia submergida, per això moltes de les dones que hi van treballar quan van envellir van haver de gestionar pensions no contributives perquè no havien cotitzat a la Seguretat Social, un aspecte no menys important de l'explotació laboral sexista.

A la dècada dels seixanta, el nombre d'empreses del sector tèxtil i de confecció a tot Espanya era aproximadament de 6.000, en una clara manifestació de «minifundisme». A partir de 1973, aquestes empreses van patir les conseqüències de la crisi econòmica mundial. El sector tèxtil, i sobretot el de la confecció, va sentir com el seu ritme de treball va anar davallant fins que a mitjans de la dècada dels vuitanta ja es podia parlar d'una crisi acusada. Aquesta crisi, amb el temps, connectaria amb les protestes per les millores laborals protagonitzades pels moviments obrers, que s'aguditzarien en el sector tèxtil davant el perill del tancament de les fàbriques o amb la deslocalització de les empreses a països menys desenvolupats econòmicament.

El sistema de treball que utilitzava aquest sector era el denominat en cadena, amb temporalització dels mètodes i els temps i amb una composició de la mà d'obra eminentment femenina. El 1968 el sector ocupava a Espanya 91.000 persones, d'aquestes, el 75% eren dones.³⁴³ Aquestes xifres ja ens indiquen quins eren els condicionants de gènere que predominaven en aquest sector: poca professionalització de les treballadores, salaris baixos i condicions laborals precàries. Els salaris en el sector tèxtil eren un 20% superiors per als treballadors que per a les treballadores; aquestes desigualtats salarials s'amagaven darrere la categoria laboral, com succeeix encara en l'actualitat. Als baixos sous s'hi afegia que aquest sector tenia els salaris més exigus de la

340. BALCELLS, Albert; *Trabajo industrial y organización obrera en la Cataluña Contemporánea, 1900-1936*. Barcelona: Laia, 1974. LLONCH, Montserrat; *Treball tèxtil a la Catalunya contemporània*. Lleida: Pagès, 2004.

341. ENRECH, Carles; «Género y sindicalismo en la industria textil (1836-1923)» dins BORDERÍAS, Cristina (ed.); *Género y políticas del trabajo en la España Contemporánea 1836-1936*. Barcelona: Universitat de Barcelona i Icaria Editorial, 2007, p. 127-162.

342. DÍAZ SÁNCHEZ, Pilar; «Trabajo y género en la España franquista. Estudio comparado de dos sectores: la confección-textil y los ferrocarriles» dins NIELFA CRISTÓBAL, Gloria; *Mujeres y hombres en la España franquista*. Madrid: Editorial Complutense, 2003, p. 221-228.

343. MALQUER DE MOTES, Jordi; *Indústria, finances i turisme. Història Econòmica de la Catalunya Contemporània*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1988-1994, vol. VI.

indústria fabril espanyola, per darrera del sector de la fusta. El sistema de pagament que imperava era el de «a destall» (*a destajo*, que en deien) o el cobrament segons el rendiment, a preu fet.

En un sector laboral tan feminitzat es deixava notar de manera molt clara l'orientació política del règim en relació amb el paper que les dones havien de tenir en la societat. En aquestes fàbriques, el treball de les dones era vist com una mera forma de manualitat; un seguit de màquines de cosir una darrere l'altra era la fesomia que tenien els interiors de les naus industrials. Aquesta feina era desenvolupada per dones, mentre que els llocs de certa responsabilitat o rellevància eren ocupats per homes; les relacions entre les treballadores i els directius era com la política franquista, de caire paternalista, dependents sempre de forma directa dels seus caps que els imposaven els treballs, els llocs i els ritmes.

El retrat anterior el podem visualitzar amb l'exemple de la fàbrica Seidensticker o Valmeline, com va passar a anomenar-se a partir de 1973, era una empresa tèxtil de tall i confecció de camises.³⁴⁴ La fàbrica, al costat de la Thomas i la Tentex, va ocupar un gran nombre de treballadores, sobretot dels barris perifèrics de la ciutat de Tarragona, com Bonavista i Torreforta. Les obreres de la Valmeline van protagonitzar una de les batalles més dures en contra de les condicions laborals que se'ls imposaven a la dècada dels anys 70. La seva mobilització a favor d'unes millors condicions de treball en el sector tèxtil va deixar una empremta en la memòria col·lectiva de les lluites de la dècada dels setanta a Tarragona.

A les empreses de confecció, la mobilitat del lloc de treball era molt més alt en dones que en homes, la doble condició de dona i poc qualificada laboralment contribuïa a una menor consideració permanent, que, a la vegada, convertia la mà d'obra femenina en mà d'obra fàcilment intercanviable i sense possibilitats de promoció en l'empresa. Les categories laborals anaven associades amb la condició sexual de la persona, no amb la seva qualificació o amb la seva antiguitat dins la fàbrica. El vocabulari utilitzat per a la denominació dels llocs de treball en la reglamentació oficial ja denota aquest sexisme laboral, així en les categories altes el lèxic era masculí (director, cap de producció, encarregat i tècnic), pel contrari per a la denominació dels llocs de treball menys qualificats i retribuïts s'usava un vocabulari de gènere femení.

A més a més, la mobilitat laboral cap a categories superiors era freqüent en els homes, en canvi les noies més joves –formades en tallers de costura o modistes de professió–, la majoria de vegades, eren considerades aprenents. La seva evolució cap a categories més qualificades era mínima, la majoria de vegades feien el salt cap a oficials, però d'aquí no passaven. La realitat és que hi havia moltes obreres que realitzaven una tasca de més responsabilitat, atès que tenien coneixements i antiguitat,

344. FUENTE BENITO, Ángeles de la; *La conflictividad laboral en una empresa multinacional. El caso Valmeline (Historia desde dentro)*. Tarragona: Tesina de Diplomatura al Col·legi de Graduats Socials, 1985.

però no percebien el salari equivalent perquè tenien una categoria inferior, en desacord amb la feina desenvolupada, com explica Carmen Muñoz: «los hombres había primera, segunda, tercera, aprendiz o ayudante, nosotras casi nunca tantas categorías» i continua «las mujeres estábamos en el mismo saco, operarias todas. Siempre diferente, había los baremos de los hombres y a parte las mujeres». Carmen Muñoz va treballar durant trenta-cinc anys a la fàbrica de bolígrafs BIC-Laforest, situada al polígon industrial de Tarragona.

L'any 1968 Ángeles de la Fuente va entrar a treballar, amb només disset anys, a la fàbrica alemanya Valmeline en unes condicions d'exploració: «el treball era dur perquè era un treball a *destajo* i en cadena, significa que les peces anaven passant, i si et trobaves malament, les teves peces quedaven *atrassades*, i en el descans o al final les havies d'acabar»; treballaven sota la pressió del preu fet «era un esforç de treball molt gran, estava tot mesurat, a base de dècimes de segon. Et deien que aquella peça s'havia de fer en vint segons, i l'havies de fer en aquell temps». Així, doncs, el sistema de treball era a base de fragmentar les accions i dotar-les d'un temps (mesurat en cronòmetre per la patronal) que es corresponia amb una determinada remuneració. Si superaves les peces que hi havia estipulades en el temps marcat percebies el salari mínim a més d'una sobrepaga que s'anomenava *el destajo*.

La productivitat per treballadora i els conseqüents beneficis empresarials garantien durant uns anys la continuïtat d'aquestes fàbriques tèxtils a Tarragona: «Realmente el rendimiento que nosotras hacíamos ante la máquina de coser era extraordinario. En 0'20 segundos cosas una pieza, y la hacíamos perfecta» resumeix de la Fuente. Aquest sistema de treball obligava a portar un ritme frenètic, robotitzat, sempre realitzant la mateixa acció, sense moure's del lloc i en un clima laboralment marcat per la rivalitat entre les companyes per arribar als temps requerits per la direcció. En definitiva, la mà d'obra femenina cobria les expectatives de disciplina, rapidesa, habilitat i poques reivindicacions. Les empreses podien obtenir uns marges de benefici molt alts, la plusvàlua era molt significativa en les empreses del ram de la confecció. La contractació de mà d'obra no qualificada era sempre més barata, cosa que significava un alt benefici per a l'empresa, a més a més, la majoria de les noies sabien cosir, i aviat assolien un grau de capacitat adequat que aportava molt rendiment en la producció de les peces de roba.

El treball de les dones en el sector tèxtil, i en altres sectors similars tenia un caràcter provisional. L'activitat laboral no comportava una professionalització reconeguda. Es tenia el concepte que les dones treballaven mentre estaven solteres i que al casar-se s'acollirien al dot laboral i abandonarien el lloc de feina. L'empresa no promocionava les noies en la seva carrera professional, ja que el treball remunerat femení era vist com una ocupació subsidiària del salari aportat per l'home en l'economia familiar.

Poc a poc, anirant sorgint les reivindicacions laborals, en coincidència amb la dissidència en un complex imaginari que denota consciència de treballadores en les du-

res condicions a què es veuen sotmeses,³⁴⁵ com rememora Ángeles de la Fuente: «jo diria, que la conflictivitat laboral apareixia per les condicions extremes del treball. Si a tu et deien que havies de realitzar les peces laborals en vint segons i no les realitzaves, et descomptaven del *destajo*, i et donaven uns mínims molt mínims que a penes guanyaves». Els sindicats, encapçalats majoritàriament per homes, s'adonaven de les dures situacions que vivien les dones a l'interior de les fàbriques, però es considerava preferent buscar solucions als punts de reivindicació comuns a tota la classe obrera, i per això, les demandes específiques de les dones es van haver d'esperar. Matilde Dorado, també obrera tèxtil a la Valmeline des de molt jove, recorda com «los destajos eran brutales, que lo hacías con los ojos cerrados, pues te revisaban el destajo y te lo volvían a subir. Y era eso lo que indignaba. Siempre iban aumentándote el tope que tenías que hacer».

Aquestes reivindicacions van començar a fer-se sentir i les treballadores protagonitzaren per primera vegada una vaga de mig dia l'any 1965, davant de la voluntat de l'empresa de dividir la jornada laboral quan es feia continuada, la direcció va respondre amb l'acomiadament improcedent d'una treballadora però la solidaritat de les companyes va fer que la readmetessin.³⁴⁶

Tot i les dificultats que tenen les dones per fer sentir la seva veu dins dels sindicats, van trobar espais i esclatxes on fer-la sentir. «Salimos un grupete de mujeres, que participamos bastante activamente de la línea sindical oficial, pero intentando de romper las pautas que nos marcaban desde el propio sindicato», afirma Ángeles de la Fuente, que va ser una dona activa en el moviment sindical antifranquista en la fàbrica alemanya establerta a Tarragona.

El contacte entre les dones va trencar l'aïllament al qual s'havien vist sotmeses durant els primers anys del franquisme. Les obreres van buscar espais de contacte en el si de la fàbrica, es trobaven al menjador i manifestaven els seus problemes en veu alta, i així van anar conformant de mica en mica una consciència de classe, que després va evolucionar cap a una consciència de gènere.³⁴⁷ L'organització i la lluita per la igualtat de drets de les dones va contribuir durant els últims anys del franquisme a preparar els canvis democràtics que sorgiren durant la transició. Les treballadores de la Valmeline no van restar alienes al pas de la història i van deixar una profunda petjada en la memòria col·lectiva de l'època, fruit de les dures lluites que van protagonitzar.

345. NASH, Mary; «El mundo de las trabajadoras: identidades, cultura de género y espacios de actuación» dins PANIAGUA, Xavier, PIQUERAS, José A. & SANZ, Vicent (ed.); *Cultura social y política en el mundo del trabajo*. València: Fundación Instituto Historia Social, 1999, p. 47-68.

346. FUENTE BENITO, Ángeles de la; *La conflictividad laboral en una empresa multinacional. El caso Valmeline (Historia desde dentro)*. Tarragona: Tesina de Diplomatura al Col·legi de Graduats Socials, 1985.

347. CABRERA PÉREZ, Carlos; *Mujer, trabajo y sociedad*. Madrid: Fundación Largo Caballero, 2006, p. 219-222.

Matilde Dorado rememora la companyonia que imperava en la lluita obrera dels anys setanta a Tarragona: «había un gran movimiento de los trabajadores en todos los sitios, mucha solidaridad de todas las fábricas, de Barcelona, de mucho sitios». Els lligams de solidaritat eren molt forts ja que les protagonistes a més de companyes de fàbrica eren veïnes i amigues del barri. L'edat, el sexe, l'origen familiar i la situació econòmica eren trets que configuraven un perfil de dona jove i de família immigrant arribada als barris de Tarragona i amb una situació econòmica dificultosa. La socialització de les dones s'arbitrava en espais comuns, de veïnatge, que reforçaven els llaços d'amistat i de solidaritat.

La mateixa empresa alemanya, igual que van fer d'altres empreses, va comprar els primers blocs del barri del Pilar, a l'exemple de Torreforta, que vorejava la carretera de València i era davant mateix del polígon industrial. Els constructors urbanístics van oferir els habitatges a diverses empreses que hi estaven ubicades i aquestes al seu torn els llogaven als treballadors, els blocs prenién el nom de les indústries que els promocionaven, així les famílies vivien al bloc Butano, al bloc Bic-Laforest o al bloc Camises, aquest últim en record a l'empresa Seidensticker.³⁴⁸ Altres empreses químiques ja havien fet el mateix anys abans amb els primers blocs del barri del Pilar. De la Fuente explica que «había unos lazos de amistad y de convivencia, que posibilitaron a la hora de la lucha una actitud más de claridad en los temas y de solidaridad», ja que un factor clau dels èxits assolits en la lluita laboral era la confiança entre les treballadores, que els donava seguretat a l'hora de protagonitzar alguna mobilització: «lo que esta claro es que la mutua confianza ayuda a comprender lo que quieren decir los demás, cuando hay recelos no es fácil poder hacer estas vagas que hicimos nosotros de tanto tiempo. Hicimos varios encierros en la fábrica», ens diu Ángeles de la Fuente.

En un butlletí de Comissions Obreres de Tarragona, publicat l'abril de 1971, s'instava el col·lectiu obrer a informar-se per altres mitjans sobre la seva situació en una societat capitalista on els mitjans de comunicació eren manipulats pel règim franquista. Amb el títol «Unión Obrera» es llistaven els problemes que presentaven les empreses més grans de les comarques tarragonines, com ara la Seidensticker. Per exemple, es denunciava l'acomiadament indegut d'obreres; la falta de matèries primeres; el fet que per faltar un dia a la feina es descomptaven 180 pessetes d'un salari que moltes vegades no arribava a les 200 pessetes, encara que la falta fos justificada per motius mèdics; també la gasiveria empresarial en la disposició d'estrís i de vestuari, com les emblemàtiques bates, que si no estaven molt brutes o eren molt velles no es restituïen, i d'altres problemes d'organització de l'empresa que derivaven del fet que les treballadores no tenien un lloc fix assignat sinó que la seva mobilitat anava en funció dels encarregats.³⁴⁹

348. GISBERT CANES, Joan; «Els barris perifèrics de Tarragona», p. 199-222.

349. *Boletín de Comisiones Obreras Tarragona y Provincia*, núm. 1 (abril de 1971). 6 pàgines.

Una de les expressions més dures protagonitzada per les treballadores de la fàbrica de camises va produir-se l'estiu de 1974. En obrir-se la fàbrica de camises l'any 1961, propietat de l'empresari alemany Gerd Seidensticker, una part de l'accionariat era espanyol i tenia la seu social a Madrid; la indústria va començar amb una plantilla de cinc-centes persones, el 95% del personal eren dones d'edats entre els setze i els vint-i-quatre anys, majoritàriament solteres i procedents de la immigració d'altres zones d'Espanya. Al llarg dels anys seixanta es va anar reduint el nombre d'operàries, i en arribar el 1974 hi havia unes tres-centes treballadores, amb una mitjana d'edat de vint anys. Davant de la negociació de la revisió del conveni propi de l'empresa el juny de 1974 no es va arribar a cap acord entre la patronal i les obreres, i aquestes van decidir per assemblea fer una parada. El 10 de juliol de 1974 deixaren de treballar durant una hora i aquesta mesura de pressió la van repetir durant els dies següents; l'empresa va prometre negociar després de les vacances d'estiu, però la realitat va ser una sanció de tres dies de sou i feina per a tota la plantilla. Davant d'aquestes mesures, les treballadores continuaren la parada i l'empresa respongué amb un comunicat d'acomiadament de 162 treballadores.³⁵⁰

La reacció de la plantilla va ser continuar amb la parada i ocupar la nau industrial fins que la policia les va desallotjar, aleshores es traslladaren a les portes de les altres fàbriques de la zona per informar sobre la seva situació, i una comissió informativa també va viatjar fins a la seu empresarial d'Alemanya. Les respostes de solidaritat no es van fer esperar, i van ser molts els obrers, obreres i sindicats que van manifestar-se a favor de la lluita de les treballadores d'aleshores ja fàbrica tèxtil Valmeline. Fins i tot, van rebre suport d'organitzacions sindicals europees que van editar pamflets informatius amb francès, alemany i anglès. Sota el lema *Pan y Justicia a las Obreras de Valmeline S.A.* s'explicaven els problemes salarials des que l'empresa havia passat de Seidensticker a Valmeline i els alts «destalls» a què es veien sotmeses, i l'acomiadament de 162 treballadores que estaven pendants de judici per dictaminar si la mesura de l'empresa era legal o no. El dia 24 d'agost de 1974 es va convocar una mobilització amb gran aflluència de manifestants que va recórrer la Rambla Nova de Tarragona.³⁵¹

L'uniforme de les treballadores tèxtils era una bata vermella. Aquestes bates van convertir-se en el símbol de la lluita de les obreres a favor de la dignificació dels seus llocs de feina, quan van encapçalar les protestes dels treballadors en algun emblemàtic primer de maig dels setanta, les manifestants anaven vestides amb les bates per fer ben visible quina era la seva condició de treballadores de la fàbrica de camises alemanya. «En las manifestaciones nos enviaban a la policía, y cuando nos veían en el

350. DE LA FUENTE BENITO, Ángeles; *La conflictividad laboral en una empresa multinacional. El caso Valmeline (Historia desde dentro)*. Tarragona: Tesina de Diplomatura al Col·legi de Graduats Socials, 1985, p. 54-86.

351. Pamflet cedit per Matilde Dorado.

sindicato tenían una actitud de “¡uy! vienen las de las batas rojas”, para que llevamos unas batas rojas. Siempre que bajamos a Tarragona íbamos con el uniforme porque nos vieran», rememora amb orgull legítim De la Fuente.

L'última lluita de les obreres de la Valmeline va ser l'any 1980, quan l'empresa va anunciar el tancament per motius econòmics, però el rerefons era la deslocalització de la fàbrica. La resposta de les treballadores va ser enèrgica i van emprendre un tancament de vint-i-vuit dies a dins la nau; era una situació molt dura, ja que en aquell moment la majoria de treballadores eren casades i tenien fills petits. Ángeles de la Fuente va participar activament en aquesta lluita i recorda com «en los últimos problemas ya la mayoría estaba casada y con hijos, ya no era la situación inicial en la que sí que éramos mayoritariamente jóvenes y solteras, sino que la mayoría eran casadas y con hijos pequeños, con lo qual encerrarse en una fábrica con esta situación no era fácil».

Finalment l'empresa va tancar, darrere quedaven anys de lluita on s'havia aconseguit revaloritzar la condició femenina ja que va ser una lluita duta a terme exclusivament per dones, els homes van participar-hi donant suport, estenent-la i assumint responsabilitats familiars que les dones havien hagut de deixar per les exigències que l'augment de la lluita va tenir en alguns moments. S'ha de tenir present que gran part de les mobilitzacions van produir-se en una època on la conflictivitat laboral era aplacada amb força per les autoritats franquistes, i on el CNS era l'únic sindicat legal. Les mobilitzacions van ajudar a que poc a poc les treballadores superessin la por que hi havia al començament de qualsevol reivindicació, de fer assemblees i d'arribar fins a la vaga. «Cuando rompimos con la fábrica no era sólo que nos quedáramos sin el salario, era que nos quedabámos sin muchas amigas, y sin unos lazos de relación humana que habían sido para nosotras muy importantes, y que nos habían ayudado mucho en la consolidación de nuestra propia personalidad», conclou Ángeles de la Fuente.

Altres fàbriques tarragonines també tenien una alta ocupació femenina: la Tentex del sector tèxtil, la Loste del sector alimentari que fabricava galetes, o la Bic-Laforest que fabricava la famosa marca de bolígrafs. Carmen Muñoz va formar part del Comitè d'Empresa Bic, i encapçalà lluites a favor de les millores laborals, en pro de les treballadores. A la fàbrica de bolígrafs també funcionava el preu fet, «tu tenías un tope y a partir de ese tope tú ganabas un poco más, pero siempre a costa de trabajar mucho más».

Cigarreres de la fàbrica de tabac

El 1922, quan la Compañía Arrendataria de Tabacos obtingué l'autorització governamental per a la construcció d'una nova fàbrica a la ciutat, Tarragona només comptava amb una població de 27.800 habitants, tot i que era la capital administrativa, militar i eclesiàstica de la província. La primera pedra va col·locar-se ja l'any següent però,

per a sorpresa de tothom, les obres es van haver d'interrompre perquè es va descobrir una part de l'antiga necròpolis paleocristiana. La solució per conservar la necròpolis i poder continuar amb la construcció de la fàbrica va ser canviar l'emplaçament de la indústria cap al sud.³⁵²

De 1923 fins a 1927 van treballar en la construcció de la fàbrica uns mil obrers, amb una inversió pública milionària d'un abast desconegut fins llavors a la ciutat. Estigué enllestida el 1931 i la producció es va iniciar l'any següent. L'edifici era gèrmà bessó de la planta de Màlaga, tenia unes dimensions de 218 metres de façana per 174 metres de fons, la direcció i l'administració s'ubicaren a la dreta de la porta principal de l'antiga carretera de València. Des d'un primer moment, la mà d'obra que va absorbir la fàbrica va ser altament femenina, els primers dos anys hi treballaven trenta-dues operàries i quatre mecànics. Dos anys més tard, el 1934, el nombre de personal ja havia ascendit a cinquanta-vuit dones i quaranta-quatre homes. S'ha de tenir present l'impacte social que va causar la implantació d'una fàbrica d'aquestes dimensions a Tarragona. La població veia amb bons ulls la construcció d'una fàbrica d'aquestes característiques, ja que només el muntatge de les instal·lacions va crear centenars de llocs de treball masculins, ocupats sobretot per nois joves que veien com l'economia familiar deixava de dependre de l'agricultura, la pesca o del tràfec de les activitats portuàries. La diversificació de l'economia va ser un dels pals de paller que va aportar la fàbrica de tabacs a Tarragona, una ciutat que l'any 1934 ja comptava amb una població de 31.322 habitants.

L'any 1937 s'instal·laren més màquines de caragolar cigarrets, però en el context de la guerra civil i el gran nombre de bombardeigs que va patir la zona portuària, molt propera a les instal·lacions tabaqueres, la direcció va veure's forçada a traslladar la maquinària i el personal entre les ciutats de Vic i Sabadell, més a l'interior del país. La por era justificada, ja que el 13 de gener de 1939, dos dies abans de l'entrada de l'exèrcit franquista a la ciutat, el pavelló de la Direcció va patir serioses destrosses a causa d'un bombardeig, en el qual van morir dos carrabiners que es trobaven a l'interior.

A finals dels anys quaranta i al llarg dels cinquanta la fàbrica passà a pertànyer al grup Tabacalera S.A., nom que ha perdurat amb el pas del temps i amb el qual es coneguda popularment la fàbrica. El canvi en la gestió del monopoli estatal de tabacs va aportar una fase expansiva en la producció, que es veié reforçada amb més matèries primeres i més maquinària, la qual cosa implicaria la implantació d'un doble torn, per tant, de més personal. Així, doncs, l'evolució ascendent de la plantilla entre 1945 i 1975 va ser ràpida, de 70 treballadors el 1945, es va passar a 204 el 1950. Durant els anys cinquanta la contractació de nou personal va ser espectacular, ja que el 1960 es registren 800 treballadors, aquesta xifra anirà disminuït al llarg de les dècades se-

352. BERTRAN VALLVÉ, Dídac; *Tarragona y su fábrica de tabacos: un sueño hecho realidad*. Madrid: Humanes de Madrid, 1982. MUIÑOS VILLAVARDE, María Jesús & TEROL GRAU, Vicent; *La realidad de un mito. La fábrica de Tabacos de Tarragona (1932-2007)*. Madrid: Fundación Altadis, 2008.

güents, i el 1975 hi havia 718 persones treballant a Tabacalera.³⁵³ Pepita Pomerol recorda quan va entrar a treballar l'any 1946, als divuit anys: «vaig estar primer en unes maquinetes que feien seixanta cigarretes per minut» i, afegeix, «aleshores [un temps després] ja van venir unes màquines més modernes, que ja en feien mil per minut. Després van portar unes màquines noves que feien fàries i *senyorites*». Isabel Soriano, de la tercera generació d'entrevistades, va entrar a treballar a la Tabacalera quan tenia divuit anys, pels volts de l'any 1970: «cuando yo empecé te puedo decir que éramos 700 trabajadores, antes hubo hasta 1.200 trabajadores porque no había tanta maquinaria y era todo más manual. Con el tiempo se fueron comprando máquinas de hacer cigarrillos más modernas y se fue reduciendo el personal». El 1971 el personal laboral actiu era de 686 persones, dividides en les següents categories: 9 tècnics, 20 administratius i 657 treballadors i treballadores. Era la segona fàbrica de tabacs que ocupava més personal, només per sota d'Alacant que tenia 741 persones en plantilla. La producció de la Tabacalera tarragonina el 1971 era de 980.000 quilos de cigarretes al mes, seguida de Sevilla amb 700.000 quilos. Tarragona comptava amb una alta producció perquè la delegació fou una de les primeres a instal·lar equips d'envasat en línia contínua, cosa que augmentava la producció de les aleshores tradicionals marques com ara Ducados o de les noves com Fortuna, que eren les que principalment es fabricaven a la ciutat. A les onze fàbriques del conjunt d'Espanya el personal actiu el 1971 era de 2.456 obrers i 3.978 obreres, cosa que suposava que la fàbrica de Tarragona absorbia el 9% del total de la plantilla espanyola.³⁵⁴

El salari femení aportat per les treballadores a les seves llars era vist com un complement a l'aportació dels membres masculins, però la realitat és que les cigarrereres³⁵⁵ eren valorades per la seva habilitat i respectades en una societat on eren poques les dones que tenien un treball fix i ben remunerat. Les dades generals de l'empresa Tabacalera, a nivell espanyol, eren les següents: el 1895 el 95'7% del personal era femení, xifra que anirà reduint-se progressivament fins que el 1935 eren un 84% d'operàries. El 1940, a més de Tarragona hi havia fàbriques de tabac a Alacant, Cadis, A Coruña, Gijón, Logroño, Madrid, Donosti, Santander, Sevilla i València. La mà d'obra masculina va anar en augment conforme s'anava mecanitzant la feina, però la proporció de dones va seguir sent sempre molt més alta al llarg de la vida de la fàbrica, fins al seu tancament el 2007.

L'inici de la fase expansiva va provocar que el 1947 es constituís el Grup Empresa Tabacquer, que era el centre de la vida social dels treballadors i treballadores, on celebraven el dia de Santa Rosa de Lima, patrona de l'empresa, o que feien el repartiment

353. MUIÑOS VILLAVERDE, María Jesús & TEROL GRAU, Vicent; *La realidad de un mito*. Madrid: Fundación Altadis, 2008, p. 184.

354. COMIN COMIN, Francisco & MARTÍN ACEÑA, Pablo; *Tabacalera y el estanco del tabaco en España*. Madrid: Fundación Tabacalera, 1999, p. 462.

355. CANDELA SOTO, Candela; *Cigarreras madrileñas: trabajo y vida, 1887-1927*. Madrid: Tecnos, 1997.

de joguines dels Reis d'Orient. El personal també participava en obres de teatre o en celebracions artístiques que es feien en recintes de la ciutat com l'antic camp del Gimnàstic, el Teatre Metropol o la plaça de toros. El Grup Empresa Tabaquer també tenia un orfeó, el Tabaquer, i una biblioteca amb més de 6.000 volums, des de la qual es convocaven concursos de redacció en català i castellà, concursos de cinema amateur i de fotografia. Aquestes activitats eren de caire cultural, però la pràctica esportiva tampoc faltava entre els associats del Grup, que practicaven hoquei sobre patins, futbol, pesca, tennis de taula, tir al plat i sobretot, escacs.³⁵⁶ Aquesta faceta d'haver donat una dimensió cultural i esportiva a la vida diària de la fàbrica provocà un clima d'unió i solidaritat en temps de lluita i de demanda a la patronal. És el mateix fenomen que el registrat en les activitats que portaven a terme les treballadores de la Valmeline, buscar espais de socialització fora del recinte fabril que a la llarga afavorien l'aparició de moviments de lluita i de solidaritat contra les injustícies laborals.

El 1938, el *Fuero del Trabajo* va fixar com a objectiu alliberar la dona del taller i de la fàbrica; en l'aplicació d'aquest principi van tornar a establir-se a l'administració pública i a les empreses estatals les excedències forçades per matrimoni i la prohibició de contractar dones casades. La Tabacalera va establir les excedències forçoses per matrimoni a nivell estatal el 1946, en canvi en el ram de la confecció no es recull en la seva Reglamentació Nacional de Treball (1947) cap article sobre excedència forçosa de les dones casades.³⁵⁷ S'ha de veure en aquesta diferència de legislació una realitat evident: si les empreses tèxtils haguessin aplicat la llei per alliberar les obreres casades de la fàbrica, com que el treball estava altament feminitzat, haurien perdut un gran nombre de treballadores especialitzades.

Pepita Pomerol, treballadora de Tabacalera de l'any 1946 al 1987, recorda com al principi, quan tenia dinou anys, la jornada laboral era de 8 a 12 del migdia i de 2 a 6 de la tarda, només un torn. Poc temps després va entrar nou personal, i ja es feien dos torns, també recorda com «vaig estar en vèries puestos, primer has de passar pel desvanat, que porten uns fardos de tabaco i estàs assentada, portàvem totes la bata d'uniforme, t'havies de posar un tros de roba de sac a la falda perquè havies de desfer el tabaco i posar-ho en uns paners, era molt polsegós, el desvanat era el pitjor puesto, però tothom hi havia de passar». Aquestes paraules fan referència al circuit de producció pel qual havien de passar les treballadores, començant pels llocs més baixos, on la feina era més pesada i difícil, i on la retribució era menor.

La vida de Pepita Pomerol va transcórrer al costat de l'evolució de la fàbrica, va viure el procés de mecanització de l'empresa, el pas d'un treball altament manualitzat a la incorporació de màquines de caragolar cigars, i la diversificació de la producció en diferents materials per fumar, fins que es va jubilar el 1987.

356. *La Tabacalera*. Tarragona: Edició de l'Ajuntament de Tarragona. 2007. Opuscle.

357. BORDERÍAS, Cristina; *Entre líneas. Trabajo e identidad femenina en la España Contemporánea. La Compañía Telefónica 1924-1980*. Barcelona: Icaria, 1993.

Isabel Soriano, juntament amb trenta-dues dones més, van protagonitzar una de les lluites més dures portades a terme contra l'empresa Tabaquera. El problema va sorgir quan les treballadores que estaven d'excedència van demanar el reingrés al seu lloc de feina i l'empresa no les va readmetre, al·legant que no necessitaven personal, tot i que en la seva categoria va entrar nou personal masculí. Les dones van agrupar-se i amb el suport de sindicats i del Comitè d'Empresa van començar una llarga dècada de protestes, vagues, encadenaments a les portes i tancament dins la fàbrica, advocats, procuradors i molts judicis i recursos; finalment, la sentència del Tribunal Suprem el 1991 va ser favorable a la readmissió, però fins el 1999 les dones no tornaren a ocupar el seu lloc de treball en la seva anterior categoria laboral.³⁵⁸

El recorregut vital d'Anna Guasch també va transcórrer al ritme de la Tabacalera, «els primers anys vaig estar dos anys de *barrendera*, aleshores quan complies els divuit anys entraves a màquines, això era perquè amb menys de divuit anys no podien estar a la maquinària, aleshores als divuit entro als tallers que li deien, a fer cigarrets; a partir d'aquí ja vaig estar fins a l'any 2007 que han tancat la fàbrica i ens han prejubilat, vaig estar trenta-vuit anys a la Tabacalera». Anna Guasch va «ser la primera dona a entrar com a enllaç sindical» en representació de les companyes i més tard, amb la legalització dels sindicats, fou membre del Comitè d'Empresa Tabaquer i militant de Comissions Obreres. Les reestructuracions que portava a terme l'empresa afectaven sobretot les operàries. En la de l'any 1975 el grau de reestructuració va ser molt alt i les dones van emprendre dures accions de lluita per fer-hi front, «d'un lloc que érem dues o tres persones quedava una, depenent de cada màquina el que feien era reestructuració de la plantilla i les dones sempre sortíem molt perjudicades, recordo que vam fer una setmana de vaga totes les dones de la fàbrica tancades dins al menjador», evoca Guasch.

Les dones que encapçalaven els moviments vindicatsius o que tenien càrrecs en els sindicats patien repressions per part de la direcció, com rememora pel cas de la fàbrica de Tabacs, Anna Guasch: «però era una repressió molt subtil» ja que s'ha de tenir present que Tabacalera era un empresa estatal i «dues o tres que vam ser una mica les capdavanteres de portar aquest tema ens ignoraven, no ens donaven feina, ens donaven la pitjor feina, ens matxucaven molt, amb aquest nivell, a nivell més psicològic que no físic». Tot i les dificultats en la lluita, els llaços de solidaritat i de companyonia per assolir els drets laborals i la llibertat política recentment conquerida constitueixen per a moltes dones de la ciutat un record d'un temps i d'un espai viscut indissociable de la seva identitat cultural femenina, com evoca Guasch en recordar una de les vagues de la Tabacalera: «aquí amb aquesta vaga que vam estar una setmana tancades dintre del menjador, que només érem dones perquè els homes no ens van voler acompanyar, fèiem les assemblees nosaltres i ens passaven cartetes de la gent de fora que es solidaritzaven amb nosaltres, i era perquè teníem aquest contacte previ».

358. Documentació cedida per Maria Teresa Mur Arbonès i dipositada a l'Arxiu Municipal de Tarragona. L'Arxiu Municipal va ingressar l'any 2007 el fons de la Fàbrica de Tabacs, el fons del Grup d'Empresa Tabaquer, i la documentació generada per l'activitat sindical del Comitè d'Empresa de Tabacs.

9. L'HORA VIOLETA

Manifestació feminista a la Plaça Corsini de la ciutat (aprox. 1986).
Fotografia Fons Bloc Feminista (AHT).

I ara hem de dir que ja no volem el príncep blau, quan el nostre subconscient encara el reclama. A vegades, al llegir algun llibre que ha fet furor entre les feministes, algun llibre que evidència l'aïllament i la incomunicació entre ambdós sexes, passo llargues nits d'insomni. L'evidència em bloqueja.*

MONTSERRAT ROIG ³⁵⁹

Feminismes

El poder explícit i legítim per excel·lència és el poder polític. Les dones, en això, es troben condicionades per una normativa inexplícita d'una extraordinària fortalesa: les dones retenen el poder sense la completa investidura, passen pel poder amb els tres vots clàssics de pobresa, castedat i obediència i finalment, els és permès ocupar el poder només amb fidelitat i abnegació.³⁶⁰ Bordieu ens clarifica l'experiència històrica de les dones amb el concepte de violència simbòlica, «violència amortida, insensible, i invisible per les seves pròpies víctimes, que s'exerceix essencialment a través dels camins purament simbòlics de la comunicació i el coneixement».³⁶¹ Així, la llarga expulsió de les dones dels llocs públics es perpetua a través d'«aquesta espècie d'agorafòbia socialment imposada que pot sobreviure llarg temps a l'abolició de les prohibicions més visibles i que condueix les dones a excloure's voluntàriament de l'àgora».³⁶²

«La divisió sexual està inscrita, per un costat, en la divisió de les activitats productives a les que associem la idea de treball, i en un sentit més ampli, a la divisió del tre-

* ROIG, Montserrat; *L'hora violeta*. Barcelona: Edicions 62, 1980, p. 79.

359. AYMERICH, Pilar & PESSARRODONA, Marta; *Montserrat Roig: un retrat*. Barcelona: Institut Català de la Dona. Generalitat de Catalunya, 2001. DDAA; *Memorial Montserrat Roig. Cicle de Conferències del 9 al 23 de novembre de 1992*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Presidència, 1993. DDAA; *Jornada d'homenatge a Maria Aurèlia Capmany i Montserrat Roig*. Barcelona: Institut Català de la Dona, 2001. MEROÑO CADENA, Pere; *El goig de viure: biografia de Montserrat Roig*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2005. ROIG, Montserrat; *¿Tiempo de mujer?* Barcelona: Plaza Janés, 1980.

360. DUCH PLANA, Montserrat; *Dones públiques*, p. 215-216.

361. BOURDIEU, Pierre; *La dominación masculina*, p. 12.

362. *Ibid.*, p. 56.

ball de manteniment del capital social i del capital simbòlic que atribueix als homes el monopoli de totes les activitats oficials, públiques de representació, i en especial de tots els intercanvis d'honor, intercanvis de paraules (en les trobades quotidianes i sobretot en assemblea), intercanvis de regals, intercanvis de dones, de desafiament i de morts (el límit de les quals és la guerra)». ³⁶³ Una cita necessàriament extensa del sociòleg Pierre Bourdieu clarifica els costos biogràfics de les dones que de súbdites esdevenen ciutadanes a Tarragona, entre la dictadura i la democràcia, en la segona meitat del segle xx. És aquest l'imaginari en què s'insereix la complexa trajectòria històrica fins al reconeixement i la creació de les condicions de possibilitat d'exercici de la ciutadania de les dones.

Mary Nash afirma que l'accés de les dones a l'àmbit públic ha construït la revolució més duradora de tot el segle xx. Aquesta lluita va ser interrompuda a Catalunya el 1939, però va ser reactivada amb una força incontenible durant els darrers anys del franquisme i al llarg de tota la transició. ³⁶⁴ A Tarragona, com a Catalunya, el moviment feminista fa seves unes característiques pròpies de la segona onada del moviment de les dones a Occident, segons les quals allò privat és polític. ³⁶⁵ El context polític portava a integrar el moviment de dones dels anys setanta en el moviment polític d'oposició contra Franco, l'especificitat de la dictadura franquista significarà que el discurs del moviment feminista adopti un eix molt clar, un eix polític i un discurs entorn de la igualtat.

El moviment de dones s'ubicarà en l'òrbita de l'esquerra i en aquells nuclis que lluitaven pel retorn de la democràcia a Espanya, per aconseguir la fi d'una dictadura de quaranta anys. Coincidim amb Mary Nash que crear un nou sistema polític esdevenia molt més difícil per a les dones, ja que els sindicats i els partits polítics d'esquerra no acabaven d'assumir el reconeixement d'una agenda específica per a les dones en la transició política. ³⁶⁶

Moltes dones que van participar en el moviment feminista tenien una doble militància, la d'oposició al règim i la de lluita per a la consecució dels seus propis drets, com mostra la biografia de les entrevistades de la tercera generació. Dones com Rosa

363. *Ibid.*, p. 64.

364. NASH, Mary; *Dones en transició. De la resistència política a la legitimitat feminista: les dones en la Barcelona de la Transició*. Barcelona: Ajuntament i Regidoria de la Dona, 2007.

365. FOLGUERA, Pilar (comp.); *El feminismo en España: dos siglos de historia*. Madrid: Pablo Iglesias, 1988. LLINÀS CARMONA, Conxa; *Feminismes de la transició a Catalunya. Textos i materials*. Barcelona: Horsori editorial, 2008. NASH, Mary; «Experiencia y aprendizaje: la formación histórica de los feminismos en España» a *Historia Social*, núm. 20 (1994).

366. NASH, Mary; «Dones i transició a Catalunya: Memòries i vivències» dins *Memòria de la Transició a Espanya i a Catalunya. Vol. II: Sindicalisme, gènere i qüestió nacional*. Barcelona: Edicions Universitat de Barcelona i Centre d'Estudis Històrics Internacionals, 2001, p. 89.

Queral, Berta Ramos, M. Teresa Gatell o Anna Guasch conjugaren la lluita pels drets de les dones, al costat de la lluita per la consolidació de les llibertats a través de partits o sindicats.

El moviment de dones a Catalunya i a tot l'Estat espanyol era clandestí i il·legal, ja que es produïa en el marc d'una dictadura, mentre que el moviment social d'altres països europeus o dels Estats Units avançava en el context dels països democràtics.³⁶⁷ Moltes de les militants estaven integrades en grups o en partits polítics i en sindicats en contra de la dictadura franquista; aquest era un element més de l'acció col·lectiva feminista que no l'hem de menystenir sinó més aviat revaloritzar.

La doble militància serà un debat obert a Catalunya i a Espanya durant tota la dècada dels setanta: podien les dones plantejar demandes i drets polítics i a la vegada plantejar demandes pròpies de la diferència sexual? Les posicions seran confrontades, les respostes polèmiques i els costos emocionals de moltes dones militants immensos. La primera opció mantenia que les dones podien ser membres d'un partit polític, d'un sindicat i, alhora, podien formar part del moviment feminista. L'altra opció mantenia que havia d'emergir un moviment exclusiu per a les dones, les forces del qual es destinessin exclusivament a la consolidació i al desenvolupament del moviment feminista. A partir de les Jornades Catalanes de la Dona, aquest plantejament prendrà més força, amb la idea d'una única organització, autònoma i independent, amb una sola militància, la del gènere.³⁶⁸

La lluita antifranquista i la consolidació d'una democràcia i la lluita específica pels drets de les dones es tradueixen molt esquemàticament en unes dicotomies que es veuen reflectides en els corrents teòrics del feminisme de la igualtat i del feminisme de la diferència sexual. Tot i que hi ha una clara simbiosi entre el moviment feminista català i el moviment antifranquista dels anys setanta, les contradiccions que viuen les dones militants podrien equiparar-se a les contradiccions que sentien les seves àvies en la lluita per la visibilitat de les dones en el context de la guerra civil; les dones havien de fer el seu paper de sempre en el context bèl·lic perquè guanyar la guerra era el més important, o bé podien trencar motlles i fer sentir la seva veu. Les dones dels anys setanta es troben amb les mateixes contradiccions, acatar la disciplina del partit o del sindicat, o poder anar més enllà i lluitar perquè nous valors femenins apareguin en la societat del moment.

A més, històricament, la causa per la qual lluitaven les dones s'havia concebut com a secundària, molts partits al·legaven que en la seva lluita ja hi inclouïen les dones, així que era vista com una lluita petit burgesa, com recalca Charo Romano, «quan plantejàvem les injustícies en clau de gènere doncs quedaven relegades, això ara no

367. ELLEY, Geoff; *Un mundo que ganar: historia de la izquierda en Europa (1850-2000)*. Barcelona: Crítica, 2003.

368. NASH, Mary; «Dones i transició a Catalunya», p. 90.

toca. En aquella època òbviament no era el problema principal. Hi havia un problema principal i un de secundari, i aquest era secundari».

Malgrat el discurs igualitari dels militants d'esquerra, es continuava mantenint la subalternitat de les dones en les organitzacions polítiques i sindicals d'oposició. La contradicció arriba quan les militants es plantegen la lluita femenina des dels partits polítics; això provocà dues reaccions, la primera afirmava que amb l'arribada de la democràcia la llibertat afloraria a tota la societat, a homes i dones per igual; la segona donava suport a les veus que s'alçaven a favor de la lluita per les llibertats femenines en el si de les mateixes organitzacions d'esquerra. Aquestes veus eren encapçalades per les mateixes militants, que veien la seva situació dins del partit com la situació que patien moltes dones de subalternitat en la societat, els esquemes del carrer, de casa, de la fàbrica, de l'oficina, es perpetuaven en les cultures clandestines, com recorda Rosa Queral: «els quadres eren masculins, les dones estaven en les bases, als sindicats, a les vocalies, sempre al peu del canó, hàviem de conciliar la vida familiar, hi havia una companya que anava a les reunions de partit amb la seva nena».

Catolicisme social

L'Església catòlica espanyola, seguint el model belga, creà el 1946 dos moviments catòlics, la Joventut Obrera Catòlica (JOC) i l'Hermandad Obrera de Acción Católica (HOAC), organitzacions que s'especialitzaren en l'acció social dels treballadors. Fins a finals dels anys cinquanta van ser de consolidació i formació de militants a l'empara de l'Església, que exercia una protecció sobre aquestes organitzacions i els donava un caràcter legal.³⁶⁹ Aquesta atípica situació en plena dictadura va provocar un doble efecte, per una banda, amplià els sectors de l'oposició antifranquista que sorgiren d'aquest moviment catòlic, i per una altra, una part del suport original del franquisme, l'obrerisme catòlic i determinats sectors de l'Església, en concret els capellans anomenats «obrer», anaren evolucionant cap a posicions de confrontació amb el franquisme. Així, doncs, un ampli sector de l'Església catòlica, representat per les organitzacions de base com l'Hermandad d'Acció Católica i les Joventuts Obreres Catòliques adquiriren un progressiu compromís amb les lluites de la col·lectivitat obrera, afavorit pel nomenament del papa Joan XXIII (1958), que facilità que es comencessin a respirar aires nous que culminarien en l'agudització de les denúncies per les condicions de vida miserables que patia la classe obrera.³⁷⁰

369. BADA, Joan; «L'actitud de l'Església catòlica durant el procés democratitzador» dins PAGÈS BLANCH, Pelai (dir.); *La transició democràtica als Països Catalans. Història i memòria*. València: Universitat de València, 2005, p. 139-150.

370. BOTTI, Alfonso (coord.); *Clericalismo y asociacionismo católico en España: de la restauración a la transición. Un siglo entre el palio y el consiliario*. Conca: Ediciones de la Universidad de Castilla-La

El 1960, els diversos sectors del moviment de renovació cristiana conflueixen en la creació de la Unió Sindical Obrera (USO), que neix a Guipúscoa el 1960 a partir de la militància dels membres sindicals de les JOC, i que després es va estendre a altres províncies d'Espanya. La USO presenta un discurs d'autogestió i autonomia obrera, barrejat amb els valors i el discurs d'obrerisme cristià.

Acció Catòlica s'inspirà en el model de les Joventuts Obreres Catòliques per articular un discurs especialitzat cap a un determinat sector social, integrat per persones del mateix medi social; així, les obreres haurien d'evangelitzar altres obreres i les pageses haurien d'evangelitzar altres pageses. Una generació participaria, així, en el moviment d'oposició a la dictadura; segons Martínez Hoyos, es tractava d'una organització catòlica obrera que sabia connectar amb les persones nascudes en famílies represaliades pel franquisme.³⁷¹ A les JOC semblava existir una mena de continuïtat subterrània entre uns pares que havien viscut la guerra i simpatitzaven amb l'esquerra, malgrat que no militessin en cap organització, i uns fills que malgrat que no coneixien la trajectòria política o sindical dels pares a causa de la por i el silenci que imposava la dictadura, van heretar uns valors de justícia i solidaritat que facilitaven que se sentissin identificats amb les Joventuts Obreres.

La contribució de les Joventuts Obreres en la lluita obrera es va fer efectiva en dos sectors, per un costat l'acció educativa de l'organització era clara, era una bona escola de formació en la militància obrera d'oposició antifranquista, i per l'altra era un espai on podien organitzar-se grups socials que vivien unes discriminacions específiques com les obreres joves, les aprenentes i les empleades de la llar.

Si les Joventuts Catòliques aplegaven el moviment obrer juvenil, l'Hermandad Obrera d'Acció Catòlica, que havia fundat el català Guillem Rovirosa, significava un moviment autènticament obrer, no monopolitzat pels empresaris, com el cas dels sindicats verticals franquistes. A Tarragona la HOAC va arrelar amb força als barris, com evoca Carmen Muñoz, que en va ser militant activa, «en Torreforta formaba un grupo de gente de fábrica para que fuera tomando conciencia de la injusticia, de que las personas teníamos nuestra dignidad, entonces fuimos creando grupos». Molts treballadors van prendre consciència de les injustícies laborals i polítiques que vivien quan van entrar en contacte amb aquests grups catòlics de base que treballaven sota el paraigües de les parròquies del barri, i això els va portar a militar amb organitzacions i sindicats d'oposició antifranquista de caire no catòlic.

Mancha, 2005. FERRANDO, Emili; *Cristians i rebels. Història de la HOAC a Catalunya durant el franquisme (1945-1975)*. Barcelona: Mediterrània, 2000.

371. MARTÍNEZ HOYOS, Francisco; «La JOC. Cristians en l'oposició franquista» a *L'Avenç*, núm. 246 (abril de 2000), p. 72-77. *La JOC a Catalunya: 1947-1975: els senyals d'una Església del demà*. Barcelona: Mediterrània, 2000.

Carmen Muñoz també militava en d'altres moviments d'oposició antifranquista, igual que d'altres persones que integraven els moviments catòlics obrers, que s'implicaren amb la USO o el Moviment Comunista. Els fronts de polarització contra el franquisme eren diversos i la lluita era fonamental per entendre el context de mobilitzacions que es produïren als anys setanta, «hubo unos tiempos de unas luchas que fueron muy bonitas, la gente tenía como una inquietud de lucha, se entraba en el sindicato como si fuera tu propia casa, había un compañerismo, te encontrabas que tenían la misma inquietud, teníamos como unas ganas de luchar, de que cambiaran las cosas».

Des de la guerra civil havia existit a Catalunya un sector de l'Església oposat a la dictadura, aquesta oposició estava personificada a Tarragona en la figura de Vidal i Barraquer (1868-1943), arquebisbe de la ciutat, que juntament amb l'arquebisbe del País Basc, van ser els dos únics que es van negar a firmar la carta col·lectiva de suport dels bisbes espanyols als insurrectes el juliol de 1937.³⁷² Durant els anys cinquanta i seixanta, el catalanisme catòlic experimenta un impuls en la clandestinitat, conseqüència de la creació de noves organitzacions polítiques de la mà de Josep Benet, Jordi Pujol i Joan Raventós, i sindicals, com Solidaritat d'Obrers Catalans Cristians (SOCC), creat el 1958, que amplia la seva acció amb la creació d'entitats com Òmnium Cultural (1961) o la revista *Serra d'Or* (1959). Un altre front d'oposició catalana catòlica es deixa sentir a Montserrat, de la mà de l'abat Escarré, capaç de no assistir a la recepció de Franco en visita oficial a Barcelona el 1960.³⁷³

L'experiència de Lluïsa García ens demostra que a través de les esclatxes que permetia el moviment obrer de base catòlic moltes joves, després de militar en les Joven-tuts Catòliques, orientarien les seves mires cap a partits polítics més implicats en la lluita antifranquista i en la preparació per a l'arribada de la democràcia en el període de transició. García explica que «jo una vegada que em vaig posar en el moviment social va ser una vegada quan vaig sortir del col·legi i em vaig posar en les JOC, en las Juventudes Obreras Católicas, i vaig anar a una manifestació a Ginebra i només al sortir d'aquí quan anàvem amb tren posava: "Franco, asesino!" I tu, ostres, què fort, el primer que posava només passar la frontera». Després d'aquesta visió de la realitat a través de la sortida de l'Estat espanyol, Lluïsa García va orientar-se cap al socialisme, va militar en el Partit Socialista Català i va arribar a formar part del primer ajuntament democràtic tarragoní. Va ser la primera dona d'aquesta filiació política elegida regidora a Tarragona.

372. BATLLORI, Miquel; *L'Església i la II República espanyola: El Cardenal Vidal i Barraquer*. València: Tres i quatre, 2002. COMAS MADUPELL, Ramon; *Vidal i Barraquer: síntesi biogràfica*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1977. RAGUER, Hilari; *El cardenal Vidal i Barraquer als cinquanta anys de la seva mort*. Barcelona: Centre d'Estudis Pastoral, 1993.

373. GRÀCIA, Jordi, «Una cultura crítica» dins RIQUER, Borja de; *Història, política, societat i cultura dels Països Catalans*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1997, vol. XI, p. 236-253.

En molts pobles i en algunes esglésies dels barris de Tarragona el moviment parroquial va ser la base on s'agrupaven els joves que als anys setanta tenien inquietuds més socials que polítiques. En moltes trajectòries aquesta inquietud desembocarà en la militància en partits, com és el cas de M. Teresa Gatell, que formava part del grup parroquial de Vilallonga del Camp «eren moviments que si haguéssim estat a Barcelona potser haguéssim estat de Cristians pel Socialisme. Era una manera de compromís amb les llibertats, i amb les persones, no és l'afany polític, és l'afany de valors socials, per aquesta via, tenies gent a l'escola que estava en partit polític». També és el cas de Manola Brunet que a partir de la seva preocupació «sobretot per temes de justícia social» i de la seva participació activa en el club juvenil SanJo del barri de Torreforta, promogut pels jesuïtes, va entrar en contacte amb persones que la van orientar en la militància del Partit Socialista Unificat de Catalunya, com recorda Brunet «va ser una evolució personal, una preocupació per les qüestions de justícia social conjugada amb preocupacions religioses».

Partits i sindicats

La visió dia rere dia de la negació de drets i de llibertats i la repressió del règim enfront de les reivindicacions laborals va donar lloc a un procés de socialització antifranquista, que era estimulat per la militància antifranquista, al mateix temps que s'alimentava de la conflictivitat. El context de reivindicació enfront repressió provocava que els treballadors adoptessin actituds radicalitzades. Un punt d'inflexió que va produir aturades de caràcter polític a les empreses dels polígons de Tarragona va ser el consell de guerra de Burgos de 1970 i el Procés 1.001 (1973), o les execucions al setembre de 1975. En aquestes manifestacions de caràcter polític s'hi introduïen reivindicacions i demandes com la llibertat sindical, el dret de vaga o l'amnistia laboral, és a dir, que, com sosté Carme Molinero, el moviment obrer va tenir un paper decisiu en la instauració del règim democràtic a Espanya.³⁷⁴ L'organització obrera s'havia començat a forjar en la clandestinitat en la postguerra però no serà fins el novembre de 1966 que l'organització del sindicat Comissions Obreres pot convocar la seva primera reunió, sempre en la il·legalitat, a les ciutats de Tarragona i Barcelona.³⁷⁵ Al contrari que en

374. MOLINERO, Carme; «El moviment sindical a Catalunya durant la transició» dins ARACIL, Rafael & SEGURA, Antoni; *Memòria de la Transició a Espanya i a Catalunya. Sindicalisme, gènere i qüestió nacional*, vol II. Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona i Centre d'Estudis Històrics Internacionals, 2001, p. 31-48. *Productores disciplinados y minorías subversivas: clase obrera y conflictividad laboral en España*. Madrid: Siglo XXI, 1998.

375. COMISSIONS OBRERES; *¿Invisible? Mujeres, trabajo y sindicalismo en España. 1939-2000*. Confederación Sindical de CCOO. Madrid: Fundación 1º de Mayo, 2004. GABRIEL, Pere (coord.); *Comissions Obreres de Catalunya (1964-1989). Una aportació a la història del moviment obrer*. Barcelona: Empúries, 1990. MOLINERO, Carme, TÉBAR, Javier & YSÁS, Pere; «Comisiones

altres llocs com el País Basc, on els fundadors de CCOO provenien del moviment obrer integrat a la HOAC, a Catalunya la majoria de fundadors de Comissions eren del PSUC, i només uns pocs eren d'origen cristià.³⁷⁶

Teresa Fortuny és una dona representativa del compromís d'interès per la justícia social i per la problemàtica laboral, que va vincular-se a Comissions Obreres a través de la seva militància amb les Joventuts Catòliques: «Defensar els problemes dels treballadors ja significava estar interessat, d'aquí ja passaves immediatament a l'interès per l'organització política, és a dir, primer em vaig organitzar a les JOC, aquí ho portava un capellà molt estimat, mossèn Tomàs. I després a partir d'aquí em vaig vincular, l'any 68, vaig anar a una reunió a la parròquia de Torreforta de Comissions Obreres».

Un element que va tenir un paper decisiu en el creixement de l'incipient moviment obrer durant els anys quaranta i cinquanta va ser la utilització de les estructures sindicals franquistes, és a dir, la Confederación Nacional Sindical (CNS), per a finalitats no previstes pel règim. Però desafiar la patronal de manera clara i directa portava conseqüències, ja que, en paraules de Carmen Muñoz, «a ellos [als empresaris] les interesaba una gente corderita que siempre estuvieran a punto y que nadie les creara ningún problema». Les autoritats franquistes davant de qualsevol elecció que tingués regust d'esquerres anul·laven les eleccions sindicals i destituïen els càrrecs, i en molts casos les persones responsables acabaven empresonades. Anna Guasch va ser enllaç sindical i la seva visió de la CNS era «que la majoria de gent que hi havia era gent gran i amb poca empenta a favor dels treballadors, sempre a favor de l'empresari», però a mesura que s'acostava la transició cap a la democràcia van canviant les coses: «arrel que es comença a plantejar el canvi i la reforma a nivell de l'Estat, comença a sortir gent jove a presentar-se en aquests llocs», comenta Guasch, i continua recordant com «quan es comencen a legalitzar els sindicats és quan trenquem amb el sindicat vertical i ens presentem com a propis, com a associació de treballadors de Tabacalera primer» i «a partir d'aquí ens presentem com a sindicats, ens presentem com a CCOO, ens presentem com a UGT, i es presenta la CTI, que era un sindicat independent, que eren alguns de l'associació de treballadors de Tabacalera que no es volien presentar amb sigles perquè tenien por», conclou Anna Guasch. L'afany de CCOO era buscar esclatxes dins del marc de la dictadura amb l'objectiu de trencar l'opressió que vivia la classe obrera per part dels sindicats verticals. Comissions aprofitava les eleccions dels enllaços sindicals perquè aquests llocs fossin ocupats per militants del propi sindicat.

Obreras de Cataluña: de movimiento sociopolítico a confederación sindical» dins RUIZ, David (dir.); *Historia de las Comisiones Obreras*. Madrid: Siglo XXI de España Editores, 1993, p. 69-110.

376. RIVERA, Antonio; «El sindicalismo español: de la dictadura a la transición» dins ARACIL, Rafael (ed.) & SEGURA, Antoni (ed.); *Memòria de la Transició a Espanya i a Catalunya. Sindicalisme, gènere i qüestió nacional*, vol. II. Barcelona: Edicions Universitat de Barcelona, 2001, p. 11-30.

En parlar del paper transcendent que van jugar els sindicats obrers en la culminació de la transició a Espanya hem de mencionar la Unió General de Treballadors, que a l'igual que tots els partits i sindicats que havien lluitat per la República, va patir la repressió franquista. El final de la Segona Guerra Mundial amb la desfeta del nazisme, el 1945, va fer concebre esperances sobre la caiguda de la dictadura franquista. Això va propiciar una reactivació de les mobilitzacions obreres. El gener del 1946, la UGT i la CNT van convocar conjuntament una vaga general a Manresa, que s'estendria després a altres empreses de Terrassa, Sabadell i Barcelona.³⁷⁷ A mitjan de la dècada dels seixanta, la resistència antifranquista es va veure reforçada per un augment de les accions reivindicatives per part dels estudiants universitaris i dels treballadors de les grans empreses com SEAT, La Maquinista Terrestre y Marítima, Philips, Olivetti, AEG de Terrassa, Harry Walker... Això va facilitar que, a partir de 1975, en la transició cap a la democràcia, les organitzacions populars emergissin de la clandestinitat i es vertebressin ràpidament com a moviments de masses. La UGT catalana va participar en el XXX Congrés de la UGT d'Espanya, celebrat l'abril del 1976 a Madrid.

Les activistes que es lligaran al moviment obrer hauran d'enfrontar-se a tres reptes, en primer lloc, hauran de fer valer la seva veu dins de l'empresa per convèncer les companyes que aquesta no és una feina subsidiària, sobretot en empreses del ram del tèxtil, on els salaris eren molt baixos. En segon lloc, hauran de lluitar contra el masclisme inherent en els sindicats verticals i en els posteriors comitès d'empresa, ja que els companys relegaven les activistes a un paper secundari en la lluita i no tenien en compte les dificultats especials a les quals havien de fer front com a militants obreres.³⁷⁸ En circuits estrictament femenins, aquesta problemàtica no afectarà la lluita obrera. Per últim, les dones hauran de reestructurar el seu espai domèstic, compaginant la doble jornada,³⁷⁹ triple, si hi afegim l'activisme sindical i polític.

Teresa Fortuny ens explica com n'era de complexa la militància en aquells anys: «la companya que estava organitzada sí que les tasques concretes de la casa les continuava. De les dones, jo dic la triple jornada, la de la feina, de la casa, i l'activitat política i sindical, això sí que ho observaves, i a vegades teníem una certa discussió. Aquesta contradicció sí que la veies». Les dones havien de jugar a estirar les hores del dia per poder complir les vuit hores laborals, assistir a les reunions sindicals, polítiques, veïnals i a més a més tenir cura de la llar i de la família. Les dones capdavanteres en

377. BALLESTER, David; *Els homes sense nom: l'exili i la clandestinitat de la UGT a Catalunya. 1939-1976*. Barcelona: Viena i Fundació Josep Comaposada, 2003.

378. MUÑOZ RUIZ, Carmen; «Género, masculinidad y nuevo movimiento obrero bajo el franquismo» dins BABIANO, José; *Del hogar a la huega. Trabajo, género y movimiento obrero durante el franquismo*. Madrid: Catarata, 2007, p. 245-276.

379. ROSALES NAVA, Rosa María; *Trabajo, salud y sexualidad. Las cargas de trabajo laborales y reproductivas en la salud de las mujeres*. Barcelona: Icaria, 2002.

les mobilitzacions laborals també havien d'afrontar les pressions rebudes des de la direcció de l'empresa.

Mossèn Tomàs, mossèn Asens... els noms de capellans vinculats al moviment obrer i a l'oposició clandestina se succeeixen en les narracions de les dones vinculades al moviment cristià de base obrera. Les esglésies i parròquies servien com espais de reunió; persones anònimes que es reunien per buscar solucions a una mateixa problemàtica, capellans que aixoplugaven al seu voltant persones actives i amb una consciència clara de classe. Els «pecats» d'aquests activistes eren els de voler canviar la situació que vivia la classe obrera sota la dictadura espanyola, voler organitzar i lluitar en contra del sistema polític establert, i si eren condemnats a ulls del règim no ho eren als ulls dels capellans, que els donaren suport a nivell organitzatiu, proporcionant-los llocs on reunir-se clandestinament.

Teresa Fortuny evoca la tasca d'informació que es realitzava des dels sindicats i partits, la precarietat dels mitjans en l'edició de pamflets i opuscles d'oposició al règim, fets un a un amb les vietnamites o les posteriors «multicopistes, que eren automàtiques» i que «ens ho deixaven fer des de llocs de l'Església que col·laboraven, al col·legi de Sant Pau hi havia un capellà que ens ho facilitava, i altres persones d'impremta, alguna botiga, alguna papereria». Per a ella, la confluència de la vindicació nacional i de classe era indissociable: «la gent catalana teníem la reivindicació del sentiment nacional, això que la nostra llengua era inexistent oficialment. Els drets democràtics no s'entenien sense la reivindicació nacional». Aquesta serà una característica que es manifestarà en tots els pols de lluita antifranquista, en el moviment polític, sindical, ciutadà i feminista. Com sosté Molinero, a Catalunya, CCOO tenia un tret únic a Espanya; ja el 1967 l'estructura central del sindicat va ser la Comissió Obrera Nacional de Catalunya, és a dir, que CCOO s'afirmava com un moviment sociopolític de classe i nacional.³⁸⁰ Aquesta afirmació va ser transcendent per al moviment obrer i la societat civil catalana, ja que gràcies a aquesta particularitat el moviment obrer va esdevenir una articulació d'amplis sectors de la societat catalana. A més, hi hem de sumar que a aquest moviment s'hi van incorporar milers de persones nouvingudes que desconeixen la llengua, la cultura i la identitat del nostre país.

Un dels aspectes que des del primer moment van impregnar les accions de Comissions va ser el seu caràcter sociopolític, el convenciment que la lluita per les millores de la classe obrera es feia des dels llocs de treball, però també des d'altres àmbits d'incidència en el teixit social. Aquesta preocupació per les millores de les condicions de vida comportà que CCOO, en reclamacions a favor de polítiques d'extensió de la salut o d'ensenyament públic de qualitat, conformés la seva lluita de bracet amb la lluita veïnal desenvolupada als barris perifèrics de les ciutats industrials.

La primera etapa de Comissions Obreres va veure's interrompuda entre els anys 1967 i 1969, ja que es visqué un fort replegament a causa de l'onada repressora del

380. MOLINERO, Carme; «El moviment sindical a Catalunya», p. 31-48.

règim, com exemplifica Carmen Muñoz, «nos llevamos muchas luchas, però también estaban los que venían con las porras y pegaban, hubo detenciones, pasaron por las cárceles, a veces estábamos un poco perseguidas, a ver como me podían pillar, siempre con cuidado con los papeles que tenía». Els anys setanta van resultar d'una gran i progressiva conflictivitat laboral en tots els sectors d'activitat. La conjuntura econòmica mundial de l'any 1973 va disparar la taxa d'inflació espanyola, va augmentar el nombre d'aturats i els nivells salarials dels treballadors no augmentaven mentre que el cost de la vida sí. Aquests problemes s'incardinaven en les mobilitzacions dels sindicats.

En el I Congrés de Comissions Obreres, el 1978, es va acordar la integració de la Secretaria de la Dona en la direcció del sindicat i el treball transversal amb la resta de secretaries, tal com explica Anna Guasch, que va ser dirigent de la Secretaria de la Dona en l'àmbit tarragoní: «mirar els convenis de les empreses per fer reivindicacions exclusives de dones, tot el tema de les categories salarials, les categories laborals», a més de suport i col·laboració per «demanar la legalització del divorci, la legalització de l'avortament, el tema sexual, el tema de la llibertat sexual que anava acompanyada aquí a Tarragona d'obrir un centre de planificació familiar».

El Partit Socialista Unificat de Catalunya³⁸¹ s'havia reorganitzat a partir de 1954 a Tarragona i comptava amb unes quaranta persones, que majoritàriament eren obrers de diversos oficis i oscil·laven els trenta anys d'edat. Poques dones formaven part de partits polítics organitzats en la clandestinitat; una excepció era Pilar Pradells, que precisament per la seva condició de dona va tenir problemes i algun malentès amb les esposes dels seus camarades, les quals no podien concebre que una dona estigués interessada en política. Pilar Pradells treballava representant assegurances i distribuïa premsa clandestina aprofitant la seva mobilitat laboral.³⁸² En la clandestinitat del PSUC també militava Carme Casas, que havia realitzat tasques d'enllaç entre el partit en la clandestinitat a Catalunya i el partit a l'exili, «sol·licito el passaport i me'l donen i aprofito el passaport i me'n vaig a França amb els dos crios, i vaig passar i tenia contactes amb companyes de Toulouse per posar-me en contacte amb la direcció general del PSUC, vaig tenir una reunió amb ells a França i després ells ja van venir amb contactes a Espanya».

Rosa Queral, militant als anys setanta del PSUC, afirma que «de militància femenina n'hi havia poca, les cèl·lules eren d'obriers, de la construcció, gent de l'hospital. Vaig militar en diverses cèl·lules, m'encarregava de premsa o organització, difondre

381. CEBRIÁN, Carme; *Estimat PSUC*. Barcelona: Empúries, 1997. MAYAYO, Andreu et alii (cord.); *La Nostra utopia: PSUC, cinquanta anys d'història de Catalunya*. Barcelona: Planeta, 1986. LÓPEZ RAIMUNDO, Gregorio; *Para la historia del PSUC: la salida a la superficie y la conquista de la democracia*. Barcelona: Península, 2006.

382. HERAS CABALLERO, Pedro; *La oposición al franquismo en las comarcas de Tarragona (1939-1977)*. Tarragona: Edicions El Mèdol, 1991, p. 182.

la informació, sempre em tocava a Sant Pere i Sant Pau, que era on vivia la Guàrdia Civil, i anaves *bustiant*». Les jerarquies dels partits i sindicats eren masculines, en molt poques ocasions les dones tenien oportunitat de ser vistes com a dirigents fortes i vàlides.

La reorganització de l'oposició antifranquista de 1968 va fer néixer el grup de Plataformes Obreres Anticapitalistes a partir de 1970, que tenia el suport d'un clergat progressista que intentava d'aquesta manera deslliurar-se del pes del passat de sotmetiment al franquisme i utilitzava els recintes eclesials per a les reunions clandestines,³⁸³ en les quals també va estar activa Teresa Fortuny: «ens vam organitzar a les Plataformes Anticapitalistes, i a més a més, als cercles d'obrers comunistes. Teníem organització a les deu empreses més importants del Camp de Tarragona, a Valls a la MAI i a la Moncunill, a Reus a la Croll, i a Tarragona estàvem a la fàbrica de camises, a la Tabacalera i a la Songalena».

Dins el ventall de grups que lluitaven per la consolidació de la democràcia cal esmentar el Moviment Socialista de Catalunya. Als anys setanta comença el procés d'unificació del socialisme català, que no es consolidarà fins a la democràcia, en concret fins a l'any 1980, però el 1974 es redacta un manifest per la unitat dels socialistes. Els sectors que el van impulsar van ser Convergència Socialista de Catalunya amb la participació del MSC, el GAE (Grup Autònom d'Estudiants) i el PSAN-provisional, però no es tractava d'unir personalitats sinó de crear un partit des de la base.³⁸⁴ En la primera etapa s'havien de constituir cercles de base, en la segona organitzar-se com un front i en la tercera constituir un partit. A través d'aquest gran procés de convergència es deriva cap a la formació d'un gran partit, el 1976 el Grup d'Independents pel Socialisme fa una crida pública a la constitució del Partit Socialista de Catalunya.

M. Aurèlia Capmany va ser, juntament amb Alexandre Cirici Pellicer, Jordi Llimona o Joan Manuel Serrat, una de les personalitats signants del manifest. M. Aurèlia Capmany ocupava un lloc destacat en l'antifranquisme tarragoní. Aquest espai socialista, en la dècada dels setanta, a la ciutat, també era omplert per dones com Rosa Mas de la Llibreria de la Rambla o Esther Forgas, professora de Filologia a la facultat de lletres de la plaça Imperial. Mas i Forgas també eren militants del Bloc Feminista de Tarragona. Al moviment socialista tarragoní cal sumar-hi a més Immaculada Sastre, assistent social que fou regidora de l'Ajuntament pel grup socialista en el període 1987-1995.

383. OLIVÉ SERRET, Enric; «El Franquisme», p. 278.

384. CADEVALL SOLER, Magí; «El socialisme a Catalunya durant la transició» dins PAGÈS BLANCH, Pelai; *La transició democràtica als Països Catalans. Història i Memòria*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2005, p. 53-59.

Catalanisme popular

El moviment antifranquista ciutadà va jugar un paper determinant en la posterior consolidació de la democràcia a Catalunya. A més de la militància en partits i sindicats clandestins, molts joves van començar a buscar resposta a les seves inquietuds en l'àmbit social i cultural, amb el catalanisme com a element identitari comú.³⁸⁵ No eren moltes les esclatxes que permetien que entitats i organitzacions catalanes i amb un ideari progressista desenvolupessin la seva faceta a Tarragona. Diverses persones confluïren en moltes de les iniciatives catalanistes que van obrir el que en el llenguatge de l'època es coneixia com a «nous espais de llibertat» en una aliança entre les forces del treball i de la cultura. Persones que van girar l'esquena al règim, que van fer sentir la seva veu per sobre de les normes i les lleis establertes per la dictadura. Com afirma Glòria Malé, en parlar de l'embranchida cultural durant la darrera dècada del franquisme i en la transició: «aquí a Tarragona s'ha de parlar més que d'entitats, de personatges, de personatges que ajuden que això passi, la vinguda de la M. Aurèlia Capmany és una ajuda». M. Aurèlia Capmany fou una dona compromesa amb la cultura catalana i popular, defensora del feminisme i de la igualtat socialista, l'escriptora passà algunes temporades vivint a Tarragona amb el seu company Jaume Vidal Alcover, professor a la facultat de lletres de la que aleshores era la delegació tarragonina de la Universitat de Barcelona. Montserrat Palau descriu la parella que «van intervenir en multitud de les iniciatives que es dugueren a terme des de tots els fronts de l'activisme cultural, literari i, també, polític i, ahora, no paraven, amb un ritme frenètic de tot tipus d'activitats i feines».³⁸⁶

Enric Olivé qualifica aquesta etapa com de despertar de la letargia ciutadana, amb una reestructuració progressiva de la societat civil.³⁸⁷ En són proves una sèrie d'iniciatives, unes més institucionalitzades; altres, simples reunions d'elements culturalitzats, catalanistes tots: sessions de teatre llegit a domicili, com els de la família Baixeras o els Arola. Com recorda M. Teresa Batet, «fèiem teatre a casa la M. Antònia Ferrer, i després també feien teatre amb un mas que es deia el Mas dels Casaments, que era del Biel Xammar, i allí fèiem les nits de Sant Joan, així mig de clandestins però ja celebràvem el Sant Joan, la M. Antònia, el Josep Anton Baixeras...».

D'altres proves van ser la creació d'una escola catalana com fou el col·legi Pax, la consolidació d'Òmnium Cultural, i anys més tard la participació en el Congrés de Cultura Catalana i les importants aportacions dels grups del Tarragonès, amb especial preocupació per l'ordenació del territori, la fundació de la Llibreria de la Rambla; la

385. MOLAS, Joaquim; «La cultura catalana durante la transición» dins MOLINERO, Carme (ed.); *La transición, treinta años después. De la dictadura a la instauración y consolidación de la democracia*. Madrid: Península, 2001, p. 173-185.

386. PALAU, Montserrat; *Maria Aurèlia Capmany*, p. 24.

387. OLIVÉ SERRET, Enric; «El franquisme», p. 279.

revitalització del fet casteller amb prou capacitat integradora dels nous catalans, l'escoltisme, etc. Les tarragonines no restaren alienes a tot el moviment civil catalanista que es va configurar a l'entorn de l'antifranquisme, sinó que en van ser protagonistes directes.

L'oposició cultural al règim, a Tarragona, va intentar reprendre una organització el 1945. El grup d'Aliança Nacional de Forces Polítiques de Catalunya es reuneix al bar Rosales i a un mas del camí de la Budellera, però el mateix any la policia va detenir a quaranta-quatre militants en una reunió que tenia lloc en aquell mas. L'oposició cultural antifranquista queda totalment afeblida per la repressió i no es refaria fins ben entrada la dècada dels seixanta.³⁸⁸ A Tarragona existien algunes entitats que havien sobreviscut durant la primera dècada de la dictadura, eren el Sindicat d'Iniciativa, la Cooperativa Obrera i l'Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer. La Cooperativa Obrera³⁸⁹ estava en mans d'Educación y Descanso, però als anys setanta acollia reunions clandestines de l'Assemblea de Catalunya, grup que a Tarragona va constituir-se al novembre de 1973 i que va ser impulsada per Josep Anton Baixeras, amb el suport polític antifranquista del PSUC i d'Òmnium Cultural.

La primera iniciativa del Congrés de Cultura Catalana es va dur a terme clandestinament el 19 de desembre de 1964 a Barcelona, amb la participació d'uns tres-cents congressistes, sota el patrocini de l'abat Aureli Maria Escarré i de Joaquim Rubió Balaguer. Però no va ser fins al gener de 1975, encara sota el franquisme, que la junta de govern del Col·legi d'Advocats de Barcelona aprovà una celebració pública. El Congrés va rebre l'adhesió d'unes 15.000 persones i més de 1.500 entitats, i durant dos anys (1975-1977) es dedicà a l'organització de campanyes de mobilització a favor de la llengua i la cultura catalana arreu dels Països Catalans, amb nombroses activitats a pobles i ciutats, que normalitzessin el català després de l'intent de genocidi cultural de la dictadura.³⁹⁰ A la ciutat un dels impulsors era Josep Antoni Baixeras, després regidor del primer ajuntament tarragoní democràtic pel PSUC. Glòria Malé rememora com «el Congrés de la Cultura Catalana ens va ajudar molt i va ser la manera de camuflar l'Assemblea, fèiem reunions a les esglésies, si ens agafaven podíem dir que érem del Congrés de Cultura». Al setembre de 1977 feren un seguit d'activitats a la ciutat, com unes conferències sobre «el fet religiós», que tenia la seua temàtica del Congrés a Tarragona; una exposició a la Llibreria de la Rambla; actuacions del grup coral Cor Aleluia i de titelles a càrrec de la companyia Baliga-Balaga. El Bloc Femi-

388. TODA BONET, Agnès; «Panoràmica. Resistència cultural antifranquista a Tarragona» dins DDAA; *La postguerra literària a Tarragona*. Tarragona: Arola Editors, 2007, p. 199-244.

389. DUCH PLANA, Montserrat; *La Cooperativa Obrera Tarraconense: consum, treball i lleure: 1904-1965*. Tarragona: El Mèdol, 1993. GUTIÉRREZ, Agustí; *Casa oberta: un segle de la Cooperativa Obrera Tarraconense (1904-2004)*. Tarragona: Silva Editorial, 2005.

390. BENET, Josep; *L'intent franquista de genocidi cultural contra Catalunya*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995.

nista es va sumar a les activitats organitzant la conferència «La liberación de la mujer en el cristianismo», organitzacions ciutadanes com Òmnium Cultural i l'Associació de Veïns del barri de Sant Salvador també van participar en els actes, que va cloure Josep Benet.³⁹¹

L'escoltisme havia estat fundat per Baden Pawell a principis de segle xx al Regne Unit.³⁹² Aquest moviment escolta va arribar a la ciutat de Tarragona el 1957, fruit de les experiències a Barcelona dels joves Antoni Anchón i Ramon Salas. Anchón va organitzar l'Agrupament Pere Martell i Salas l'Agrupament Sant Francesc, ambdós dependents de la parròquia de Sant Agustí. Després d'aquesta iniciativa, Lluís Arola Sanromà, amb d'altres persones, també s'apunten a crear un nou grup escolta, sota el nom de Robert d'Aguiló, del qual va ser membre Emília Arnavat: «vaig estar en l'agrupament escolta Robert d'Aguiló, érem un grup d'èsplai. Els monitors estàvem una mica polititzats, i formàvem part d'alguna organització. Fèiem activitats per als nens, i també s'havia portat algú a fer alguna xerrada, com el Josep Lluís Carod-Rovira. Els agrupaments eren un lloc d'efervescència, i després també hi havia l'Alverna».

L'Agrupament Alverna va néixer el 1969 amb uns plantejaments per part dels fundadors que eren molt clars: l'educació dels nois i noies en el seu temps lliure, la formació del caràcter mitjançant la vida en equip, el contacte amb la natura, la realització dels seus projectes, la responsabilitat, la reflexió en comú, créixer i formar-se com a persones, tot emmarcat dins els ideals de l'escoltisme. El primer cap de l'agrupament va ser Antoni Achón Farré. A inicis del curs 1970-1971 l'Agrupament ja comptava amb uns cent cinquanta membres, el creixement va ser espectacular amb tan sols un any de vida. Això ens indica, que eren molts els sectors tarragonins que van veure una bona alternativa en l'educació catalanista informal que ofería l'escoltisme per als seus fills, radicalment oposat al fracassat projecte espanyolista de la Organización Juvenil Española (OJE)³⁹³ i la Secció Femenina. Yolanda García va formar part del moviment escolta de la ciutat «et posaven al cap valors, tenien un tarannà més aviat progressista» i continua «en aquell temps era un respir, era com una petita illa, es parlava català, cosa que no es feia a altres llocs, allà només parlàvem català, apreníem cançons en català» i «sorties d'excursió, que anaves de colònies, que t'ajuntaves cada dissabte a la tarda, que feies tasques molt solidàries, era un simbolisme completament diferent, que apuntava les formes que havia de ser un futur com és, progressista i més lliure».

391. *La Vanguardia*, 18 de setembre de 1977.

392. El llibre de referència per a l'estudi en profunditat de l'escoltisme a nivell català és l'obra de BALCELLS, Albert & SAMPER, Genís; *L'Escoltisme català (1911-1978)*. Barcelona: Barcanova, 1993, encara que per a les referències de l'àmbit tarragoní, ens hem hagut de cenyir a altres obres referents a la història de Tarragona, com la de M. Antònia Ferrer.

393. MIR, Conxita (ed.); *Jóvenes y dictaduras de entreguerras*. Lleida: Milenio, 2007, p. 197-242.

A Catalunya, el primer escoltisme independent de l'espanyol va sorgir a finals dels anys vint, i va ser coordinat pel filòleg i etnòleg Josep Maria Batista i Roca. El seu naixement és indestriable de l'experiència que a principis de segle xx vivia el moviment nacional català, entre la feblesa política i la puixança cultural. L'escoltisme català va quedar fora de la legalitat amb l'abolició de la Generalitat, de manera que el moviment va veure suspeses les seves activitats, però tan aviat com va poder, es va reorganitzar sense esperar cap reconeixement. El Frente de Juventudes va passar a monopolitzar l'espai dels joves, la seva influència no s'ha d'infravalorar ja que per a molts infants i joves de les classes populars era l'única alternativa que tenien de practicar l'acampada i fer esport a l'aire lliure. Durant els anys seixanta l'escoltisme de l'Església aconseguí una gran expansió, ja que l'escoltisme catòlic comptava amb una infraestructura de locals de parròquies i col·legis religiosos i amb el suport dels consiliaris, sovint fundadors ells mateixos d'agrupaments.

Tot i l'expansió del moviment a inicis dels seixanta, no va ser fins el 1968 que s'organitzà la Delegació Diocesana d'Escoltisme de Tarragona, que comptava amb nuclis a Tarragona, Reus, la Selva del Camp, Valls, Montblanc, Santa Coloma de Queralt i el Vendrell. No totes les localitats tenien constituïts veritables agrupaments amb unitats de totes les branques i etapes. Olga Xirinacs va ser dirigent del moviment escolta a les comarques del Camp de Tarragona i explica que «ens vam desvetllar en el sentit social i el que hi havia aquí aleshores que és l'única cosa que permetia tenir una llibertat era l'escoltisme encara que això sembla mentida, però s'han de comparar els temps de la postguerra».

M. Antònia Recasens també va implicar-se activament en el moviment escolta tarragoní: «Mentre estava treballant a Tarragona vaig conèixer la Maria Antònia Ferrer i en Lluís Arola, que havien trucat a Barcelona per veure com s'ho havien de fer per poder introduir l'escoltisme a Tarragona. Allà els hi van donar la meua adreça dient que era la persona que necessitaven. Ens trobarem per parlar-ne i ràpidament ho posarem en marxa». M. Antònia Recasens afirma que «jo crec que l'escoltisme en aquell moment de l'època d'en Franco concretament aquí a Catalunya va fer molt de bé, perquè va formar persones amb un ideal de llibertat, de respecte als altres, d'aspiració de formació, de tot».

El suport dels pedagogs catalans de l'escola activa a favor de l'escoltisme a inicis del segle xx és inqüestionable, aquest suport va tornar-se a repetir als anys seixanta, i Alexandre Galí va prestar assessorament pedagògic a l'escoltisme catòlic. Marta Mata, juntament amb Jordi Cots, va fundar la Institució Pedagògica Rosa Sensat el 1965, entitat que va donar un curs de pedagogia a les caps de la Germanor de Noies Guies i que, més enllà del lleure, faria una tasca d'abast nacional català amb les escoles d'estiu i la vertebració d'escoles i mestres en els moviments de renovació pedagògica.³⁹⁴ En

394. GÓNZALEZ-AGÁPITO; Josep; *L'Escola Nova catalana: 1900-1931: objectius, constants i problemàtica*. Vic: Eumo i Barcelona: Diputació de Barcelona, 1992.

consonància amb això, M. Antònia Recasens remarca que «la pedagogia activa seguia els mestres de la República. Tres o quatre anys més tard tots els mestres vàrem anar als cursos de Rosa Sensat que havia començat Marta Mata, degut a la quantitat d'escoles que s'anaren creant a Catalunya i en especial a Barcelona».

M. Antònia Ferrer escriu a *Història de Tarragona. Una ciutat Mediterrània* en un exercici d'ègohistòria, que l'any 1963 es fundà l'escola Pax, el primer centre privat que era promogut per un grup de pares i mares com ella mateixa, que suposava «un trencament amb les normes que s'havien establert a l'època», segons explica Ferrer, que va dirigir l'escola fins al 1971, moment en què s'incorporà com a professora d'Història Contemporània als estudis universitaris restablerts de la Universitat de Barcelona a Tarragona. L'escola Pax es féu realitat i el projecte inicial va anar prenent forma: nens i nenes compartien l'educació; l'ús de la llengua catalana es convertia en quelcom normal en una escola en la Catalunya de la dictadura franquista.³⁹⁵ El treball de l'escola es feia en equip, amb influència dels corrents de l'escola activa que acollia infants i joves independentment de la seva procedència, llengua o creença religiosa.³⁹⁶

A la ciutat de Tarragona, fora de les escoles públiques, l'Acadèmia Roig i les escoles religioses no hi havia cap alternativa educativa, a tot Catalunya estaven proliferant les escoles progressistes o de pedagogia activa, que preniën com a model l'ideari formulat per Rosa Sensat i propugnat per Marta Mata en les escoles d'estiu Rosa Sensat, en les quals participava el personal docent de l'escola Pax, en pro d'una educació innovadora, activa, participativa, oberta, dialogant, igualitària i catalana, tot el contrari que la reaccionària *escuela nacional*. Al Camp de Tarragona, en la creació de noves escoles que entronquessin amb la tradició pedagògica catalana d'abans de la guerra civil trobem a Reus l'escola Montsant (1967) i a Valls l'escola Enxaneta (1968).

L'escola Pax es va ubicar al Mas Mallol, un edifici de principis de segle xx, propietat de la família Mallol,³⁹⁷ era la seva residència d'estiu, el mas havia estat confiscat el 1939 per ordre de la legislació franquista de Responsabilitats Polítiques. Estava situat als afores de la ciutat, envoltat de bosc, des del qual es veia el mar, en similitud a aquella llunyana Escola del Bosc que havia dirigit Rosa Sensat a Barcelona. L'Escola

395. DDAA; *Pax. 40 anys (1963-2004)*. Tarragona. Arola Editors, 2004.

396. FERRER, M. Antònia; *Història de Tarragona*, p. 394.

397. DUCH PLANA, Montserrat; «Macià Mallol Bosch, un emprenedor catalanista republicà» dins DDAA; *Quatre líders tarragonins de la República i l'exili*. Tarragona: Arola Editors, 2007. Macià Mallol Bosch (Tarragona, 1876 - Barcelona, 1960), construí un mas a la zona de l'Oliva com a casa d'estiueig, Mallol fou un emprenedor compromès amb la Tarragona del seu temps, que entrelligà l'activitat empresarial i política, que tingué una forta implicació en els afers ciutadans en la política del primer catalanisme a la ciutat de Tarragona. En els anys de la dictadura de Primo de Rivera, entre 1923 i 1930, Macià Mallol ocupà càrrecs públics com ara la Presidència de la Cambra de Comerç, una vocalia a la Cambra de la Propietat Urbana, la Presidència de la Junta d'Obres del Port. En els anys de la República Mallol serà elegit vocal de la Cambra de Comerç de Tarragona.

Pax «primer va començar amb socis, al cap dels anys es va aconseguir fer una cooperativa, i més tard vam arribar escola pública», rememora Recasens, que hi treballà d'educadora. M. Teresa Batet volia que els seus fills rebessin una educació com la que ella havia rebut «tots tres que seguissin l'escola que jo vaig tenir, i en aquell temps vam ser socis cofundadors del Pax, del col·legi Pax on podien anar mixtes, on hi havia una ensenyança que la religió era molt respectuosa amb els pares i els fills».

M. Antònia Recasens sosté que en la revitalització cultural de la ciutat hi hagué nombroses iniciatives al costat de la nova escola, «paral·lelament a l'escola Pax es va fundar la Llibreria de la Rambla, l'escola Pax hi va programar moltes conferències per als pares de l'escola però obertes a tothom. Va venir l'Oriol Martorell, la Marta Mata, venien gent interessantíssima a parlar, sobre pedagogia, música, religió, país, tot es feia en català». En l'esclatxa democratitzadora oberta en la Tarragona franquista per l'escola Pax s'hi ha de sumar, cinc anys després, i amb la promoció de professionals i de famílies de tradició republicana i catalanista el projecte de creació de la Llibreria de la Rambla.³⁹⁸

La Llibreria de la Rambla es va inaugurar al desembre de 1968 amb una conferència de Joan Fuster,³⁹⁹ tot i que s'havia constituït com a societat anònima amb un centenar de persones per Sant Jordi d'aquell mateix any.⁴⁰⁰ La llibreria començava amb 7.000 llibres, una secció de papereria i una altra de joguines pedagògiques. «S'hi feren exposicions d'artistes reconeguts i conferències amb gent que no estàvem acostumats a sentir a Tarragona», escriu M. Antònia Ferrer. La llibreria restava oberta a tots els sindicats, partits i organitzacions encara no legalitzats, que s'hi volguessin reunir. Són moltes les dones entrevistades que guarden en la seva memòria un agradable record de les estones passades a la llibreria, dels actes, de les novetats que va impulsar una minoria tarragonina, una frenètica i agosarada activitat cultural en el context d'una ciutat adormida pel pes de la dictadura i en plena mutació urbana pel creixement demogràfic, la industrialització i el turisme. Com recorda M. Teresa Batet, «nosaltres com a cofundadors, com a socis de la Llibreria la Rambla, totes les reunions que teníem, allí venia Roca, el Cirici Pellicer, allí venia Marcel Martí, escultor. Jo diria que allí va començar a haver moviment aquí a Tarragona».

El món associatiu tarragoní va començar a aprofitar el local d'una llibreria que com tantes coses al país en aquell moment era més que una llibreria, el món educatiu, de l'esplai, del teatre i de la música, de l'activisme per la democràcia i dels drets humans, el del feminisme, l'ecologisme, els cristians progressistes. La Llibreria de la Rambla va servir d'aixopluc a persones i col·lectius amb preocupació i inquietud per la cultura

398. *Llibreria La Rambla*. Quaderns de l'Arxiu, 3. Tarragona: Servei d'Arxiu i Documentació Municipal Ajuntament de Tarragona, 2008. Aquesta publicació recull la documentació del Fons de la llibreria, dipositat a l'Arxiu Municipal de l'Ajuntament de Tarragona.

399. FERRER, M. Antònia; *Història de Tarragona*, p. 400.

400. TODA BONET, Agnès; «Panoràmica. Resistència cultural», p. 227.

i la llengua catalana, pels drets de les dones, per la llibertat, l'amnistia i l'estatut d'autonomia com es resumia en el lema de l'Assemblea de Catalunya;⁴⁰¹ col·lectius que es personificaven en individus concrets que confluien en uns mateixos moviments. Així, el món de l'esplai anava de bracet amb l'escola, el món de l'art de bracet amb la literatura i la música, i la preocupació per la democràcia els bressolava a tots, com evoquen les dones que hem entrevistat, amb més èmfasi M. Antònia Ferrer, Glòria Malé, M. Antònia Recasens i Olga Xirinacs. Totes elles, per una exposició, per una conferència, per una reunió, per una trobada o per una taula rodona hi van trobar acollida, s'hi van trobar bé, van fer en aquell espai de la Rambla camí en caminar, com ho recorda Olga Xirinacs, «la Llibreria de la Rambla va jugar un paper importantíssim en el sentit d'aglutinar tots els actes culturals que es feien, tant els d'avantguarda com els clàssics perquè allà hi va cabre de tot». Algunes associacions van néixer a recer de la llibreria, com ara l'Associació d'Espectadors de Teatre, l'Escola d'Estiu, el Grup d'Artistes de Tarragona, el grup de poesia l'Espiadimonis, l'Òmnium Cultural del Tarragonès, el Bloc Feminista...

La gent de la cultura catalana a Tarragona –scriptors com Josep A. Baixeras, Olga Xirinacs, Artur Bladé Desumvila, Jaume Vidal Alcover, Montserrat Abelló o Ramon Comas Maduell– hi confluien dia rere dia, com evoca Xirinacs, «es donava a conèixer i es reunien la gent, com del Grup del Mall fins d'altres, i era un caliu, aquell caliu que deia el Ventura Gassol, allò es va concedir una societat de la qual vam ser els primers accionistes, igual que de l'*Avui*. Durant molts anys va ser el caliu que hi havia a Tarragona a qüestió nacional i cultural», dit altrament en paraules de Glòria Malé, «Llibreria, més tard Cooperativa, Mestral, grups de pintors i grups de literats. Si tinc molta sort perquè la M. Antònia Ferrer, els Baixeras, el Sitó Arola, tots formem un grup i arriba l'Aurèlia i es converteix en una mena de coordinadora».

Durant aquest període van sorgir a Tarragona publicacions amb un propòsit clar de donar informació en català i de proximitat. La falta de diners es suplia amb el voluntarisme dels seus impulsors, un exemple és el d'Emília Arnavat que «durant el 1975 vaig col·laborar amb una revista que es deia *Mestral*, de les comarques meridionals del Tarragonès, el setmanari va plegar tan sols trenta-sis setmanes després de veure la llum».⁴⁰² A la llibreria també van trobar un recer i punt de venda els nous mitjans de comunicació catalans com ara *Avui*, *Mestral*, *L'Hora*, *El Món*, *Cavall Fort*, *Rodamón*, *Oriflama*, que sorgiren en la transició, com recorda Emília Arnavat.

En tot aquest conglomerat de personalitats, entitats i associacions no podem deixar desmentar El Club de Joves, un dels primers intents d'una associació de la ciutat

401. BALLESTER, David & RISQUES, Manel; *Temps d'amnistia: les manifestacions de l'1 i el 8 de febrer de 1976 a Barcelona*. Barcelona: Edicions 62, 2001. BATISTA, Antoni & PLAYÀ, Josep; *La gran conspiració. Crònica de l'Assemblea de Catalunya*. Barcelona: Empúries, 1991.

402. MARTÍ MARTÍ, Josep M.; *Periodisme radiofònic i transició política a Reus*. Valls: Cossetània, 1998, p. 74.

amb objectius de resistència i amb una clara consciència de la cultura catalana, hi havia seccions d'excursionisme, de teatre, de música, d'art. El Club de Joves va promoure concerts de cantautors de la Nova Cançó com Lluís Llach el 1968, de Raimon o de Quico Pi de la Serra el 1969, aquesta associació va veure minvar les seves activitats i la seva energia quan aquells joves inicials van fer-se grans a partir de 1973, però ja havia sembrat la llavor per impulsar altres entitats i associacions del mateix caire, amb una voluntat de resistència i de reivindicació i recuperació de la cultura catalana.

La Llibreria de la Rambla va ser testimoni dels inicis de la delegació d'Òmnium Cultural al Tarragonès.⁴⁰³ L'11 de maig de 1971 l'entitat va acordar la creació de la delegació, era el treball de diferents accionistes que apostaven per la cultura i la llengua catalanes, com explica Olga Xirinacs: «Aquí a Tarragona va néixer amb el Josep Anton Baixeras»; durant el mateix 1971 es va contractar un local provisional als Pares Caputxins. Òmnium Cultural a Barcelona va impulsar iniciatives culturals a favor del català, amb campanyes com «Català a l'escola» el 1967 i l'Any Fabra el 1968, també va crear el Premi d'Honor de les Lletres Catalanes. A Tarragona durant el curs 1973-1974 es va començar amb l'experiència de la campanya d'introducció del català a l'escola. Olga Xirinacs va ser una de les promotores d'aquestes campanyes que tenien com objectiu consolidar la llengua catalana en l'ensenyament: «Va ser una campanya una mica dura d'anar a demanar el català a les escoles, ens ajudaven les associacions de pares que volien» i, continua exposant, «hi havia un conjunt de coses, la voluntat d'Òmnium d'ensenyar català i per l'altra les associacions de pares que empenyien i aleshores el col·legi feia el que li semblava que havia de fer».

El 1971 fou un any de molta activitat cultural a Tarragona, ja que coincideixen tres fets significatius com són la constitució de la delegació de l'Assemblea de Catalunya, la creació de l'Òmnium Cultural del Tarragonès i el nomenament de Josep Pont i Gol com a arquebisbe de Tarragona després que Arriba i Castro dirigís la seu pontifícia durant vint-i-dos anys, de 1949 a 1971. A aquests fets significatius també cal sumar-hi la creació a la ciutat de la Facultat de Lletres, que depenia de la Universitat de Barcelona.

L'Assemblea de Catalunya a Tarragona va tenir una forta presència al carrer a partir dels inicis dels setanta, i tot i que a l'octubre de 1973 va veure com detenien molts dels seus membres, el moviment democràtic de la societat tarragonina era imparable i al gener de 1975 va tornar a l'activitat amb una gran reunió dels membres de l'Assemblea a la casa de colònies de Prenafeta (Conca de Barberà). El maig del mateix any van fer públic l'Avantprojecte del programa l'alternativa municipal i es va elaborar un programa d'acció de cara al futur.⁴⁰⁴

403. ÒMNIUM CULTURAL DEL TARRAGONÈS; *Història de la Delegació d'Òmnium Cultural del Tarragonès*. Tarragona: Òmnium Cultural del Tarragonès, 1996.

404. TODA BONET, Agnès; «Panoràmica. Resistència cultural», p. 240.

La Geganta va ser un bar obert per Cesc Barceló i Miquel Dobles el 1972 al carrer Sant Magí,⁴⁰⁵ que ben aviat, pel tarannà dels seus propietaris, es va convertir en el punt de reunió dels joves i no tan joves compromesos amb l'oposició antifranquista. Les trobades s'hi allargaven hores entre núvols de fum, s'hi discutien les últimes tensions polítiques, s'hi programaven les directrius i activitats a fer a la ciutat i a la comarca. Antoni Pujol i Glòria Malé van aportar una part del capital necessari per endegar el projecte. Malé recorda la gent que s'hi reunia, «hi havia pintors, l'Aurèlia Capmany que era molt amiga d'ells, el Jaume Vidal Alcover, amb gent joveníssima que després van ser la gent d'El Llamp. Molt interessant el lloc. Portaven la Maria del Mar Bonet, la Marina Rossell, l'Ovidi Montllor, tota aquesta gent que després van ser els de la Cançó catalana». El bar va tancar-se el 1978.

La creativitat en les arts plàstiques, amb l'aparició de nous llenguatges, es podria personificar a Tarragona en Lluís Arola i l'experiència de la Farinera.⁴⁰⁶ La farinera, una antiga fàbrica de farina, va ser habilitada perquè Josep Royo oferís les seves classes de tapís als alumnes de l'Escola d'Art de la Diputació de Tarragona. A poc a poc, l'antiga fàbrica reconvertida va anar prenent vida, la companyia i l'alegria del seus col·laboradors i alumnes de l'Escola d'Art, que Royo havia triat com a ajudants de taller, omplien l'espai. En moltes ocasions Joan Miró va presenciar com s'anava confeccionant el tapís *Tarragona II* de la mà de Josep Royo. D'aquesta etapa dels dos artistes a Tarragona en dona fe Glòria Malé, que recorda com «justament en aquests inicis democràtics, jo començo a treballar amb Miró, amb el pintor, que això aquí a Tarragona no se'n parla gaire, Miró ve molt a Tarragona».

L'Assemblea de Catalunya, el Congrés de la Cultura Catalana, la Marxa de la Llibertat, el moviment d'objectió de consciència, els festivals de la nova cançó a la Universitat Laboral, les vagues i manifestacions, l'ebullició del moviment veïnal, els actes promoguts pels estudiants universitaris a l'edifici de la plaça Imperial Tarraco, el Centre de *Planning* Mitja Lluna... la ciutat vivia temps de canvi, i hi havia unes dones que a Tarragona vivien intensament la conquesta de la ciutadania, com així ho han remarcat en les entrevistes, totes sabien que estaven vivint un moment únic en la història del segle xx.

Núria Delclòs definia com un període «molt maco» la transició de la dictadura cap a la democràcia, «els primers anys van ser molt bonics, vam passar uns anys molt bonics, repressió encara n'hi havia, però cada dia *menos*» i «aquí a Tarragona vam fer el que vam poder per conservar les nostres coses, sobretot la llengua» i, continuava rememorant, «les primeres vegades que vam anar a un míting, tu saps què és?, primer només sentíem un costat i tots els partits t'oferien les seves propostes». Montserrat

405. *Ídem*, p. 240.

406. ROSSELLÓ, Josep Maria. *La Farinera de Joan Miró i Josep Royo*. Barcelona: Viena edicions i Diputació de Tarragona, col·lecció Tamarit, 2008, vol. 23. *Lluís Arola Sanromà: 1925-1979*. Tarragona: Diputació de Tarragona, Museu d'Art Modern, 2002 (Catàleg de l'exposició feta al Museu d'Art Modern de Tarragona, del 17 de setembre al 20 d'octubre de 2002).

Palau rememora aquesta època com «sobretot el record de fer coses, de voler fer coses, de canvi, que el món podia canviar realment, en positiu, i amb el sentiment de festa i vitalisme». Les dones, de la tercera generació, que eren adolescents el 1975, tenen records diferents, com Yolanda García, que del dia 20 de novembre recorda: «el dia que va morir Franco els crios que anàvem al cole no vam obrir cava perquè no beviem, la gent que havia militat i era d'esquerres i que havia lluitat contra el franquisme plorava, donava salts d'alegria i la canalla estàvem contentíssims perquè vam estar una setmana sense anar al cole».

10. EL MAIG DE LES DONES

Concentració de dones davant del palau municipal tarragoní en contra de la violència de gènere (aprox. 1986). Fotografia Fons Bloc Feminista (AHT).

Baixo a peu fins a la plaça de la Universitat.
Fa un sol esplèndid i bufa un ventijol lleu que puja del mar.
A la façana de l'edifici de la nostra «Alma Mater»,
sobre un llençol blanc que tremola
acaronat per la brisa, llegeixo:
Jornades Catalanes de la Dona.*

TERESA PÀMIES⁴⁰⁷

I Jornades Catalanes de la Dona

Les protagonistes del llibre, les trenta-dues tarragonines entrevistades, van participar, cadascuna a la seva manera, en les lluites del feminisme històric per superar la condició subalterna, assolir la igualtat d'oportunitats, petjar pel dret a la diferència sexual i gaudir dels drets de ciutadania. La noció de ciutadania abasta tres dimensions: és un estatus –conjunt de drets i de deures–, és una identitat –sentiment de pertinença a una comunitat política– i, és també una pràctica que s'exerceix mitjançant la participació i la representació polítiques. És aquesta una qüestió central –per amputació o plenitud– de les relacions socials entre els gèneres. Els debats sobre els àmbits públic i privat i l'atribució, d'acord amb el discurs de domesticitat, planteja, històricament, la qüestió de la igualtat i la diferència tal com ho visqueren en la transició democràtica i fins al present, a l'entorn de la democràcia paritària o la presència igualitària de les dones i dels homes en les institucions, amb la igualtat com a horitzó i la preservació de la diferència sexual com a principi.⁴⁰⁸

A l'escala que conduïa al Paraninfo de la Universitat de Barcelona hi aparegué el dia 27 de maig de 1976 un escrit on s'hi podia llegir «Dona: deixa que la primavera faci amb tu com amb les flors», Teresa Pàmies qualificà la crida com un tendre erotisme que resultaria profètic perquè pocs dies després van celebrar-se les I Jorna-

* PÀMIES, Teresa; «Crònica de la Primera Jornada» dins *Maig de les dones*. Barcelona: Editorial Laia, Les eines, 1976, p. 7.

407. PÀMIES, Teresa; *Dona de pres*. Barcelona: Proa, 1976. *Memòries de guerra i exili: quan érem capitans, quan érem refugiats*. Barcelona: Proa, 2000. *Opinió de dona*. Barcelona: Edicions 62, cara i creu 36, 1983. *Estem en guerra. Escrits 1936-1939*. Valls: Cossetània, 2005.

408. DUCH PLANA, Montserrat; *Dones públiques*, p. 216. FRAISSE, Geneviève. *La controversia de los sexos. Identidad, diferencia, igualdad y libertad*. Madrid: Minerva, 2002. Vegeu, així mateix, el dossier «Políticas feministas» a *Riff Raff*, núm. 27 (2005), p. 91-200.

des Catalanes de la Dona. A *Maig de les dones* Teresa Pàmies crea un vincle entre el maig francès de 1968 i l'expressió pública dels anhels d'emancipació femenina, en una mena d'analogia simbòlica del canvi social del que van representar aquelles jornades per a Catalunya, igual que el maig francès per a Europa occidental.⁴⁰⁹

«Les dones dels Països Catalans en un moviment ampli i unitari volem participar activament en la transformació de la societat vers una humanitat lliure i igualitària, en la qual la dona no sigui utilitzada com a objecte de consum, de plaer, o de reproducció biològica, de mà d'obra barata i de perpetuació del sistema classista.» Aquests principis marcaven les I Jornades Catalanes de la Dona el maig de 1976, quan més de 4.000 dones es reunien en el Paraninfo de la Universitat de Barcelona en una trobada fundacional del feminisme com a gran moviment social de la transició.⁴¹⁰

Aquestes primeres jornades van aplegar moltes lluitadores feministes que individualment i col·lectiva, de maneres molt diferents, trencaren un llarg i forçat silenci i marcaren un punt decisiu en la història de la democràcia i en la lluita per la pròpia dignitat. Era la primera vegada que s'ajuntaven tantes dones per parlar «de coses de dones», explica Empar Pineda,⁴¹¹ present a les Jornades. Dones simpatitzants de tots els corrents ideològics del feminisme, des de les catòliques fins als corrents radicals que motivaven la discussió sobre l'abolició del model de família patriarcal, per a M. Teresa Gatell «les Jornades Catalanes de la Dona no és un començament, és un resultat. Les Jornades Catalanes de la Dona van ser un clamor de les dones catalanes i no tan catalanes que volien dir la seva feia temps, que la tenien pensada, que es van organitzar per exposar què volien dir les dones».

Les reivindicacions plantejades a Barcelona l'any 1976 en la declaració final de les jornades contenien encara una part important de qüestions pendents: la discriminació de les dones en el treball, el dret a la lliure disposició del propi cos, la despenalització de la interrupció voluntària de l'embaràs. També s'hi va denunciar que l'educació, tant en el sistema educatiu formal com a l'interior de la família, era la peça clau en la perpetuació dels mecanismes d'opressió social de les dones. I es va assenyalar directament la implicació que hi havia tingut l'educació segregada i el Servei Social obligatori de la Secció Femenina.

Hom reconeix els avenços que s'han produït i que són, en primer lloc, conquestes de les dones que de forma visible o anònima, organitzades o individualment han

409. PÀMIES, Teresa; *Maig de les dones*, p. 6.

410. NASH, Mary; *Dones en transició*, p. 105-136.

411. PINEDA, Empar et alii; «Dona i democràcia: evolució i perspectives d'experiències individuals i col·lectives» dins ARACIL, Rafael & SEGURA, Antoni (ed.); *Memòria de la transició a Espanya i a Catalunya*. Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona, 2000, vol. II, p. 150.

obert camins de llibertats per a totes, i també gràcies a l'avenç del feminisme institucional en governs d'esquerra.⁴¹²

La resistència de les dones durant els primers anys de la dècada dels setanta en els àmbits privat, polític i cultural havien fet emergir el protagonisme i la identitat feministes. Les Jornades Catalanes de la Dona evidenciaven la consolidació definitiva del feminisme català amb una extraordinària difusió pública de les sessions celebrades els dies 27, 28, 29 i 30 de maig. Amb l'impuls de dones d'ideologies molt diverses com Carme Alcalde, Anna Balletbó,⁴¹³ Dolors Calvet, Rosa Griso, Anna Mercadé i Anna Vela, entre moltes d'altres, hi van participar més de cent associacions, vocalies i organitzacions sota la cobertura de l'Associació d'Amics de les Nacions Unides.⁴¹⁴

Teresa Pàmies reflexionava amb aquestes paraules pocs dies després de la celebració de les jornades: «No és d'estranyar que les Jornades no hagin culminat d'acord de constituir-se en organització capaç d'unir i de mobilitzar el potencial democràtic descobert. És un moviment que amb prou feines comença. Per la seva força desconeguda però latent, espanta els homes i dones instal·lats en el present *statu quo*. Espanta perquè ha despertat una legió secularment oprimida, humiliada, befada, estafada, manipulada i que, de sobte, crida la seva existència encara que ho faci de manera incoherent. I no es limita a cridar, sinó que desafia allò que Maria Aurèlia Capmany qualificà, en sessió memorable (diumenge al matí) de "cultura fal·locèntrica".»⁴¹⁵

Moltes de les militants feministes van patir les contradiccions vitals d'aquells temps de canvi: l'avenç que representà una emancipació de les dones a la societat, produïda durant aquells darrers anys, comportava avantatges però també problemàtiques derivades d'una estructura social fonamentada en la divisió del treball, pensada perquè

412. ASTELARRA, Judith; *Veinte años de políticas de igualdad*. Madrid: Cátedra, València: Universitat de València i Instituto de la Mujer, 2005. NASH, Mary; *Dones en transició. De la resistència política a la legitimitat feminista: les dones en la Barcelona de la Transició*. Barcelona: Ajutament i Regidoria de la Dona, 2007, p. 105-136. MUSEU D'HISTÒRIA DE CATALUNYA; *Dones. Els camins de la Llibertat*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació, 2008, p. 152-172. THOMPSON, E. P.; *Agenda para una historia radical*. Barcelona: Crítica, 2000. Vegeu els articles VALCÁRCEL, Amelia; «Treinta años de feminismo en España», p. 415-432; FOLGUERA, Pilar; «Voces del feminismo», p. 433-464 i DURAN, M. Ángeles «Las fronteras sociales del siglo xx», p. 465-496, tots tres dins l'obra de MORANT, Isabel (dir.); *Historia de las mujeres en España y América Latina. Del siglo XX a los umbrales del XXI*. Madrid: Cátedra, 2006.

413. BALLETBÓ, Anna; *Una mujer en la transición*. Barcelona: Flor del Viento, 2004.

414. ASSOCIACIÓ DE DONES PER A LA CELEBRACIÓ DELS 20 ANYS DE LES PRIMERES JORNADES DE LA DONA (ed.); *20 anys de feminisme a Catalunya. Jornades: 24, 25 i 26 de maig de 1996*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1996. JORNADES CATALANES DE LA DONA (1es); *Jornades Catalanes de la Dona*. Barcelona: Documentación y Publicaciones Generales, 1977.

415. PÀMIES, Teresa; «Reflexions sobre les Jornades de la Dona» (17 de juny de 1976) dins *Opinió de dona*. Barcelona: Edicions 62, 1983, p. 11.

hi hagués algú que es dediqués exclusivament a la cura de persones, a restar a casa, a realitzar gestions, compres... Aquesta estructura començà a trontollar amb la sortida massiva de les dones al món del treball remunerat a partir dels anys seixanta del segle passat. Unes dones que, com ara, maldaven per cercar solucions per aquesta nova realitat social, com són el veritable repartiment de les tasques entre homes i dones, la flexibilització i racionalització dels horaris per tal d'intentar compartir –i moltes ruptures matrimonials ho acrediten– totes les dimensions del viure.

En el context europeu les veus femenines s'havien aixecat durant la dècada dels seixanta. La conversió del feminisme en un nou moviment social va respondre a pautes pocs freqüents d'actuació política o, com afirma Nash, el fet de convertir en polític aquell moviment al que li havia estat negada aquesta categoria va provocar que alguns dels primers actes de protesta pública massiva tinguessin una dimensió simbòlica, de denúncia o de reclam de reconeixement.⁴¹⁶ Els actes de desobediència civil van constituir una modalitat de protesta feminista amb la intenció de fer visibles els mecanismes ocults de l'opressió femenina i sensibilitzar tothom a l'entorn de les seves reivindicacions.

Les dones que als anys setanta van reactivar la lluita per la igualtat, iniciat de manera organitzada per les sufragistes a principis del segle XIX, són un exemple de minoria activa.⁴¹⁷ Les grans fites del moviment feminista nascut al segle XIX es van assolir en el primer terç del segle XX. El renéixer de la causa feminista a mitjans del segle XX, conegut com a segona onada, va estar lligat a les transformacions experimentades per les societats occidentals després de la segona guerra mundial i al conseqüent canvi de valors. La bonança econòmica durant el període de 1950-1960 va deixar pas a la conquesta d'una sèrie de drets democràtics i socials. Per als països occidentals, va ser una etapa de tranquil·litat social, de normalització política, en plena guerra freda i enmig d'un gran creixement econòmic, l'època daurada del capitalisme.⁴¹⁸

L'emergència del moviment feminista a Espanya es produí en la dècada que va de 1965 a 1975,⁴¹⁹ en un temps caracteritzat per l'opressió de gènere d'un règim autori-tari que maldava per mantenir la dictadura en contradicció amb l'aparició dels enor-

416. NASH, Mary; *Mujeres en el mundo*; p. 182.

417. LARUMBE, M. Ángeles; *Una inmensa minoría. Influencia y feminismo en la Transición*. Saragossa: Prensas Universitarias de Zaragoza, 2002. *Las que dijeron no: palabra y acción del feminismo en la transición*. Saragossa: Prensas Universitarias de Zaragoza, 2004.

418. HOBBSBAMW; Eric; *El siglo XX (1914-1991)*. Barcelona: Crítica, 2003. VEIGA, Francesc; *La Guerra Freda*. Barcelona: Universitat Oberta de Catalunya, 2005.

419. GRAU, Elena; «De la emancipación a la liberación y valoración de la diferencia. El movimiento de mujeres en el Estado español, 1965-1990» dins DUBY, Georges & PERROT, Michelle (dir.); *Historia de las mujeres en Occidente (siglo XX)*. Madrid: Taurus, 1993, vol. 5, p. 673-693.

mes canvis socials, causa i efecte del desenvolupament accelerat.⁴²⁰ Els feminismes a Espanya van constituir un moviment heterogeni amb un clar desenvolupament del que s'ha denominat «feminisme social», generat a partir de dones de successives generacions. Era una època d'efervescència, tot bullia, les ànsies de llibertat, de sortir al carrer, de mobilitzar-se, de trobar-se, d'intercanviar opinions i experiències eren presents en el dia a dia de la societat, de les dones i sobretot, de les nascudes entre 1950 i 1970, aquelles que per la seva joventut veien com nous aires envaïen la seva ciutat. Montserrat Palau ho expressa en aquestes paraules: «El sentiment –des del meu punt de vista generacional, amb 19, 20 i 21 anys– era de força, vitalisme, passió, festa, il·lusió, un final d'etapa, un final d'obrir el cava, i el soroll del tap, molt engrescador».

D'on sorgeixen les primeres veus femenines que impulsen col·lectius específics feministes i grups de dones professionals? Paral·lelament a la formació de Comissions Obreres tingué lloc a Barcelona la primera Assemblea de Dones que va donar lloc al Moviment Democràtic de Dones, un procés impulsat pel PSUC, que s'estructurà en assemblees obertes on es tractaven problemes específics de les dones i es feien anàlisis de caràcter polític general. Les militants del PCE impulsaren grups específics de dones a Euskadi, Madrid, Saragossa i València. El 1965, fruit de la recerca d'una plataforma legal, es celebra a Barcelona la I Assemblea General d'on sorgeix el Movimiento Democrático de Mujeres (MDM), que va desaparèixer el 1969, víctima d'una nova onada repressiva del franquisme.⁴²¹ A partir de 1975 els partits polítics es plantegen la reivindicació feminista com una nova qüestió política a incorporar en la lluita, sumant la celebració internacional de l'any de la dona, i la celebració l'any següent de les Primeres Jornades Catalanes de la Dona s'obté com a resultat la reformulació del Moviment Democràtic de Dones, que passà a anomenar-se «Movimiento de Liberación de la Mujer».

A partir d'aquestes jornades el moviment feminista català es va articular i va agafar entitat com a moviment social organitzat. Moltes dones es van començar a identificar a si mateixes com a feministes i van donar nom als seus pensaments i inquietuds.⁴²² El moviment va prendre formes diverses, que reflectien les divergències, i la diversitat de plantejaments que conflüen dins el mateix moviment. Per un costat, van sorgir diverses organitzacions específicament feministes i de l'altra, el moviment feminista

420. MOLINERO, Carme & YSÀS, Pere; *La anatomia del franquismo: de la supervivencia a la agonía: 1945-1977*. Barcelona: Crítica, 2008.

421. SANS AMENÒS, Rosa & GALLOFRÉ MIRALLES, Xavier; «Els comunistes i el moviment feminista» dins DDAA; *La nostra utopia. PSUC. Cinquanta anys d'història de Catalunya*. Barcelona: Editorial Planeta, Sèrie Assaig, 1986, p. 110-127.

422. TORRES, Gemma; «L'articulació del feminisme català» dins SOLÉ SABATÉ, Josep M. & VILLAROYA, Joan (dir.); *La transició a Catalunya. Mor la dictadura, neix una il·lusió (1975-1979)*. Barcelona: Edicions 62, 2008, p. 120-121.

catalogà va deixar sentir la seva influència en sectors polítics i socials que en aquell moment lluitaven per la consolidació de la democràcia.

A les comarques de Tarragona, la plasmació externa de les inquietuds i anhels de les dones que lluitaven pels seus drets es reflectirà amb la creació de l'organització del Moviment de Dones de Tarragona (MDT), impulsat pel Partit Socialista Unificat a Tarragona. Les paraules que millor defineixen la ideologia del Moviment de Dones de Tarragona són les exposades per una de les seves impulsores M. Teresa Gatell, juntament amb Rosa Queral i Francesca Guinovart, «jo vull un moviment que no sigui partidista, que la gent s'hi pugi identificar, que té la inquietud com a dona, que vol ser una persona valorada i respectada com és la dona» i en coherència amb això, «[...] vam crear el Moviment de Dones de Tarragona. El Moviment de Dones de Tarragona neix amb una orientació del PSUC, perquè jo estava dins del PSUC i m'havien fet aquest mandat» amb una clara voluntat de crear un moviment ampli i no cenyir-se a la militància. Com sosté M. Teresa Gatell «jo vaig buscar gent que no fos del PSUC per muntar això, hi havia gent que no eren del PSUC ni que mai ho van ser. Es tractava que realment fos un moviment que no estigués determinat per cap partit polític. Hi havia companys del partit que òbviament això no els agradava, però a mi sí», en congruència amb el no-determinisme polític el Moviment de Dones també van integrar-lo dones no militants del PSUC, com Lourdes Latorre, que mantingué un gran activisme dins el grup.

S'ha de tenir present que hi havia dones militants en partits polítics i organitzacions sindicals que no participaven de manera activa en el front de lluita feminista, eren militants que lluitaven per l'arribada de les llibertats per a tota la societat, però no focalitzaven la seva preocupació en la lluita contra la subalternitat femenina en molts àmbits. Manola Brunet, militant del PSUC ho expressa així: «jo a la meua vida personal em considerava igual que el meu xicot, intentar estar amb un nivell similar amb els nois que em rodejaven no em va causar gaires problemes, per això jo mai vaig militar en el moviment feminista, potser perquè, vaig considerar egoïstament que per la meua experiència personal i en el meu context jo no em veia massa limitada per ser dona».

El Moviment de Dones era sobretot un moviment plural i de base, on hi tenien cabuda dones connectades amb partits polítics, dones involucrades amb la lluita per les millores laborals, dones que formaven part de la revitalització de la cultura tarragonina, com Rosa Mas, de la Llibreria de la Rambla, que cedia el seu comerç perquè el Moviment de Dones, després refundat com a Bloc Feminista, s'hi reunís.

La feina o la universitat eren espais on les idees preïen forma, on la consciència social i política es despertava, el contacte amb persones involucrades en els sindicats i partits clandestins era l'ham perquè moltes persones percebessin que quelcom s'estava modelant a l'esquena de la dictadura, que sota l'estora es forjava un moviment d'oposició, de lluita... així ens ho demostra l'experiència de Lluïsa García: «vaig estar a la Universitat, em vaig llicenciar en Història, hi havia molts moviments, hi havia

molta gent del PSC i del PSUC, l'ambient ja venia com a donat tot». També l'experiència laboral de Rosa Qüeral la portà a integrar-se com a membre activa del PSUC per mitjà de la seva professió d'infermera a l'hospital Joan XXIII de Tarragona, «va ser arrel de la feina que vaig conèixer a una infermera de referència: la Carme Casas, que era una persona molt compromesa a nivell polític, era molt bona infermera, a nivell ideològic em va despertar, em va obrir portes perquè el meu pensament anés apareixent», una reeixida mostra de genealogia i autoritat femenines.

Rosa Qüeral i d'altres companyes del PSUC van detectar necessitats socials en el si de la col·lectivitat femenina que encara quedaven relegades a l'àmbit privat, però que en realitat eren problemàtiques latents, que requerien una lluita concreta. Dins del mateix partit existia una clara contradicció entre la ideologia propugnada i la realitat que es vivia en l'organització contra el franquisme: «Hi havia una moral teòrica on s'explicava l'alliberament de la dona, i per l'altra les cultures no es canvien d'un dia per l'altre. Que al comunisme s'hi dediquin les lletrades, les altres del *pueblo* que em portin el cafè», rememora en una realitat viscuda Rosa Qüeral.

Tot i el protagonisme significatiu de les dones als partits polítics i a les organitzacions clandestines antifranquistes, les militants van haver de suportar conductes masculistes de menyspreu i marginació.⁴²³ La propaganda franquista dibuixava les feministes com a dones barroeres, lletges i amb aspecte masculí, que descuidaven la criaça dels fills i la cura de la llar. Es pot establir un paral·lelisme entre aquesta visió que propugnava el règim i la visió dels partits conservadors anglesos a principis del segle XIX, quan sorgien les primeres veus en favor del vot femení (sufragisme) al Regne Unit i als Estats Units. La diferència és que havien passat més de 150 anys, però la continuïtat dels imaginaris socials androcèntrics perdurà.

Bloc Feminista

El projecte del Moviment de Dones de Tarragona va tenir un punt d'inflexió quan el grup va refundar-se el 1979 sota el denominador comú de Bloc Feminista de Tarragona. Per entendre i comprendre la història del Bloc hem cregut convenient reproduir íntegrament el següent document:

Era l'any 1979 quan un grup de dones preocupades i sensibilitzades per les desigualtats legals i socials de les dones es comencen a reunir de manera quasi informal. Així, al mes de juny d'aquest mateix any li donen forma legal i ens constituïem sota el nom de BLOC FEMINISTA DE TARRAGONA i ens registrem com a entitat al Govern Civil de Tarragona.

423. NASH, Mary; «Els moviments d'alliberament de les dones» dins MUSEU D'HISTÒRIA DE CATALUNYA; *Dones. Els camins de la Llibertat*. Barcelona: Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació, 2008, p. 159.

Feia poc –l'any 1975– s'havia celebrat l'Any Internacional de la Dona, la qual cosa va animar molts grups de l'Estat espanyol a formalitzar legalment els grups.

Com a pioneres del feminisme tarragoní, van participar en les primeres i segones jornades catalanes de les dones, a les primeres jornades feministes de l'Estat espanyol celebrades a Granada l'any 1982.

La nostra activitat feminista ens ha portat el reconeixement tant institucional com social. Vam promoure l'obertura del Centre de Planificació familiar «Mitja Lluna» de Tarragona, treballant-hi de manera gratuïta durant un any un grup d'unes 6-7 dones de l'entitat, metgesses, consultores, psicòlogues... i finalment vam aconseguir que el centre fos municipal i les tasques professionals estiguessin contractades per l'Ajuntament a la cooperativa de treballadores formada per l'esmentat grup de dones. Vam constituir, també, la Comissió pel dret de l'avortament.

Més recentment, vam constituir la Comissió Antiagressions, fruit de la feina desenvolupada per aquesta Comissió i amb el recolzament de tota l'entitat vam aconseguir, després de molt de temps, que Tarragona tingués la primera Casa d'Acollida per a Dones Maltractades de la nostra ciutat i de tot Catalunya (n'hi havia d'altres, però sense vinculació amb la Generalitat).

Tradicció i arrels tenen campanyes anuals contra les joguines bèl·liques, els actes que organitzem pel 8 de març, Dia de les Dones, com a punt de referència per a la ciutat. I continuem com a organització perquè el món de les desigualtats segueix sent una realitat.⁴²⁴

Tot i que l'acta de fundació data de 1979, ja des d'anys abans el Bloc Feminista era una organització pluralista i assembleària que havien engegat un grup de tarragonines el 1974. La seva arrel era el Moviment de Dones de Tarragona, un grup format per un centenar de sòcies, que al principi va tenir la seu social al carrer de La Nau i, anys més tard es traslladà al carrer Armanyà. Entre els seus objectius destacava la lluita pel dret a l'avortament lliure i gratuït, pel dret al propi cos, per una maternitat lliure i desitjada, per uns centres de *planning* a tots els barris i pobles, contra les agressions a les dones, per la creació d'un centre d'urgències obert les 24 hores del dia, per aconseguir l'obertura d'una casa d'acollida per a les dones maltractades i per una educació no sexista. El Bloc es proposava, així mateix, aconseguir llocs de treball per a les dones, combatre la incorporació de les dones a l'exèrcit i aconseguir una legislació antidiscriminatòria, no paternalista ni proteccionista.

424. Declaració de l'octubre de 1993 integrat dins dels documents que formen part del Fons del Bloc Feminista, dipositat a l'Arxiu Històric de Tarragona. En l'acta fundacional del 6 de juny de 1979 les militants que integraven el grup eren Nieves Also Noe, Esther Forgas Berdet, M. Carme Fort Aixelà, Marisol Larena Pasamon, Milagros Martín Hornillo, Rosa Mas Montagut, Sol Roca, Juliana Rodríguez Martínez, Isabel Sánchez Martos i Pilar Sebastián.

Per tal de dur a terme tots aquests objectius realitzaven debats i discussions, xerrades, jornades i també campanyes reivindicatives públiques al carrer i sobretot participaven en totes les qüestions socials i polítiques que afectessin les dones, també publicaven de forma no periòdica la revista *Ona Feminista*. Com explica Charo Romano «[es volia] donar a conèixer les dones per l'aportació al progrés de la societat en general. Vam començar a organitzar activitats com una setmana de cinema, vam organitzar premis de fotografia, donar a conèixer la creativitat de les dones, la mirada en femení» i continua relatant que «vam ser molt actives en el tema de la pau, en contra de l'exèrcit i el desarmament de la societat».

En els primers anys el Bloc Feminista agrupava les dones provinents del Moviment Democràtic de Dones impulsat per les militants del PSUC, i dones independents o d'altres partits polítics preocupades per la visibilització de les polítiques femenines, Rosa Queral ho exposa així: «Teníem bona relació amb les socialistes, amb les convergents, la nostra prioritat era millorar la situació de la dona. Per buscar efectius treballàvem amb les associacions de veïns. No anàvem a captar gent per al partit, teníem l'esperit de l'Assemblea de Catalunya, que havíem de trobar objectius comuns per avançar. Teníem una harmonia francament bona».

Els maltractaments constitueixen l'expressió més punyent de la discriminació sexual, de l'asimetria de gèneres, la forma més dramàtica de la violència intrafamiliar que massa sovint és justificada pels estereotips de socialització. La violència domèstica és cada vegada més visible gràcies a una visió més complexa de la família, també perquè, poc a poc, se supera la indefensió com a característica cultural femenina que dificulta la pròpia defensa, àdhuc quan hi ha risc per la vida. És així que una de les denúncies i vindicacions dels moviments de dones ha passat de l'àmbit privat al públic fins a institucionalitzar-se en les cases d'acolliment per a dones maltractades. Aquest és el procés que a Tarragona va de la «Nit de les llunes», que organitzava el Bloc Feminista al passeig de les Palmeres, fins a la legislació d'eradicació de la violència masclista que ha aprovat el Parlament de Catalunya trenta anys després.

El precedent –les cases refugi, creades a Anglaterra el 1972– pretenien endegar un recurs alternatiu a l'assistència social tradicional que havia desdibuixat les dones com a subjectes d'atenció. El 1986 es creà a Barcelona la primera casa d'acollida inspirada en la filosofia anglesa pionera: principi d'autoajuda entre dones amb històries de vida semblants. Dones i criatures que podien trobar acolliment, amb plena protecció sense limitació de la seva llibertat, que intentaven refer-se de l'experiència viscuda mitjançant unes pautes consensuades de vida en comú en cases d'una trentena de places. «El tema d'una casa d'acollida per a dones maltractades, aquestes van ser unes reivindicacions molt fortes sobretot en el moviment feminista. Estàvem amb aquesta lluita contínua de reivindicar coses i de fer manifestacions públiques cada 8 de març, sortíem al carrer, els primers anys va costar que la gent assimilés que les dones podíem sortir al carrer a demanar lo nostro, mètodes anticonceptius i tot aquest tema», rememora l'activista en aquesta demanda Anna Guasch.

Durant la transició, la majoria de les organitzacions femenines catalanes van focalitzar la seva lluita en la sexualitat femenina, en el dret femení al plaer i l'assumpció del control del propi cos, com evoca Queral «és una època d'obertura, on les dones som les mestresses de la nostra sexualitat, cau el mite que la dona ha de ser la mare-dedéu, que la dona és el *descanso del guerrero*, cauen molts mites de l'ensenyança de la Secció Femenina i de l'Església». Es polititzen manifestacions que fins aleshores havien restat en l'àmbit privat, com són l'expressió lliure de la sexualitat, dels anticonceptius, de la planificació familiar i de l'avortament. Encara el 1976 la vigència de les lleis franquistes prohibia l'ús d'anticonceptius i la informació sobre com s'utilitzaven. L'article 416 del Codi Penal castigava amb arrest major i multa la divulgació o la venda de medicaments, objectes o instruments destinats a evitar la procreació. El moviment feminista concebia en l'ús dels anticonceptius l'elecció d'una maternitat lliure.

Destaca el col·lectiu de Dones per l'Anticoncepció i l'Avortament (DAIA) entre els grups feministes catalans que impulsaren la tasca d'educació sexual i planificació familiar. Des de 1976 fins a 1984 DAIA va ser promotora de la sexualitat lliure, el control de la natalitat i l'avortament, aquest col·lectiu va treballar en congruència amb els seus plantejaments amb l'Ajuntament de Barcelona per impulsar la creació del Centre Pilot de Planificació Familiar de Torre Llobeta, que es posà en funcionament a la ciutat comtal el 1979.⁴²⁵

L'octubre de 1978 el Govern espanyol aprovà la despenalització dels anticonceptius, això va fer possible que els grups de planificació familiar sortissin de la clandestinitat i s'institucionalitzessin. A Tarragona, el 1981, el Bloc Feminista va obrir el Centre de Planificació Familiar Mitja Lluna. El centre de *planning* estava situat als baixos d'un edifici cedit per l'Ajuntament a la plaça Prim. El centre creà un espai en el qual es facilitava informació de tots els mitjans anticonceptius, en què es podia parlar de sexualitat i rebre una informació negada fins aleshores des dels mitjans públics: s'hi atenien les demandes sobre menopausa, preparació per al part i revisió de la salut de les dones. El personal sanitari va treballar durant el primer any sense cobrar, l'equip estava format per una secretària-coordinadora, una llevadora, dues consultores, una psicòloga-sexòloga, una ginecòloga i també es comptava amb la col·laboració d'un psicoterapeuta.

Amb el temps els centres de planificació familiar començaren a operar en un àmbit professional sanitari, aquesta integració en la xarxa sanitària pública es produí en el Centre Mitja Lluna l'any 1988, un any després que el consistori tarragoní no hagués ofert el pressupost necessari per al manteniment del centre i de les seves professionals. En aquell moment, les professionals, les impulsores i les seves usuàries es van tancar al centre i «ens vam encadenar a les escales de l'Ajuntament quan van dir que el

425. VIVES, Toni; «El control del propi cos, el plaer sexual femení i la planificació reproductiva» dins SOLÉ SABATÉ, Josep M. & VILLARROYA, Joan (dir.); *La Transició a Catalunya. Mor la Dictadura, neix una i-lusió (1975-1979)*. Barcelona: Edicions 62, 2008, p. 112.

tancaven», apunta Anna Guasch en senyal de protesta, però el Mitja Lluna va seguir el mateix camí que els altres centres de planificació a Catalunya. La institucionalització del centre va provocar un allunyament de la visió que en tenia el Bloc Feminista, ja que per a elles la idea central respecte al funcionament del centre de planificació familiar superava l'àmbit estrictament tècnic i havien volgut que funcionés com un lloc de trobada per a grups de dones en el qual compartir experiències i cercar solucions des de la perspectiva feminista. Aquest element el trobem descrit en les paraules de Guasch: «va plegar tota la gent del centre i van posar uns metges de la Seguretat Social, allavors també hi seguia anant gent però ja no era el mateix, no perquè ho fes malament [...] [però] la confiança i la complicitat que teníem les dones amb l'equip que portava el centre de *planning* va desaparèixer».

El Bloc Feminista estava integrat en diverses agrupacions dins del Camp de Tarragona que lluitaven perquè els drets personals fossin públics, com la Comissió pel Dret a l'Avortament, que també tenia el suport de l'Agrupació Feminista de Reus i la Secretària de la Dona de CCOO. Com recalca Charo Romano, «quan jo entro al Bloc l'any 1981-82 era un moment de molta activitat, formàvem part d'una xarxa d'altres grups de dones d'arreu de tot Catalunya, que ens trobàvem un cop al mes a Barcelona, en una coordinadora de grups de dones».

El moviment feminista no va descuidar mai la realitat que suposava el gran nombre d'embarassos no desitjats i les posteriors interrupcions clandestines. El debat es plantejà en el si del moviment i s'impulsaren iniciatives des del Centre Mitja Lluna, en el qual es facilitava informació i assessorament a les dones sobre les opcions davant d'un embaràs no desitjat. Una alternativa era anar a l'estranger, a països com el Regne Unit o Holanda, on era legal.⁴²⁶ Les professionals del centre donaven informació a les dones que volien viatjar a Amsterdam o Londres, els facilitaven els contactes amb la clínica, els horaris dels vols i les persones amb qui es podien comunicar. Hi havia una agència de viatges especialitzada que oferia els viatges a les capitals anglesa i holandesa; l'agència, ubicada a Barcelona, gestionava el servei, el transport i l'allotjament. Els prospectes de les clíniques holandeses amb l'explicació de la interrupció de l'embaràs eren en castellà.⁴²⁷

És un clar símptoma d'una realitat latent, de la problemàtica en què es trobaven les dones, per un costat estava penalitzada la utilització de mètodes anticonceptius i per un altre l'avortament també era il·legal. Un dels problemes amb què es trobaven les dones que volien interrompre el seu embaràs era l'elevat preu del viatge i de la intervenció; a les clíniques holandeses l'any 1986 el preu anava en funció de les setmanes de gestació: per un embaràs de sis setmanes el preu era de 16.000 pessetes; per un

426. ROSALES NAVA, Rosa María; *Trabajo, salud y sexualidad. Las cargas de trabajo laborales y reproductivas en la salud de las mujeres*. Barcelona: Icaria, 2002, p. 199-260.

427. AHT. Fons d'associacions i fundacions. Bloc Feminista, 1977-1999. Prospectes i informació referent a l'avortament.

de dotze setmanes, de 19.000 pessetes; per setze setmanes de gestació era de 29.000 pessetes i, per vint setmanes, de 39.000 pessetes (aquest era el temps de gestació màxim per avortar). El cost del viatge era de 36.7000 pessetes.⁴²⁸ El suport psicològic era clau, i la intimitat i l'anonimat estaven garantits. Les dones trobaven un espai on el seu problema era encarat amb realisme i afecte, en què la prioritat era facilitar les coses a la dona afectada. «Teníem una xarxa i grups de suport on es feia l'avortament, a Londres i a Holanda, que quan arribaven les dones allà les acompanyaven i les portaven al centre», explica Charo Romano. A la situació viscuda s'hi afegia l'angoixa i el trauma d'agafar un avió, d'estar en un país que no coneixien la llengua, per tot això era molt important el suport psicològic i la xarxa de personal que s'encarregava que les dones no estiguessin mai soles durant el viatge i en la posterior intervenció. «El fet d'avortar en si ja és dolorós, és un procés traumàtic, sense tenir en compte la pressió jurídica, el fet que a més a més poguessis posar en risc la teva salut i la teva llibertat, poguessis acabar condemnada per això», conclou Romano.

El Centre Mitja Lluna feia una tasca ingent en matèria de salut sexual davant de la desinformació i la por que tenien moltes dones. Charo Romano va treballar com a informadora al centre, s'ocupava de facilitar informació, davant del perfil de les dones que volien interrompre el seu embaràs ens diu que «moltes vegades eren senyores casades amb fills que es pensaven que tenien la menopausa, no eren ni prostitutes ni menors, el perfil que venien a demanar suport pel tema d'informació sobre avortament, era un perfil de dones normalitzades, però moltes tenien el problema que no havien sortit mai de casa, que no havien fet cap viatge a l'estranger». Però no només s'informava sobre l'avortament sinó que el Centre Mitjà Lluna era «un centre integral de la salut de la dona, no només reproductiva, el tema de l'autoconeixement, hi havia una part que era la lluita per l'avortament, per la maternitat, per la maternitat lliure i desitjada», sosté Romano.

Les dones que podien avortar legalment en un país estranger eren privilegiades per les condicions sanitàries amb les quals se les atenia; d'altres, per por, per desinformació o perquè no sabien on acudir, acabaven avortant en mans de metges que no tenien els coneixements ni el material quirúrgic necessari per realitzar una interrupció sense posar en perill la vida de la dona. Actuaven al marge de la llei, i el cost econòmic era molt més baix, però el risc que corrien el metge i la pacient a nivell jurídic més elevat.

L'any 1982, després d'un any de funcionament, el balanç del centre de planificació familiar era molt positiu, les professionals sanitàries havien atès més de mil visites, per consultes en matèries d'informació sexual i reproductiva, consultes ginecològi-

428. El salari brut mensual d'una operària de tallers a la fàbrica de Tabacalera S.A a Tarragona l'any 1975 era de 20.275 pessetes, dades extretes de MUIÑOS VILLAVEVERDE, M. Jesús & TEROL GRAU, Vicent; *La realidad de un mito. La fàbrica de Tabacos de Tarragona (1932-2007)*. Madrid: Altadis, 2008, p. 102.

ques i de preparació per al part.⁴²⁹ La primera vegada que algú arribava al centre rebia una xerrada informativa sobre anatomia i funcionament de l'aparell genital, sexualitat, reproducció, anticonceptius i prevenció de les malalties de transmissió sexual. Van ser moltes les joves tarragonines que van acudir al centre de planificació sobretot a la recerca d'informació sexual, perquè el desconeixement donava pas a la voluntat d'estar ben informada. Yolanda García ens comenta que «les jovenetes anàvem d'amagat sense dir-ho a les mares, per fer-nos la primera revisió ginecològica, i a preguntar per l'anticonceptiu, perquè tontes no érem, sabíem que si havies de tenir alguna relació sexual...». La desinformació sexual era enorme, i la moralitat nacionalcatòlica impedia que les noies ho preguntessin a les seves mares, així que buscaven altres vies d'informació, ja fos fent consultes al centre de planificació familiar, o preguntant a germanes i amigues més grans, llegint llibres que passaven de mà en mà, o en revistes clandestines.

L'Associació Catalana de la Dona

Les joventuts del Partit del Treball d'Espanya (PTE) s'organitzaven en la Jove Guàrdia Roja. A Tarragona, a finals de 1974, hi havia tres joves que hi militaven, eren Berta Ramos, Jordi Tiñena i Joan Cagigal. En plena efervescència política van decidir abandonar els seus estudis a Barcelona per tornar a Tarragona a organitzar i enquadrar els militants obrers, per això la parella formada per Ramos i Tiñena, anaren a viure al focus del moviment obrer, al barri de Bonavista. «Vaig deixar els estudis i vaig venir a Tarragona a organitzar el partit, pensàvem que nosaltres teníem raó i volíem una societat totalment nova, igualitària i socialista», exposa Berta Ramos, i continua exposant que «vam anar a viure a Bonavista, i per estar lliures del pares ens vam casar, aleshores si no et casaves era molt difícil sortir de casa». A més a més de viure al barri, també treballaren en la indústria, per apropar-se més a la classe treballadora, Tiñena en el sector del muntatge, i Ramos en el sector tèxtil: «Em vaig posar a treballar en una fàbrica, volíem fer la revolució i estar amb la classe obrera, i ajudar que el canvi en la societat fos un canvi real i molt més profund que el que en realitat va ser».

El Partit del Treball va col·laborar de forma activa en totes les tasques i activitats unitàries que es gestaven des de l'oposició al règim. Repartien propaganda com *Mundo Obrero Rojo* i el *Correo del Pueblo*. Era un partit petit, de poca militància, però d'una intensa activitat.⁴³⁰ Els seus militants van infiltrar-se en el si del moviment obrer. «Es deia *infiltrar-se*, era viure amb la classe treballadora, i intentar ajudar a fer la revolució com a activistes socials», matisa Berta Ramos.

429. *La Vanguardia*, 5 de setembre de 1982.

430. HERAS CABALLERO, Pedro A.; *La oposición al franquismo*, p. 98. MOLAS, Isidre; *Diccionari dels Partits Polítics de Catalunya. Segle XX*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 2000, p. 191.

El PTE a Catalunya, arran de la celebració de les primeres Jornades Catalanes de la Dona el 1976, va crear l'Associació Catalana de la Dona. El partit, que pretenia un canvi en tota la societat, obrí un front de treball centrat en el feminisme, on els principals objectius eren assolir la plena igualtat jurídica i social de la dona respecte de l'home, el dret al divorci, la planificació familiar i l'avortament, des d'una posició de feminisme reformista, pluralista en la ideologia i oberta a la col·laboració amb la resta de partits. El 1977 formà part de la coalició electoral Esquerra de Catalunya (Front Electoral Democràtic) juntament amb Esquerra Republicana de Catalunya (ERC) i Estat Català. En el programa polític que presentaren a les eleccions de 1977, el Front Electoral Democràtic demanava una llei de divorci justa i no discriminatòria, l'abolició de totes les lleis que discriminaven les dones, tornar a posar en vigència la Llei eugènica de l'avortament promulgada pel Govern de la Generalitat, la legalització de l'ús dels anticonceptius a càrrec de la Seguretat Social, un salari just i suficient sense discriminacions de sexe, la coeducació a tots els nivells escolars i la creació de guarderies i parvularis suficients i gratuïts.

La primera presidenta de l'Associació Catalana de la Dona va ser Anna Mercadé (1976-1979) a qui succeí Núria Solé Fournier. Anna Mercadé va concloure, després de la gran trobada de dones del maig de 1976, que les Jornades responien a la ineludible necessitat que el feminisme hagués de comptar amb una estratègia clara per aconseguir l'alliberació de la dona, i que era necessari comptar amb una tàctica per acostar la societat cap al feminisme, que en aquell moment passava per la conquesta de la democràcia i el ple gaudiment de les llibertats democràtiques.⁴³¹

La delegació a les comarques tarragonines era dirigida per Berta Ramos, que explica que «muntem l'Associació Catalana de la Dona, l'any 1977, a Tarragona, a partir de les Jornades Catalanes de la Dona, que són molt importants, que jo hi assisteixo» i continua recordant com «ens adonem de seguida que la lluita feminista és dura, que les dones no saben de què parles, ni s'ho han plantejat mai. A l'Associació Catalana de la Dona teníem un plantejament avantguardista, i t'adones que pots captar un nombre petit de dones». El treball en el front de les dones desenvolupat per Berta Ramos estava en congruència amb un partit que propugnava una alternativa global a la societat i que tenia els principis feministes teòrics assumits.

Un dels objectius de l'Associació Catalana de la Dona era proporcionar assistència i formació a les seves associades, i treballar des de la base, acostant-se al conjunt de dones obreres, per aquest motiu Berta Ramos i altres companyes fan un treball de camp en els barris obrers de la zona de ponent de Tarragona. Atès que el seu poder de captació era reduït, d'acord amb els seus plantejaments socials i de gènere, l'agrupació decideix treballar en dos fronts «fem un doble esforç, muntem una associació de mestresses de casa a Tarragona i província, amb seus als diferents barris: Riu Clar, Torreforta i Sant Salvador», i per un altre costat centren els esforços en el si de l'As-

431. MERCADÉ, Anna; *El despertar del feminismo en España*. Bilbao: Graficas Ellacuria, 1976, p. 142.

sociació. El març de 1978 presenten l'Associació Catalana de la Dona a la vocalia de dones del barri de Sant Salvador, a l'acte hi assisteixen unes vint-i-cinc dones preocupades per la igualtat de drets.⁴³²

Les dones dels barris lluitaven per l'escolarització dels infants en unes condicions òptimes, per l'asfalt del carrer, per l'obertura d'una farmàcia 24 hores, per un ambulatori al barri, lluitaven per les necessitats diàries més immediates en l'espai i el temps. Segons Berta Ramos «feien activitats absolutament reivindicatives» com tallar una carretera per demanar un pont que creués per damunt de la via de circulació de la carretera de Reus, ja que els infants havien de travessar enmig dels cotxes per anar a l'escola, però «de tant en tant, anàvem traient el nostre discurs, de que valem igual que els homes, que les dones havíem de fer moltes coses, per donar-los confiança en elles mateixes», específica Ramos.

La delegació tarragonina tenia un pis llogat al carrer Comandante Rivadulla (actual carrer Gasòmetre) número 25, i ja al 1977 promouen activitats com la presentació del llibre *El feminisme, avui*, d'Anna Mercadé, a la Llibreria de la Rambla; contacten amb agrupacions femenines com la Unió de Dones de Reus i comarca, i uneixen esforços amb el Bloc Feminista per celebrar el dia 8 de març, també treballen conjuntament amb l'Associació de Dones Separades de Tarragona. Berta Ramos tenia una col·laboració al programa *Micrófono abierto* de Tarragona Ràdio, un espai de quinze minuts dedicats a la temàtica de les dones, com ella mateixa explica «fèiem difusió de les idees feministes i de la nostra activitat en un programa de tarda, que era quan tenia més audiència, perquè era després del *Consultorio de la Señora Francis*. Tota l'audiència, que ja no era tan reaccionària, ens escoltava». A través de l'experiència de la ràdio, l'Associació Catalana de la Dona va donar suport a Maria Bernat de la Selva del Camp, que volia aconseguir l'anul·lació matrimonial i l'Església no li concedia, «vam enviar milers de firmes, li vam buscar advocat, l'acompanyàvem a les sessions judicials, va ser un cas de mobilització feminista que va tenir molt de ressò, a través d'aquests casos la gent pot prendre consciència» afirma Ramos, en uns dels primers processos endegats a Catalunya per aconseguir l'anul·lació matrimonial per part de l'Església.

L'Associació, conjuntament amb altres plataformes feministes, continua fent activitats, en aquest cas s'organitza una Jornada de la Dona a Reus, juntament amb la Unió de Dones de Reus i comarca, el Bloc Feminista i l'Agrupació Feminista de Reus. La jornada estava centrada en una taula rodona amb la participació de Montserrat Roig del PSUC, Rosa Grisó de Convergència Democràtica de Catalunya, Anna Mercadé i una representant del grup Dones Divorciades.

432. Memòria de l'Associació Catalana de la Dona a Tarragona (1977-1978). Documentació facilitada per Berta Ramos. La memòria està firmada per la Comissió Permanent de Tarragona, formada per Àngeles García, Francisca Olleta, Àngeles Prieto, Berta Ramos, Reyes Sánchez i Montserrat Tiñena el 8 d'octubre de 1978.

L'Associació Catalana de la Dona va promoure nombroses campanyes feministes i de restitució de les institucions i de les lleis de la Generalitat de la II República, entre les quals figurava la reforma eugènica de l'avortament⁴³³ que preveia la interrupció de l'embaràs fins als tres mesos de gestació com a màxim, amb la incorporació d'aquesta interrupció al servei sanitari de la Generalitat republicana. Berta Ramos explica que «la nostra política era una política de reivindicacions maximalistes en aquell moment. Estava molt clar que les dones volien una despenalització de l'avortament i l'adulteri».

La informació era un punt fonamental en la política de l'Associació, per això organitzaven xerrades, jornades de formació i taules rodones: «celebràvem el Dia Internacional de la Dona, portàvem conferències com la de Montserrat Roig, taules rodones per temes que interessaven a la dona, bàsicament les lleis, l'advocada Magda Oranich, la historiadora Antonina Rodrigo, amb els primers llibres que feia sobre història de les dones». El 1980 van col·laborar en l'organització de la VI Setmana Ginecològica, celebrada als hospitals de Reus i Tarragona, on es van tractar temes com l'avortament, les exploracions complementàries en tocoginecologia, les lesions premalignes de l'endometri i la planificació familiar.⁴³⁴

Tant l'Associació Catalana de la Dona, com els grups de dones separades i l'advocada Lúdia Falcón,⁴³⁵ fundadora del Partit Feminista, eren molt crítiques davant de la llei de divorci que plantejava el govern de la Unión de Centro Democrático, ja que consideraven que era una qüestió urgent que s'havia de resoldre bé per millorar les condicions de vida de milers de dones separades i de fills il·legítims, per la qual cosa impulsaren campanyes favorables al divorci com a dret democràtic indispensable per a les dones.⁴³⁶

La commemoració de dies com el 8 de març o l'1 de maig, emblemàtics de les tradicions feminista i obrerista respectivament, havien estat prohibits per la dictadura i havien estat substituïts per d'altres celebracions impregnades per l'invent de la tradició franquista, amb el 18 de juliol com a emblema.⁴³⁷ En el decurs de la transició, les celebracions arraonades amb la victòria de Franco van tornar a sentir-se, i el dia 8 de març les associacions feministes sortien al carrer per commemorar el Dia de la Dona.

433. NASH, Mary; «Els moviments d'alliberament de les dones» dins MUSEU D'HISTÒRIA DE CATALUNYA; *Dones, els camins de la Llibertat*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació, 2008, p. 166.

434. Tríptic de la VI Setmana Ginecològica. Reus, 1980. Cedit per Berta Ramos.

435. LARUMBE, M. Ángeles; *Una inmensa minoría. Influencia y feminismo en la Transición*. Zaragoza: Prensas Universitarias de Zaragoza, 2002.

436. NASH, Mary; *Dones en transició*, p. 171-203.

437. DUCH PLANA, Montserrat; «Els dies del Franquisme», separata dins ANGUERA, Pere; *Símbols i mites a l'Espanya contemporània*. Reus: Centre de Lectura, 2001, p. 227-249.

El 8 de març de 1980 el Bloc Feminista, Dones de CCOO i l'Associació Catalana de la Dona van convocar un acte conjunt amb conferències i xerrades a la Llibreria de la Rambla.⁴³⁸ Reclamaven el dret de les dones a un lloc de treball sense discriminació, una llei de divorci feminista i democràtica i la legalització de l'avortament.⁴³⁹ La unió d'esforços dels col·lectius tarragonins era una evidència i les convocatòries eren concoregudes per una gran part de la societat tarragonina democràtica. Les demandes no s'havien acabat amb l'arribada de la democràcia, el govern de la UCD havia deixat moltes qüestions sense resoldre, en part com a conseqüència de les pressions que rebia de l'Església, que afectaven la llei del divorci o de l'avortament. En aquestes dates assenyalades els col·lectius femenins recordaven l'efemèride de la mort de 129 dones en una fàbrica de Nova York el 25 de març de 1908, i feien saber que l'opressió de les dones continuava en totes les esferes de la vida, per a tot seguit reclamar el dret per un lloc de treball i una llei de divorci feminista.

Temps de transició

La vindicació de la paritat, de l'accés de les dones als llocs de decisió, suposa la transformació de les relacions de poder i d'experiència construïdes pel patriarcat. Aquest només pot sobreviure amb la protecció d'estats autoritaris i de fonamentalismes religiosos, cosa que va pretendre la dictadura franquista i que, de fet, va perpetuar durant quatre llargues dècades, incidint així en múltiples dimensions sobre la cultura política i afegint un llast que ha condicionat des de la transició cap a la democràcia fins a l'actualitat.

Les resistències a la presència de les dones en llocs de decisió són diverses, la conseqüència és el que coneixem com a «sostre de vidre», que resumeix metafòricament el problema: costa arribar, mantenir-s'hi i surar! Tant és que parlem d'empreses, de l'administració o de la política. On rau l'explicació? Les inèrcies dels homes que han d'ésser reemplaçats però també la resistència de les mateixes dones. Unes dones que temen que es generalitzi el mode de vida masculí, bolcat en la professionalitat, que no deixa temps per a altres coses. L'actitud, la disposició de les dones, es troba mediatitzada en l'accés al treball o a la política no només en funció del diner, del poder o de l'èxit, sinó en l'afany de no haver de renunciar a massa coses com ara les relacions personals, el temps per als fills, o les activitats formatives i d'enriquiment personal, com mostren les enquestes de consum cultural una vegada rere l'altra amb una clara tendència a la feminització. Tot plegat, només enunciat, potser explicaria, com a context de resignificació, allò que les dones entrevistades expressen, de maneres diverses, en relació amb la denominada doble militància –en partits i moviments de dones– o els claroscurs en l'acceptació de les dones en la lluita clandestina sota la dictadura

438. *Diario Español*, 8 de març de 1980.

439. Full volant del 8 de març, Dia Internacional de la Dona Treballadora. Cedit per Berta Ramos.

com la invisibilització de les seves trajectòries. Yolanda García i Berta Ramos defineixen el rol de les dones actuals en una revolució personal com a «superdona» o «superwoman».

L'any 1975, la mort de Franco, lenta i agònica al llit, no va sorprendre la societat catalana, ben al contrari, el Congrés de Cultura Catalana s'organitzava a tots els racons dels Països Catalans i mentrestant el treball dels partits polítics catalans o de l'Assemblea de Catalunya, encara clandestins, recuperaven els primers símbols, i finalment lluitaven pel retorn de les pròpies institucions; homes i dones demòcrates d'esquerres i catalanistes visqueren amb entusiasme aquesta transformació que comportava el reconeixement de drets i llibertats individuals.

La transició de la dictadura a la democràcia va significar per a Catalunya la reconstrucció i normalització cultural, política i social del país, després de les privacions de la llarga dictadura franquista. La recuperació de la democràcia a l'Estat espanyol va obrir les portes al restabliment de l'autogovern català, abolit per Franco. El primer pas va ser la restauració de la Generalitat de Catalunya, amb la formació d'un govern provisional dirigit pel president Josep Tarradellas l'any 1977. La Constitució espanyola de 1978 contemplava el desplegament d'un règim autonòmic, al que es van acollir primer les nacionalitats històriques i després la resta. L'Estatut d'Autonomia de Catalunya de 1979 va ser la base legal que va permetre recuperar les institucions d'autogovern catalanes.

Al novembre de 1976 les Corts espanyoles van aprovar la llei de Reforma Política, que liquidava les principals institucions polítiques franquistes, proclamava la democràcia com l'organització política de l'Estat espanyol i reclamava la sobirania popular, preveia la transformació de les Corts existents en un Congrés de Diputats i un Senat elegits per sufragi universal i anunciava unes futures eleccions democràtiques, organitzades pel govern i convocades per decret llei i amb el concurs de partits polítics. Representava, doncs, l'inici del desmantellament del franquisme. La llei fou aprovada per les Corts franquistes per 425 vots a favor, 59 en contra i 13 abstencions, i fou ratificada en el referèndum del desembre del mateix any, malgrat que l'oposició democràtica patrocinà l'abstenció perquè sostenia la tesi de la ruptura democràtica enfront de la de l'evolució del règim.⁴⁴⁰

Davant del referèndum celebrat el 15 de desembre de 1976 perquè la societat es pronunciés sobre la Llei de reforma política, l'oposició moderada va propiciar el «sí» i la d'esquerres va defensar sense gaire èxit l'abstenció. El resultat fou favorable al govern per una aclaparadora majoria: van votar el 77,7% dels electors; amb una abstenció del 23,3%; van votar sí el 94,2%; van votar no el 2,5%; vots en blanc, 3%, i vots nuls, 0,3%. A Catalunya, van votar el 74% dels electors; amb una abstenció del 26%; van votar sí el 93,4%; van votar no el 2,1%; vots en blanc 4,3%, i vots nuls, 0,2%. A la

440. SOLE SABATÉ, Josep M. & VILLAROYA, Joan (dir.); *La transició a Catalunya. Mor la dictadura, neix una il·lusió (1975-1979)*. Barcelona: Edicions 62, 2008.

ciutat de Tarragona, van votar el 74% dels electors, amb una abstenció del 26'3%; van votar sí el 93'8%; van votar no el 2'5%; vots en blanc 1'5%, i vots nuls, 0'26%, és a dir, que la ciutadania tarragonina va afirmar el seu acord de reforma política i per tant la seva ferma adhesió a la fi del franquisme.

L'any 1976 s'encetà amb un conflicte en el sector de la construcció, que afectà 14.270 treballadors en el conjunt de les comarques tarragonines. El dia 5 de març, en el marc de la campanya de solidaritat amb els obrers de Vitòria (hi hagué cinc morts i setanta-nou ferits a causa de l'acció policial), es mobilitzaren els treballadors de la petroquímica i s'hi afegiren els estudiants universitaris en una manifestació que havia de recórrer l'entramat de carrers principals de Tarragona; en arribar a la Rambla els manifestants foren dispersats violentament, en la dispersió morí Juan Gabriel Rodrigo, un treballador de la indústria petroquímica. Anna Guasch recorda el malaurat succés «aquí a Tarragona hi va haver la mort d'un treballador de la refineria que estava en vaga, van venir en vaga des de la refineria fins arribar a la Rambla i la poli va carregar, ell es va enfilar a un balcó». L'endemà es va declarar una vaga general a la refineria. La presència en l'enterrament i les mostres de solidaritat amb la família i els companys foren multitudinàries.⁴⁴¹

L'11 de maig de 1976, més de 10.000 pagesos es manifestaren per la ciutat sense que es registrés cap incident. El 25 de juliol, prop de 2.500 veïns de Bonavista es concentraren per exigir un consultori mèdic. El dia 12 de setembre arribava a Tarragona la Marxa per la Llibertat, convocada per Justícia i Pau, que fou dissolta de forma violenta.⁴⁴² La violència serà una de les constants en les manifestacions i concentracions a favor de la llibertat, quelcom prou diferent del mite de la transició modèlica que s'ha volgut imposar.⁴⁴³ El 12 de novembre de 1976 la vaga general convocada pels sindicats Unió General de Treballadors, Unión Sindical Obrera i Comissions Obreres a tot l'Estat, serà seguida a Tarragona per més de 13.000 treballadors i treballadores. És el reflex d'una onada de protestes, manifestacions i conflictes que, generalment, només trobaven com a resposta càrregues policials, detencions i multes o acomiadaments per part de les empreses, en un clima que va estendre la mobilització democràtica a tots els fronts, sindical, veïnal, estudiantil i feminista.

441. *Diario español*, 9 de març de 1976.

442. Per resseguir la gran efervescència de mobilització política i social que hi hagué a Tarragona durant els anys de la transició, vegeu l'article SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep; «La transició democràtica i la normalització de la vida municipal (1975-1979)» dins PIQUÉ PADRÓ, Jordi (coord.); *El Segle XX a Tarragona*. Tarragona: Nou Diari, 1995, p. 185-200.

443. DUCH PLANA, Montserrat; «Historia, memoria y política. Una ecología de la memoria en la transición democrática española (1976-1982)» a *Historia del presente*, monografía núm. 3 (2006), p. 117-138.

El 15 de juny de 1977 es van celebrar les primeres eleccions democràtiques generals per tal d'eleger els diputats i senadors. A Espanya guanyà les eleccions el darrer secretari general del Movimiento, Adolfo Suárez; a Catalunya la victòria va ser per les forces polítiques catalanistes i d'esquerres. Aquestes eleccions no es van realitzar en un marc democràtic, ni tampoc van ser convocades amb un caràcter jurídicament constituent, ja que encara hi havia centenars de presos polítics i seixanta-set formacions polítiques pendents de legalitzar, com Esquerra Republicana de Catalunya o el mateix Partit Carlí.⁴⁴⁴ La participació per al Congrés dels Diputats va ser del 78,83%. L'hegemonia espanyola era disputada entre la UCD i el PSOE, amb 166 escons el primer i 118 el segon.

A Tarragona, al llarg de 1976 i 1977, es consolidaren les forces polítiques que havien començat a despuntar en els anys anteriors: el PSC va realitzar els primers mítings al febrer de 1976 a la Canonja i al Camp de Mart, amb Alfonso Guerra. Al març del mateix any, Jordi Pujol pronunciava una conferència al col·legi Sant Pau i va inaugurar la seu de Convergència Democràtica a Tarragona; per la seva banda, Aliança Popular, presentava la seva candidatura a l'Hotel Imperial Tàrraco, amb la presència de Laureano López Rodó i Martínez Esteruelas.⁴⁴⁵ Les primeres eleccions democràtiques a Tarragona en l'elecció dels representants pel Congrés dels Diputats van tenir una participació del 77'33%, i els tres partits que en van sortir favorits van ser la UCD amb 12.980 vots (25'90%), seguits dels PSC-PSOE amb 12.433 vots (24'80%), ajustat amb el PSUC que va obtenir 10.443 vots (20'83%), i els seguien de lluny el Pacte Democràtic per Catalunya (PDC), Aliança Popular, i Esquerra Republicana (Front Democràtic Electoral).

En la representació per al Senat sortiren escollits per la província de Tarragona Josep Subirats Piñana, Josep Antoni Baixeras Sastre i Carles Martí Massaguer, els tres per Entesa dels Catalans, i per Unió Democràtica de Catalunya sortí Emilio Casals Parral. La participació de la circumscripció tarragonina fou del 75,82%. Entesa dels Catalans va ser la candidatura unitària al Senat, va ser promoguda per l'Assemblea de Catalunya i formada per les principals forces socialistes PSC-PSOE, comunistes PSUC i nacionalistes d'esquerres ERC. En cap de les llistes de la circumscripció de Tarragona per a diputats al Congrés i per a senadors hi havia presència femenina, les llistes eren exclusivament formades per homes.

444. MAYAYO, Andreu; «Les primeres eleccions de la transició» dins SOLE SABATÉ, Josep M. & VILLAROYA, Joan (dir.); *La transició a Catalunya. Mor la dictadura, neix una il·lusió (1975-1979)*. Barcelona: Edicions 62, 2008, p. 162.

445. SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep; «La transició democràtica», p. 185-200.

Primer ajuntament democràtic

El 3 d'abril de 1979, és a dir, fa 30 anys es van celebrar les primeres eleccions municipals democràtiques després de la dictadura. Uns comicis que van donar un àmplia majoria a les forces de progrés que –tot i que amb entusiasme– van haver de fer front a molts problemes. A Tarragona es presentaren deu candidatures: CIU, encapçalada per Josep Sendra; MCC-OEC, dirigida per Matilde Sentís Canet; ERC, per Sebastià Barrufet; PSC, per Josep Recasens Comes i PSUC, per Josep Antoni Baixeras Sastre; ORT estava encapçalada per Ramón Lamas Abad; la candidatura per a la Participació dels Veïns (CPU), dirigida per Francesc Xammar; Coalició Democràtica (AP) amb Joan Estil·les i, Centristes de Catalunya – UCD, per Àngel Vallvé.

Es poden resseguir les campanyes electorals a través dels cartells elaborats pels diferents partits, que es troben custodiats a l'Heremoteca de Caixa Tarragona de la ciutat.⁴⁴⁶ El PSUC demanava el vot sota el lema «Els barris fan la ciutat», o presentava el seu alcaldable sota la consigna de «Baixeras: un alcalde al servei de Tarragona». Centristes de Catalunya es presentava sota «Fem juntament l'Ajuntament», mentre que els socialistes es promocionaven sota el lema «Un ajuntament igual per a cada carrer».

El 1934 fou la última campanya electoral d'abast municipal dels socialistes que després de 45 anys obtingueren un resultat de 10.895 vots i vuit regidors en la formació del consistori; el PSUC, 9.160 vots i sis regidors; CC-UCD, 8.545 i sis regidors; CIU obtenia quatre regidors amb 5.949 vots; la Candidatura de Participació dels Veïns, dos regidors i 2.807 vots, i, finalment, ERC va obtenir un regidor i 2.129 vots de l'electorat tarragoní.

Les eleccions municipals del 3 d'abril de 1979 encetarien una nova etapa a la ciutat, les regnes del govern eren preses pel partit socialista, encapçalat per l'historiador Josep Maria Recasens, elegit alcalde en un denominat Pacte de Progrés que aplegava PSC, PSUC i Convergència Democràtica, a l'oposició hi hauria els regidors de la UCD. A les principals capitals catalanes, igual que a Tarragona, es produeix un triomf general de les esquerres, en què la victòria és per al Pacte de Progrés (PSC, PSUC, ERC i CiU).

Tarragona era a finals dels anys setanta una ciutat que havia patit l'especulació urbanística, mancada de planificació i amb una societat molt desequilibrada a nivell econòmic, social i cultural. Quedava enrere un Ajuntament sotmès a la lògica administrativa franquista, que des de 1968 dirigia Ricardo Vilar Guix, que governà fins al gener de 1976, moment en què fou substituït per l'advocat i empresari Esteve Banús Fernández.⁴⁴⁷

446. BLADÉ, Anna, OLIVER, Conxita & VILÀ, Octavi (coord.); *Els Cartells de la Democràcia (1976-2000). El Fons de cartells polítics de l'Heremoteca de Caixa Tarragona*. Tarragona: Fundació Caixa Tarragona, 2002.

447. BARRIACH, Francesc et alii; *Els alcaldes de Tarragona (segles XIX-XX)*. Tarragona: Ajuntament, 2003. PIQUÉ, Jordi & VIRGILL, M. Elena; *Tarragona 1950-2000. Itinerari visual*. Valls: Ajuntament de Tarragona i Cossetània, 2003.

El cartipàs municipal quedava configurat amb Josep Maria Recasens com a alcalde, Josep Antoni Baixeras Sastre a Acció Ciutadana, Enric Olivé Serret a Urbanisme i Projectes, Josep Sendra Navarro a Salut Pública, Josep Maria Magí Miró a Governació i Aigües, Sergi Xirinacs Díaz a Cultura, Josep Burgasé Rabinad a Joventut i Esports, Francesc Xammar Vidal a Informació. Com a consellers delegats trobem a M. Lluïsa García Sánchez a Ensenyament, a Antoni Carrillo Peñalver a Trànsit i Transports, a Joan Miquel Nadal Malé com a conseller delegat de Serveis Municipals i Manteniment, a Sebastià Barrufet Rialp com a conseller delegat de Relacions Públiques i Turisme i finalment Ramon Franquès Sardà per a l'assessorament jurídic.⁴⁴⁸

El testimoni de les tres primeres regidores en la història de l'Ajuntament de Tarragona –Lluïsa García, M. Teresa Batet i M. Teresa Martí–⁴⁴⁹ cal contextualitzar-lo en una perspectiva històrica imprescindible per comprendre l'abast i per entendre el significat profund d'allò que hem anomenat «democràcia paritària» i en un ordre d'expectatives més idealista, potser, «nou contracte social».⁴⁵⁰ Les democràcies liberals evolucionaren des del sufragi vinculat a la propietat fins al sufragi universal masculí. En les primeres dècades del segle xx, en el període d'entreguerres, s'anirà assolint a Europa el sufragi femení, la conquesta per la qual dècades abans havien iniciat la lluita les dones de la primera onada del feminisme. Les ciutadanes europees amb drets polítics dels anys setanta van començar a desafiar les pròsperes democràcies parlamentàries en la segona onada del feminisme a partir del maig del 68. Més tard el feminisme de la igualtat, assumit pels partits socialistes, va obrir el debat sobre les mesures de discriminació positiva mitjançant l'aplicació de quotes en les llistes electorals que han estat un instrument útil per avançar en la presència de les dones en les institucions polítiques.

La constitució del primer ajuntament democràtic es va fer el dia 19 d'abril de 1979. M. Teresa Batet pren possessió el mateix dia del seu càrrec com a consellera. Batet era una dona inquieta, preocupada per la llengua catalana a l'escola, va participar en la societat de pares i mares que van impulsar l'escola Pax i en presentar-se l'ocasió de les primeres eleccions municipals democràtiques va decidir optar per Convergència Democràtica «m'agrada fer coses per la societat, però sobretot jo diria que vaig entrar a Convergència, perquè era, ja ho deia la paraula, on convergien moltes persones de dretes, d'esquerres i del mig».

Lluïsa García fou la segona dona que entrà en el consistori democràtic el maig de 1979, García recorda el camí cap a la preparació per a les primeres eleccions democràtiques a Tarragona, «jo sempre he sigut militant del PSC, aleshores ja es va legalitzar i després ja vam començar a fer molts mítings i a les eleccions, d'anar a les

448. HMT: *Butlletí d'Informació municipal*, núm. 1 (setembre de 1979).

449. ANGUERA, Pere & DUCH, Montserrat; *Los gobiernos de la Generalitat. De Macià a Maragall*. Madrid: Síntesis, 2008, p. 265-267.

450. DUCH PLANA, Montserrat; *Els treballs i els dies*, p. 25-60.

reunions, preparar el programa» i continua exposant «a les primeres eleccions jo em vaig presentar per l'Ajuntament de Tarragona i aleshores vam tenir bon resultat i vaig entrar i vaig formar part del primer ajuntament democràtic de Tarragona amb el Recasens». Lluïsa García substituïa al conseller Àngel Martínez Lanzas, García es va situar al capdavant de la comissió informativa d'Ensenyament, que estava formada per Josep Maria Magí, Josep Anton Baixeras, M. Teresa Batet, Nicolau Garau, Sebastià Barrufet i Francesc Xammar. En el seu pla de treball es prioritzava la confecció d'un mapa escolar, l'actualització dels cens i la planificació escolar, l'elaboració d'un inventari per a la conservació del material i del mobiliari escolar, la millora i la detecció de necessitats dels subministres i serveis, la dotació de personal subaltern, l'ensenyament en català i del català, l'alfabetització d'adults i la constitució del patronat universitari.

El treball a favor de les escoles públiques va ser central en l'obra del consistori tarragoní, com explica García, «en el moment que nosaltres vam arribar, el principal era fer escoles i escolaritzar tots els nens i no hi havia altre, s'havien de treure dels baixos, tenir unes condicions elementals, les aixetes, els lavabos, la pintura, hi havia edificis que no tenien les condicions necessàries». També van apostar per les campanyes d'alfabetització d'adults amb la creació de l'Escola d'Adults ja que «nosaltres teníem un nivell d'analfabetisme molt alt».

M. Teresa Martí pren possessió de consellera, el dia 28 de juliol de 1980, per la renúncia al càrrec d'un altre conseller del grup de Centristes de Catalunya. M. Teresa Martí havia estat presidenta de l'Associació de Mestresses de Casa de Tarragona durant vuit anys «aleshores com que jo era la presidenta de les Mestresses de Casa em van venir a buscar el partit de la UCD, i vaig entrar a les llistes, era l'única dona que hi havia». Han calgut doncs dues renúncies perquè M. Teresa Batet no fos l'única regidora, cosa que reflexa l'entorpidada presència de les dones en les llistes electorals. Les tres primeres regidores de la història de l'Ajuntament de la ciutat pertanyien a les comissions d'Ensenyament, Salut Pública i Medi Ambient,⁴⁵¹ matèries que remetien al «bloc de gènere».⁴⁵²

La política de les dones en l'oposició antifranquista i en la construcció d'instruments democràtics (ajuntaments, partits, sindicats, entitats, vocalies de dones...) va fer possible un aprenentatge de ciutadania quan la seva absència –absoluta en aquells anys– mostrava l'exclusió de les dones de l'àgora. La denominada agorafòbia de les dones mostrà, com es pot resseguir en el capítol «L'hora violeta», algun dels greus dèficits del sistema democràtic que encara perduren. Una d'aquestes qüestions és la incapacitat per construir noves pautes de relació entre dones i homes basades en el respecte i en l'acolliment de la diferència sexual, que possibilitin la inclusió d'altres sensibilitats i renovades prioritats col·lectives, on homes i dones gaudeixen del mateix reconeixement i les seves aportacions siguin igualment valorades.

451. Arxiu Històric Municipal de Tarragona (AHMT). Llibre d'Actes del Ple de l'Ajuntament de Tarragona, 1980.

452. DUCH PLANA, Montserrat; *Dones Públiques*, p. 173-208.

Lluïsa García va enfocar la seva feina sobretot en la millora de les infraestructures escolars per això ens diu que «jo en aquella època estava ficada amb els totxos, van ser sobretot les dues Tereses [M. Teresa Batet i M. Teresa Martí], jo vaig veure que tenien molt per la cosa femenina, però ells com a homes no estaven massa conscienciats». M. Teresa Martí afirma davant de la direcció del consistori cap a les polítiques ciutadanes que «més aviat de política en general, no hi havia una preocupació directa de la dona, com que no hi havia molta experiència política», les reflexions de M. Teresa Batet ens aporten «que homes i dones hem de treballar plegats me'n vaig adonar més que mai amb el meu pas per l'Ajuntament» i continua manifestant que «hem avançat molt des del punt de vista feminista, hem avançat en moltes coses però amb el dret al poder encara no s'ha lluitat prou, per mi en el dret polític i creativitat encara no estem igual».

En parlar de la política endegada pel primer ajuntament democràtic les tres conselleres coincideixen en el plantejament que des de l'òptica dels partits es fomentava una política ciutadana orientada a la transformació de Tarragona. Martí ho enfoca com «que a les ciutats s'ha de fer ciutat, és igual si ets home o dona, si ets socialista, si ets de dretes o d'esquerres, s'ha de fer ciutat», i M. Teresa Batet segueix en la mateixa línia «nosaltres vam treballar sempre amb una llibertat extraordinària, només pensant en Tarragona, només pensant en la ciutat». Lluïsa García manifesta la mateixa il·lusió «el primer ajuntament va ser una experiència molt positiva i algo que malauradament no s'ha repetit més, quan vam arribar tots allí teníem moltes ganes de fer coses, de treballar, entre nosaltres no hi havia rivalitat». Més que rivals en l'oposició, M. Teresa Batet, Lluïsa García i M. Teresa Martí van ser companyes en el dia a dia del consistori en el treball per fer una nova Tarragona. Lluïsa García evoca aquella època amb aquestes paraules «dels primers ajuntaments democràtics i de la política en general jo el que veig és que abans no ens barallàvem d'aquesta manera, discutíem però no ens barallàvem, el que veig és que s'està radicalitzant».

Durant la transició va existir una interacció entre les feministes i les dones dels partits polítics que va ser el que va permetre incorporar les demandes ciutadanes a l'acció de l'Estat i convertir-les en polítiques públiques. El procés va començar des dels inicis mateixos de la transició i ha continuat fins a l'actualitat,⁴⁵³ però la participació política femenina en els càrrecs electes va ser molt baixa durant la transició i també en els anys posteriors.⁴⁵⁴

453. ASTELARRA, Judith; «Veinte años de feminismos y políticas de equidad en España (1980-2000)» dins DDAA; *Los feminismos como herramientas de cambio social*. Palma: Universitat de les Illes Balears, 2006.

454. ALBÓ, Núria, BUSQUETS, Juli & MARTÍ, Rosa; *Les dones i la política: alcaldesses i regidores de Catalunya*. Barcelona: Edicions la Magrana i Edicions 62, 1989. CORCOY, Marta & GÓMEZ, Patricia; *Les dones en els governs locals de Catalunya*. Cerdanyola del Vallès: Montflorit, 2005. MORÓN MARTÍN, María; *El torn de les alcaldesses: gènere i poder polític local: estudi sobre 25 municipis de la província de Barcelona*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 2005. SUBIRATS, Marina; *Les Dones i la política: alcaldesses i regidores de Catalunya*. Barcelona: Edicions La Magrana, 1989.

DONASSES

En plantejar-nos escriure les biografies de les dones que ens han cedit la seva veu per configurar com un trencaclosques la història de Tarragona entre 1939 i 1982, se'ns presentaven diverses dicotomies: podríem les autores amb unes poques línies abastar tota la història de vida que hi ha darrere de cada entrevistada?, seríem fidels a la seva visió o s'escolarien factors subjectius? La solució que vam trobar va ser la de demanar a cada entrevistada que, sobre unes pautes generals, escrivís la seva història, en un exercici que podríem qualificar d'autobiografia:

ARNAVAT QUERALT, Emília: Emília va néixer el 1957 en un poble de Mallorca, encara que els seus pares eren originaris de Sarral (Conca de Barberà). Quan tenia dos anys la família va tornar al Principat i va establir-se a la ciutat de Tarragona. Emília Arnavat va estudiar primària al col·legi del Sagrat Cor i secundària a l'Institut Martí Franquès, on va formar part del Comitè d'Estudiants. En la dècada dels setanta i vuitanta va participar en diverses associacions i entitats ciutadanes tarragonines. Va formar-se en periodisme a la Universitat Autònoma de Barcelona durant els anys de l'efervescència política de la transició democràtica. La seva carrera professional com a periodista, que desenvolupa en diversos mitjans i al Gabinet de Comunicació de l'Ajuntament de Tarragona, ha fet que sigui testimoni de la incorporació de les dones als mitjans de comunicació, i de com aquests tracten les qüestions de gènere.

BATET PONS, M. Teresa: M. Teresa Batet va ser la primera i única dona que va entrar al Govern del primer ajuntament democràtic el 19 d'abril del 1979 a Tarragona. Va ocupar la Regidoria de Salut Pública i Medi Ambient i la seva visió va ser clau per incorporar la dona en el nou ambient polític. Va néixer a Reus al febrer del 1932, filla de pare comerciant i mare intel·lectual. Va tenir la sort de rebre l'educació en uns centres docents immillorables, que impartien una formació continuada humanística, civil i moral que va poder aplicar posteriorment. Més

endavant va cursar estudis d'Infermeria i Secretariat de Direcció d'Empresa. Jun-
tament amb el seu espòs va participar com a accionista en la fundació de l'escola
Pax i també en la de la Llibreria de la Rambla, entitats que havien de donar un nou
impuls al teixit cultural de Tarragona.

BRUNET INDIA, Manola: Manola va néixer a Carinyena (Saragossa) el 1955, però
quan tenia dos anys els seus pares van emigrar cap a Tarragona i s'instal·laren a To-
rreforta. La inquietud per les qüestions de justícia social la va portar d'adolescent
a participar en el Club SanJo del seu barri i més tard a integrar-se en la militància
del PSUC, des de la qual s'organitzava la lluita clandestina contra la dictadura i es
preparaven accions per a l'assoliment de la democràcia. Arran de la seva integra-
ció al PSUC va conèixer el seu marit, Enrique de Gràcia, un dels màxims dirigents
del partit a la ciutat als anys setanta. Actualment, és professora de Geografia a la
Universitat Rovira i Virgili i directora del Centre en Canvi Climàtic de la URV.

CAMPO GOMICIA, M. Carmen: Carmen va néixer al carrer Barcelona de la ciutat
de Tarragona l'any 1925. La guerra civil espanyola i la victòria de l'exèrcit franquis-
ta li van truncar l'educació liberal que fins aleshores havia rebut en les escoles re-
publicanes, tot i així, va poder cursar estudis de Batxillerat i de Magisteri, malgrat
que en la dècada dels quaranta era difícil que una noia de classe mitjana pogués
accedir a estudis superiors. L'any 1951 es casà i per motius laborals relacionats amb
la feina del marit la família es va haver de traslladar a Màlaga, on veié les notables
diferències econòmiques i culturals entre la societat andalusa i catalana. Després
de viure un temps a València, tornà a instal·lar-se a Tarragona, on col·laborà amb
Acció Catòlica i Càritas.

CASES GODESSART, Carme: Carme Casas va néixer el 25 d'abril de 1921 al poble
d'Alcalá de Gurrea (Osca). La família era de classe obrera; el 1934 la feina del pare,
mestre d'escola, els portà a viure a la província de Lleida. En el context bèl·lic Car-
me Casas entrà a militar amb les Joventuts Socialistes Unificades (JSU). La guerra
va suposar un gir de 360 graus en la vida de la Carme, ja que va haver de travessar
la frontera al febrer del 1939, quan tan sols tenia disset anys. Un cop iniciada la II
Guerra Mundial, i en l'exili francès, desenvolupà una intensa activitat política i de
resistència al nazisme. Era perseguida per la Gestapo i va decidir retornar a Es-
panya el 1944 i aquí va continuar amb la resistència antifranquista. Un any després
fou detinguda, torturada, processada i empresonada a Saragossa. En sortir de la
presó, s'establí a Tarragona, on continuà militant al PSUC, i participà en la funda-
ció del sindicat Comissions Obreres, del qual fou elegida enllaç sindical i treballà
com a infermera a l'hospital Joan XXIII.

COMPANY VENTOSA, Montserrat: Montserrat va néixer el 1931 a Tarragona, en un pis de la Rambla Nova número 20. Filla d'una important família tarragonina, el pare, procurador i intel·lectual catalanista, va ser assassinat en la rereguarda republicana el 29 de setembre de 1936. Montserrat Company va passar part dels anys de la guerra refugiada a Valls, a casa d'uns familiars. Quan va acabar el conflicte, reprenqué els seus estudis al col·legi del Sagrat Cor, regentat per les germanes Carmelites de Tarragona, on més tard també va cursar Batxillerat. Company va estudiar Magisteri a l'escola Normal de Tarragona, i obtingué el títol oficial d'assistent social a Madrid. Entrà en contacte amb la Secció Femenina i col·laborà en les diverses activitats de l'organització; des de 1961 ocupà el càrrec de Delegada Provincial fins que l'organització va passar a dependre del Ministeri de Cultura, i més tard de la Conselleria de Cultura de la Generalitat. Va ser l'última delegada de la Secció Femenina d'aquesta província.

DELCLÒS TEIXIDÓ, Núria (1926-2008): Nuri Delclòs era néta del reconegut mestre tarragoní Pau Delclòs. La família va donar-li una formació musical sòlida –privilegiada per als anys quaranta–, ja que estudià al Liceu barceloní. La formació musical la va portar a viure un any de la seva joventut a París, on va poder copsar la diferència abismal entre la societat francesa i l'espanyola. Dona activa, inquieta i moderna en una societat reprimida i repressora a la vegada va participar en la revitalització cultural de la ciutat tarragonina, al costat del seu marit Enric Baixeras, mitjançant el suport a la cultura, a la llengua catalana, a la música, a l'art, a la literatura i al teatre en la dècada dels seixanta, setanta i en endavant. Va ser professora del conservatori de música de Tarragona, des d'on els primers anys dels vuitanta va dur a terme la direcció artística de la Coordinadora de Música del Centre Municipal de Cultura, que va introduir l'ensenyament de música a les escoles públiques de la ciutat.

DOMÈNECH CASALS, M. Teresa: M. Teresa Domènech va néixer el 24 d'agost de 1926, al carrer Unió, 21. El pare va morir l'any 1939, però la mare, mestra de professió, respectant la seva voluntat i la del seu home, va donar estudis als fills malgrat el teló de la dura postguerra viscuda. Abans de la guerra, M. Teresa havia estudiat a l'escola religiosa de les germanes Tereses, i després va continuar a l'Institut Martí Franquès, a l'edifici situat a la Rambla Vella. En acabar el Batxillerat va continuar els estudis i es va titular en Magisteri, va fer oposicions i l'enviaren a treballar a la Pobla de Massalua, on va exercir durant uns mesos. Després va traslladar-se a Barcelona per estudiar a la Universitat la carrera de Lletres, i es va especialitzar en Filosofia Pura. L'any 1954 va tornar a Tarragona per treballar de professora a diversos centres: a l'Institut Martí Franques, a l'Escola de Magisteri i a les Tereses, mentre preparava oposicions a Madrid. Actualment M. Teresa és

molt feliç perquè està jubilada després d'haver estat professora de molts alumnes al llarg de la seva vida.

DORADO MOLINA, Matilde: Matilde Dorado va arribar a Tarragona als onze anys. En un primer moment la família s'instal·là al riu, al costat de la Campsa, després d'un any es traslladaren a una casa d'autoconstrucció al barri de Bonavista. La família Dorado-Molina era originària d'un petit poble de Còrdova, Jauja. Les primeres feines a Tarragona de Matilde van ser com a repartidora de llet i cuidant uns nens; als disset anys va entrar a treballar a la fàbrica Valmeline, on encapçalà el moviment de protesta per a la millora de les condicions laborals de les obreres i apostà per la renovació dels antics sindicats verticals. També fou una gran activista del moviment veïnal dels barris, participà en les demandes de centres escolars i centres sanitaris als barris de Ponent. El 1978, juntament amb altres mares i veïnes, impulsà una guarderia autofinançada al barri de la Floresta, independent de l'Ajuntament però subvencionada per la Generalitat, on treballà com a educadora. A partir de 1987, després d'estudiar un curs formatiu, desenvolupà tasques com a treballadora familiar a domicili a través d'una cooperativa laboral.

FERRER BOSCH, M. Antònia: M. Antònia Ferrer va néixer a Tarragona el 1926; historiadora de professió i docent de vocació –des dels vint-i-dos anys fins a la jubilació–, va ser una de les ànimes del ressorgiment cultural de la ciutat a la dècada dels seixanta i setanta. Impulsora del moviment escolta i dels agrupaments juvenils; juntament amb el seu marit Lluís Arola i altres pares tarragonins va fundar el 1963 l'escola Pax, un concepte revolucionari d'educació dins l'Espanya franquista, un model progressista, coeducatiu, català i laic. M. Antònia es va llicenciar el 1949 en Filosofia i Lletres per la Universitat de Barcelona, i per la mateixa universitat, el 1976, es va doctorar en Història Contemporània. Durant els anys 1976-1991 va ser professora de la Universitat de Barcelona. Per M. Antònia Ferrer Bosch, Tarragona ha estat sempre un punt de referència en els seus estudis i publicacions. Últimament, ja jubilada, la seva recerca s'ha adreçat a conèixer l'univers imaginari que regia la societat clàssica, i ha contribuït a recuperar el llegat cultural del món romà amb llibres com *Tàrraco: Mitologia i cultura religiosa* (Tarragona, 1997) i *Bacus dels ritus i dels rostres* (Tarragona, 2001). No podem obviar l'obra de referència: *Història de Tarragona: una ciutat mediterrània* (Tarragona, 2006).

FORÈS CINCA, M. Teresa: Tortosina d'origen, la seva consciència de justícia social es va despertar en veure que a l'escola de monges on anava hi havia nenes «gratuïtes» que entraven per una altra porta i eren tractades de forma diferent. Va arribar a Tarragona per estudiar la carrera d'Assistent Social; la seva professió la va portar a treballar amb Càritas i a residir el període 1967-1968 a Alemanya, on va desenvolupar tasques d'assistència social amb els residents espanyols. En tornar

a Catalunya, va treballar a Bonavista, on va participar activament en el moviment veïnal en la clandestinitat, a fi d'intentar solucionar la gran problemàtica que es vivia als barris. Aquest treball el compaginà amb la feina al Departament de Justícia a Tarragona, a les dependències del Patronat de la Dona. Als anys noranta va treballar durant dos anys a l'Institut Català de la Dona a Barcelona, on va portar la coordinació de les cases d'acollida de dones maltractades i dels departaments provincials de l'Institut de la Dona. Va retornar al servei d'Atenció a la Infància de la Generalitat, antic Departament de Protecció de Menors fins a la seva jubilació.

FORTUNY SOLÀ, Teresa: Teresa va néixer en el si d'una família de classe treballadora el 1945, en una casa del carrer Baixada del Patriarca. En posar-se a treballar d'administrativa en una fàbrica entrà en contacte amb les Joventuts Obreres Cristianes (JOC), la seva consciència política anà prenent forma i s'aguditzà el seu interès pel moviment obrer organitzat i el 1968, als vint-i-tres anys, entrà a formar part de Comissions Obreres, i des d'aquell dia fins a l'actualitat no ha deixat mai de treballar i lluitar per la millora de les condicions laborals dels obrers i obreres. En els últims anys del franquisme, quan l'oposició es deixà sentir amb més força, participà en la creació del moviment de Plataformes Anticapitalistes, actives entre 1972 i 1976. Ha estat durant vint-i-cinc anys responsable de Comissions Obreres al Baix Camp.

FUENTE BENITO, Ángeles de la: Va néixer el 1951 a Canalejas, un petit poble de la província de Valladolid. Va arribar al barri de Torreforta quan tenia dotze anys, un any després va posar-se a treballar cuidant infants, després treballà a la fàbrica de galetes Lose, en una fàbrica al carrer Reial i en una sastreria. Quan tenia disset anys s'incorporà a la fàbrica de camises Valmeline. Vinculada al moviment obrer i a l'associacionisme del barri de Torreforta, va encapçalar una dura lluita per aconseguir millores en les condicions laborals de les treballadores de la fàbrica de camises, va exercir el càrrec de secretària en el sindicat tèxtil a nivell de la província de Tarragona i va desbancar els antics membres del CNS (Confederación Nacional Sindical). Ángeles va participar en mobilitzacions, tancades a la nau industrial i va encapçalar amb les seves companyes algun Primer de Maig en la transició de la dictadura a la democràcia. Va obrir el primer congrés de la USO (Unió Sindical Obrera) que va celebrar-se a Tarragona el 1977. Es va diplomar en Graduat Social l'any 1983, i actualment esta treballant a l'Institut Català de la Salut.

GARCÍA SÁNCHEZ, Lluïsa: Lluïsa García va néixer a Saragossa el 1945, va estudiar a Madrid i a Toledo, on va diplomarse en Magisteri, més tard es va llicenciar en Història a la Universitat de Tarragona, quan ja exercia de mestra al barri de Riu Clar. Entrà en contacte amb els moviments socials obrers dels barris tarragonins i s'afilià al Partit Socialista Català; treballà en les campanyes per l'arribada de la de-

mocràcia a la ciutat, formà part del sindicat STE i fou regidora del primer ajuntament democràtic de Tarragona. Presidenta de la Comissió d'Ensenyament, apostà molt fort per la millora de les infraestructures escolars, per l'escolarització de tots els infants i l'alfabetització dels adults, impulsà projectes per a la introducció dels ensenyaments de música i teatre a les escoles públiques de la ciutat. Finalitzada l'etapa de l'Ajuntament, va continuar amb la docència i les activitats socials.

GARCÍA HERNÁNDEZ, Yolanda: Yolanda és originària de Baracaldo (Bilbao), però des de molt petita la seva família resideix a Tarragona. La mort de Franco la viu des de l'escola, i l'efervescència política i social de la transició com a estudiant de l'Institut Martí Franquès. Periodista de professió assisteix a la transició i a l'arribada dels primers ajuntaments democràtics des dels micròfons radiofònics. Entre d'altres mitjans, va treballar a la SER, des dels vint anys que va entrar a treballar en una ràdio no ho ha deixat mai. Actualment condueix el programa del matí de Tarragona Ràdio, de la qual és cap de programes. Yolanda ha sigut testimoni directe de l'evolució en el tractament de les dones en els mitjans de comunicació i de la transformació dels conceptes i dels llenguatges de gènere.

GATELL VALLVÉ, M. Teresa: M. Teresa Gatell és filla del Morell (1954), la seva infantesa va transcórrer entre els pobles del Morell i Vilallonga del Camp. Assistí a una escola religiosa al Morell, i continuà els estudis de Batxillerat a l'Institut Gaudí de Reus. Formà part d'un grup juvenil parroquial a Vilallonga del Camp, on adquirí valors socials. Estudià infermeria a l'Hospital Joan XXIII de Tarragona, i des de finals de l'any 1975 fins a finals de 1977 s'organitzà dins del PSUC, on col·laborà amb altres dones de dins i fora del partit per crear el Moviment de Dones de Tarragona, grup que treballà durant la transició per fomentar els drets de les dones, les seves llibertats, els seus valors per tenir visibilitat en els espais públics. Està casada, té una filla i un fill, i dos néts i una néta. Actualment estudia Ciències Empresarials i és la directora de Recursos Humans del Pius Hospital de Valls.

GUASCH PUJOLÀ, Anna: Anna Guasch és una tarragonina de soca-rel, nascuda a la ciutat l'any 1950. Als setze anys entrà a treballar a la Tabacalera, i la seva vida va transcórrer al costat de la fàbrica, on va treballat durant trenta-vuit anys. Conscienciada, formà part als anys setanta del Comitè d'Empresa Tabacalera per la defensa dels treballadors davant de la patronal. Anteriorment ja havia entrat en contacte amb el moviment de les Plataformes Anticapitalistes i havia funcionat com a enllaç sindical. A la legalització dels sindicats formà part del Comitè d'Empresa com a representat del sindicat Comissions Obreres i paral·lelament a la Secretaria de la Dona de CCOO. També s'integrà en la lluita feminista de la ciutat, al grup del Bloc Feminista. Participà en la primera associació de veïns «Tarragona Nova», en el moviment «Silenci per la Pau», en les mogudes anti OTAN i antinuclears.

Políticament formà part de les JOC, després milità a l'Organització d'Izquierda Comunista (OIC) i es presentà a les eleccions municipals com a FUT (Front per la Unitat dels Treballadors) i més endavant formà part del Moviment Comunista de Catalunya (MCC).

MALÉ CARBÓ, Glòria: Glòria va néixer el 1943, filla de Miquel Malé i Maria Carbó (Casa Malé), família benestant tarragonina. Dona polifacètica, formà part de la lluita antifranquista des de l'elit cultural i social de la ciutat, participà de les forces del treball i de la cultura, ja que Glòria i el seu marit, Antoni Pujol, militaven al PSUC. Cursà estudis a l'Escola d'Art de Tarragona i això la porta a entrar en contacte amb Miró i a treballar en els seus tapissos realitzats a l'antiga Farinera de Tarragona. Participà activament en el moviment ciutadà per la recuperació dels valors de la cultura catalana a través de publicacions com la revista *Mestral* i el diari *Catalunya Sud*; de la Llibreria de la Rambla; del suport per a l'obertura de La Geganta o de la secretaria de l'Òmnium Cultural, i sobretot, per la recuperació de les llibertats cíviques des de l'Assemblea de Catalunya. Va ser cofundadora del Tinglado 2, espai dedicat a exposicions d'art contemporani. Pensa que tot el seu bagatge i trajectòria culturals els deu a les converses i viatges amb Maria Aurèlia Capmany, que durant la seva estada a Tarragona va ajudar a fer córrer nous aires per la ciutat.

MARTÍ ESTRADA, M. Teresa: M. Teresa va ser una de les primeres regidores en la història de l'Ajuntament de la ciutat en les eleccions de 1979. Nascuda el 1941 a la localitat de Santa Bàrbara (Baix Ebre), després d'estudiar a l'escola de Jesús i Maria, va cursar estudis de Batxillerat i va diplomarse com a assistent social. En l'àmbit professional va treballar al Patronato de Protección de la Mujer, dependent del Ministeri de Justícia. Amb la maternitat de quatre criatures va deixar d'exercir, més tard va vincular-se a l'Associació de Mestresses de Casa de Tarragona, on va ocupar el càrrec de presidenta als anys setanta. En arribar les primeres eleccions democràtiques va formar part de les llistes d'Unió del Centre Democràtic (nèra l'única dona). A mitjans de la legislatura 1979-1983 s'incorporà com a regidora en l'oposició municipal, on va apostar fort per les àrees d'Ensenyament i Joventut. Va deixar el consistori quan el seu partit va desaparèixer de l'esfera política catalana.

MUÑOZ AGUILAR, Carmen: Carmen va seguir el mateix camí que els seus germans i pares, el camí de l'emigració cap a Catalunya. Nascuda el 1941 a un poble de Còrdova, Palenciana, va arribar al polígon d'Entrevies el 1963. La seva vida va transcórrer al costat de la fàbrica BIC, en la qual va treballar durant trenta-cinc anys. Va formar part dels comitès d'empresa, va passar des del CNS cap al sindicat de la USO i va acabar a Comissions Obreres, des d'on ha lluitat per la millora de les condicions salarials i pels convenis propis d'empresa, amb afany de justícia social.

Va participar en el moviment comunista i va pertànyer i pertany a l'Hermandad Obrera d'Acció Catòlica, es mobilitzà en pro d'unes infraestructures sanitàries i socials adequades per als barris de ponent, sense oblidar la demanda de les llibertats, i formà part de la llista de la Candidatura de la Participació dels Veïns en les eleccions municipals de 1979. Actualment està jubilada i continua implicada en el col·lectiu de dones del barri de la Floresta i el comitè solidari Comitè Oscar Romero.

PALAU VERGÉS, Montserrat: Montserrat és professora de Filologia Catalana a la Universitat Rovira i Virgili, bona part dels seus treballs i publicacions s'han centrat en els estudis de dones, gènere i feminisme des de la cultura i la literatura catalana, sobretot del segle xx, amb diverses aportacions sobre la postguerra. Hem de destacar la seva última publicació: *Maria Aurèlia Capmany. Escriure la vida en femení* (Tarragona, 2008). Va néixer el juliol de 1958 a la ciutat de Tarragona, la finalització dels seus estudis de Batxillerat coincidí en el temps amb els últims alès de la dictadura, es vinculà en la transició al moviment de Plataformes Anticapitalistes i moviment d'estudiants a la ciutat. Ja a la universitat, entrà en contacte amb el grup de dones del Bloc Feminista i de les joventuts del Partit Socialista d'Alliberament Nacional dels Països Catalans (PSAN).

POMEROL FERRÉ, Josepa: Pepita va néixer el 1927 en una casa de la plaça Sant Miquel, de la Part Alta d'aquesta ciutat, en el si d'una família treballadora. Era la gran de cinc germans i això la va condicionar a haver d'ajudar la mare a tenir cura dels germans més petits. Abans de l'esclat de la guerra civil estudiava a l'escola del Sagrat Cor. L'any 1945, amb tan sols divuit anys va entrar a treballar a la Tabacalera on hi romandria fins a la seva jubilació l'any 1987. La seva vida ha transcorregut al costat de les màquines de premsar i caragolar tabac. Va ser espectadora de primera fila de com l'empresa tabaquera es transformava al ritme que la societat tarragonina també avançava i canviava. Va veure arribar l'allau d'immigració del centre i sud d'Espanya, la problemàtica de l'habitatge i la transformació urbanística soferta en els anys seixanta i setanta del segle passat.

QUERAL CASANOVA, Rosa: Rosa va néixer el 1953 a Tarragona però va viure tota la seva infantesa fins als disset anys a Deltebre (la Cava), d'on era tota la seva família. Va arribar a Tarragona per cursar sisè de Batxillerat i així poder accedir als estudis d'Infermeria. Començà a prendre consciència de la realitat política des de jove i l'acabà de formar amb l'ajut de Carme Casas. La seva inquietud la portà a militar amb el Partit Socialista Unificat de Catalunya en la clandestinitat. A través del partit es preocupà per les desigualtats de gènere que vivien les dones de l'època i juntament amb M. Teresa Gatell i Francesca Guinovart impulsà el Moviment de Dones de Tarragona, que més tard es va consolidar en el Bloc Feminista, espai des

del qual Rosa Queral va apostar fortament per la creació d'un centre de *planning*, on les dones poguessin buscar resposta a qüestions i problemes quotidians. És doctora en Pedagogia i professora de la URV, entre d'altres és presidenta del Grup Grec Xarxa Món per la Igualtat. El seu últim llibre és *Aigua a genolls* (2007), obra que recull un passat que ja no existeix a través del record i del testimoni d'aquelles dones i homes que van treballar l'arròs al Delta de l'Ebre.

RAMOS MARTÍNEZ, Berta: Berta Ramos va néixer en una família de la petita burgesia de Tarragona (1954), però ja de molt jove s'integrà en la política antifranquista. Va formar part de la Jove Guàrdia Roja i per fer la revolució com a activistes socials se'n va anar a viure amb el seu company Jordi Tiñena a Bonavista. Militant del Partit del Treball, treballà per l'emancipació de la dona des de la direcció de l'Associació Catalana de la Dona a Tarragona i l'Associació de Mestresses de Casa de les comarques de Tarragona. Amb el suport d'aquesta associació, dones dels barris de Tarragona es mobilitzaren per a la millora de les seves condicions de vida. Berta Ramos és un exemple de la lluita feminista des d'una perspectiva de canvi global de la societat, que no es pot aconseguir sense l'emancipació de les dones. Actualment treballa al Gabinet de Comunicació de la Universitat Rovira i Virgili.

RECASENS CARRILLO, M. Antònia: M. Antònia va néixer un mes abans que esclatés la guerra i va passar la seva infantesa i adolescència a Tarragona; als dinou anys va decidir marxar a Barcelona per treballar. A la ciutat comtal entrà en contacte amb el món de l'escoltisme i del catalanisme, a través dels quals es vinculà amb els moviments d'oposició franquista. Amb un bagatge polític i cultural important, al cap d'uns anys tornà cap a Tarragona, on, entre d'altres coses, impulsà el moviment escolta i l'aparició d'agrupaments que apostaren per una nova educació en el lleure. Col·laborà també, gràcies a aquesta manera de pensar i de saber estar amb gent jove, en la creació de l'escola Pax (1963) i hi exercí de mestra.

ROMANO SANTOS, Charo: Filla d'una família nombrosa, camperola, de Llanos del Caudillo a Ciudad Real fou una trencadora de molts patrons socials de l'època. Als catorze anys sortí del poble per estudiar electricitat a la Universitat Laboral d'Almeria, on prengué consciència de la lluita antifranquista i entrà a formar-ne part. L'any 1980 arribà a Tarragona buscant feina. Treballà inicialment en el sector serveis (neteja, restauració) alhora que finalitzà la secundària en el Batxillerat nocturn de l'IES Martí Franquès. Passejant pel Balcó del Mediterrani establí contacte amb el Bloc Feminista, on va participar activament en la posada en funcionament del Centre de Planificació Familiar Mitja Lluna i en les campanyes pel dret a l'avortament. També participà en el moviment ecologista i pacifista. Compaginà els diferents treballs amb els estudis i es llicencià en Història. Desenvolupà la seva carrera professional en el camp de l'educació de persones adultes, la formació con-

tínua i l'ocupació, des de l'àmbit públic. Actualment és la directora del Centre de Formació Permanent de la Fundació Universitat Rovira i Virgili, amb seu a Reus. És mare de dues filles.

SÁNCHEZ FUSTER, Antònia: Antònia, nascuda al barri portuari de Tarragona el 1930, tenia sis anys quan va esclatar la guerra i va haver de fugir del Serrallo cap a les coves pels constants bombardejos de l'aviació feixista de Mussolini, que queien sobre les cases. De família pescadora, des de joveneta l'Antònia va treballar a la parada de peix que la seva àvia havia obert al Mercat Central. En la seva memòria no hi falten les noves consignes que van arribar amb la derrota de la República: la prohibició de parlar català a l'escola, la repetició dels càntics i la impregnació de la religió en l'escola de monges del carrer del Mar on va estudiar. Coneguda popularment com l'Antonietta del Magí de la Modesta continua vivint al seu Serrallo, amb el seu marit pescador.

SÁNCHEZ FUSTER, Enriqueta: Enriqueta va néixer el 1934 al carrer Espinach del barri del Serrallo. Era la filla petita d'un pescador conegut com a Magí de la Modesta, i per això la seva família va voler que tingués un ofici diferent, aprenent de sastressa en un taller de costura, tot i que acabaria treballant a la parada de l'àvia al Mercat Central. L'orgull de l'Enriqueta és haver pogut reunir en una mateixa taula cinc generacions de dones de la seva família, la seva mare, la seva filla, la néta i la besnéta. La seva vida ha estat lligada al mar, i els records d'infantesa plens de jocs a la plaça de Sant Joan, acompanyats de la gana que va patir durant la dura post-guerra, de peix dia sí dia també, i de pollastre només per Nadal.

SEPÚLVEDA BORRÀS, Palmira: Palmira va néixer el 1929 als baixos de la casa número 28 del carrer Espinach. Els avis materns van exercir de pares, ja que la mare va morir durant el part i el pare, que era guàrdia civil, va passar-se a la zona revoltada en esclatar la guerra civil. Palmira Sepúlveda ha passat la seva vida al Serrallo, només se'n va anar fugint de la guerra, va establir-se a la Pobla de Mafumet per por als bombardejos que va patir el port tarragoní. La seva vida ha estat lligada al mar, l'avi pescador, el marit pescador, l'àvia i la tieta treballaven en una fàbrica de salaons al carrer Callau, en què la Palmira també va treballar més de trenta-cinc anys. Els seus records d'infantesa formen part de la memòria col·lectiva d'una generació: por als bombardejos, fugida cap als pobles veïns, recerca de menjar i la carestia i la misèria que investien qualsevol racó de la vida quotidiana.

SORIANO BOTELLO, Isabel: Isabel va néixer el 1952 en un poble de Sevilla però quan tenia tres anys la seva família va emigrar cap a Tarragona. Als divuit anys va entrar a treballar a la Tabacalera. La seva història transcorre al costat de la de trenta-tres dones més, les quals havien demanat excedència a la fàbrica, i quan

va ser el moment, l'empresa els van negar la readmissió. La llarga lluita contra aquesta injustícia la portà a protagonitzar reunions, encadenaments a la fàbrica, un tancament de nou dies, judicis, comunicats a la premsa, i sobretot molta lluita i unió amb les altres dones. El desenllaç va ser una sentència favorable a les treballadores que tornaren a incorporar-se al seu antic lloc de treball durant els anys noranta, on Isabel va continuar lluitant, aquest cop per assolir un lloc de feina en unes categories professionals on la presència femenina era mínima.

VERGÉS ROSELL, Dolors: Dolors és filla de la Part Baixa de Tarragona, va néixer el 1935. De nena assistí a una escola profundament marcada pel discurs nacionalcatòlic, on la religió impregnava qualsevol àmbit de la vida quotidiana. Conserva un record nítid del període de racionament ja que la família regentava un forn, on es coïa més pa negre que blanc. Va estudiar Magisteri, però no va exercir-lo perquè va treballar de botiguera fins que va jubilar-se. Va prendre consciència política de la mà dels dos fills, que estaven involucrats en el moviment estudiantil de lluita antifranquista dels anys setanta. Actualment és una dona activa, interessada per la política i la cultura catalanes.

XIRINACS DÍAZ, Olga: Olga Xirinacs és una reconeguda escriptora de les nostres comarques, amb una aportació de seixanta volums publicats de poesia i narrativa, distingits amb els premis més importants del país. Xirinacs va ser impulsora de la cultura catalana als difícils anys seixanta a Tarragona. Va dirigir durant molts anys el Moviment Escolta, que va proliferar a la ciutat a mitjans de la dècada dels seixanta. Els escoltes significaven una alternativa educativa lliure i en català en l'enquistada educació per a joves que oferia la dictadura. Va presidir la Delegació d'Òmnium Cultural, des d'on va treballar activament per retornar al català aquella dimensió de normalitat que havia perdut durant tants anys. Exercia com a professora de català als col·legis i col·laborava en campanyes com «El català a l'escola». També va treballar com a secretària de la Secció de Filologia de l'Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV.

BIBLIOGRAFIA

- ABAD, Irene & HEREDIA, Ivan; *Leandro Saún y Carmen Casas. Organización política clandestina en la Zaragoza de los años cuarenta. Saragossa: Gobierno de Aragón (La amarga memoria), 2008.*
- ABELLA, Carlos; *Adolfo Suárez: el hombre clave de la transición.* Madrid: Espasa, 2006.
- ABELLA, Rafael; *La vida cotidiana bajo el régimen de Franco.* Barcelona: Temas de Hoy, 1996.
- ABELLA, Rafael & CARDONA, Gabriel; *Los años del Nodo.* Barcelona: Destino, 2008.
- ABELLÓ, Montserrat; *Vida diària/ Paraules no dites.* Barcelona: La Sal, 1981.
- ; *Al cor de les paraules. Obra poètica 1963-2002.* Barcelona: Proa, 2002.
- ABRAMS, Sam D., BROCH, Àlex et alii; *21 escriptors per al segle XXI.* Barcelona: Institut d'Edicions de la Diputació de Barcelona i Proa-Enciclopèdia Catalana, 2004.
- ACADEMIA UNIVERSAL DE LAS CULTURAS; *¿Por qué recordar? Foro internacional Memoria-Historia.* París: UNESCO-La Sorbonne, 1998.
- AGUADO, Ana (coord.); «Historia de las Mujeres y Fuentes Orales» *a Arenal*, vol. 4 (1997), núm. 2.
- ÁGUILA, Juan José del; *El TOP. La represión de la libertad (1963-1977).* Barcelona: Planeta, 2001.
- AGUILAR FERNÁNDEZ, Paloma; *Memoria y olvido de la Guerra civil española.* Madrid: Alianza, 1996.
- ; *Políticas de la memoria y memorias de la política.* Madrid: Alianza, 2008.
- AIXALÀ, Emma & GAVANCHO, Patricia; *La història amagada. El segle XX a través de les àvies.* Barcelona: La Campana, 1999.
- ALBERDI, Inés; *La nueva familia española.* Madrid: Taurus, 1999.
- ALBÓ, Núria, BUSQUETS, Juli & MARTÍ, Rosa; *Les dones i la política: alcaldesses i regidores de Catalunya.* Barcelona: La Magrana i Edicions 62, 1989.
- ALCALDE, Carmen; *Mujeres en el franquismo. Exiladas, nacionalistas y opositoras.* Barcelona: Flor de Viento, 1996.
- ALEMANY, Joan, BLAY, Jordi & ROQUER, Santiago; *Port de Tarragona: història i actualitat.* Barcelona: L'Avenç, 1986.
- ALMEDA, Elisabet; *Corregir y castigar. El ayer y hoy de las cárceles de mujeres.* Barcelona: Bellaterra, 2002.

- AMELANG, James S. (ed.) & NASH, Mary (ed.); *Historia y género: Las mujeres en la Europa moderna y contemporánea*. València: Alfons el Magnànim, 1999.
- AMORÓS, Celia & MIGUEL, Ana de (ed.); *Teoría feminista: de la Ilustración a la globalización: Del feminismo liberal a la posmodernidad*. Madrid: Minerva Ediciones, 2005, vol. 2.
- AMORÓS, Celia; *Tiempo de feminismo: sobre feminismo, proyecto ilustrado y posmodernidad*. Madrid: Cátedra, Universitat de València i Instituto de la Mujer, 2000.
- ANDERSON, Bonni S. & ZINSSER, Judith P.; *Historia de las mujeres: una historia propia*. Barcelona: Crítica, 1991, vol. 2.
- ANGUERA, Pere & DUCH, Montserrat; *Los gobiernos de la Generalitat. De Macià a Maragall*. Madrid: Síntesis, 2008.
- ARACIL, Rafael & SEGURA, Antoni (ed.); *Memòria de la transició a Espanya i a Catalunya*. Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona, 2000, 3 vol.
- ARENAL, Concepción; *Obras completas. El delito y el crimen*. Madrid: Victoriano Suárez, 1946.
- ARENDT, Hannah; *¿Qué es la política?* Barcelona: Paidós, 1997.
- ; *De la historia a la acción*. Barcelona: Paidós, 1998.
- ARMENGOU, Montse, BELIS, Ricard & VINYES, Ricard; *Els nens perduts del franquisme*. Barcelona: Proa, 2002.
- ARÓSTEGUI, Julio; *La historia vivida. Sobre la historia del presente*. Madrid: Alianza, 2004.
- ARRIBAS QUINTANA, Ramon; «La immigració, problema i esperança de Catalunya» dins RIQUER, Borja de; *Història, política, societat i cultura dels Països Catalans*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1997, vol. XI, p. 88-90.
- ASSOCIACIÓ CATALANA D'EXPRESOS POLÍTICS; *Notícia de la negra nit. Vides i veus a les presons franquistes (1939-1959)*. Barcelona: Diputació, 2002.
- ASSOCIACIÓ DE DONES PER A LA CELEBRACIÓ DELS 20 ANYS DE LES PRIMERS JORNADES DE LA DONA (ed.); *20 anys de feminisme a Catalunya. Jornades: 24, 25 i 26 de maig de 1996*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1996.
- ASSOCIACIÓ LES DONES DEL 36 (coord.); *Les Dones del 36: un silenci convertit en paraula: 1997-2006*. Barcelona: Les Dones del 36, 2006.
- ASTELARRA, Judith; *Veinte años de políticas de igualdad*. Madrid: Cátedra, València: Universitat de València i Instituto de la Mujer, 2005.
- ; «Veinte años de feminismos y políticas de equidad en España (1980-2000)» dins DDAA; *Los feminismos como herramientas de cambio social*. Palma: Universitat de les Illes Balears, 2006.

- AYMERICH, Pilar; *Maria Aurèlia Capmany: un retrat*. Barcelona: Institut Català de la Dona, Generalitat de Catalunya, 1996.
- AYMERICH, Pilar & PESSARRODONA, Marta; *Mercè Rodoreda: un retrat*. Barcelona: Institut Català de la Dona, 1994.
- ; *Montserrat Roig: un retrat*. Barcelona: Institut Català de la Dona. Generalitat de Catalunya, 2001.
- BABIANO MORA, José; *Emigrantes, cronómetros y huelgas*. Madrid: Siglo XXI, 1995.
- BABIANO MORA, José & MORENO PRECIADO, Rita (dir.); *¿Invisible? Mujeres, trabajo y sindicalismo en España. 1939-2000*. Confederación Sindical de CCOO. Madrid: Fundación 1º de Mayo, 2004.
- BADA, Joan; «L'actitud de l'Església catòlica durant el procés democratitzador» dins PAGÈS BLANCH, Pelai (dir.); *La transició democràtica als Països Catalans. Història i memòria*. València: Universitat de València, 2005, p. 139-150.
- BALCELLS, Albert; *Trabajo industrial y organización obrera en la Cataluña Contemporánea, 1900-1936*. Barcelona: Laia, 1974.
- BALCELLS, Albert & SAMPER, Genís; *L'Escoltisme català (1911-1978)*. Barcelona: Barcanova, 1993.
- BALLARÍN DOMINGO, Pilar; *La educación de las mujeres en la España contemporánea (siglos XIX-XX)*. Madrid: Síntesis, 2001.
- BALLESTER, David; *Els homes sense nom: l'exili i la clandestinitat de la UGT a Catalunya. 1939-1976*. Barcelona: Viena i Fundació Josep Comaposada, 2003.
- BALLESTER, David & RISQUES, Manel; *Temps d'amnistia: les manifestacions de l'1 i el 8 de febrer de 1976 a Barcelona*. Barcelona: Edicions 62, 2001.
- BALLETBÓ, Anna; *Una mujer en la transición*. Barcelona: Flor del Viento, 2004.
- BARRACHINA, M. Ángeles; «Ideal de mujer falangista. Ideal falangista de la mujer» dins *Las mujeres y la Guerra Civil*. Madrid: Instituto de la Mujer, Ministerio de Asuntos sociales, 1991, p. 211-217.
- BARRANQUERO TEXEIRA, Encarnación & PRIETO BORREGO, Lucía; *Así sobrevivimos al hambre: Estrategias de supervivencia en la postguerra española*. Màlaga: Centro de Ediciones de la Diputación de Màlaga, 2003.
- BARRIACH, Francesc et alii; *Els alcaldes de Tarragona (segles XIX-XX)*. Tarragona: Ajuntament, 2003.
- BATISTA, Antoni & PLAYÀ, Josep; *La gran conspiració. Crònica de l'Assemblea de Catalunya*. Barcelona: Empúries, 1991.

- BATLLORI, Miquel; *L'Església i la II República espanyola: El Cardenal Vidal i Barraquer*. València: Tres i quatre, 2002.
- BEAUVOIR, Simone de; *El segon sexe*. Barcelona: Edicions 62, 1968.
- ; *La dona trencada*. Barcelona: Deriva Editorial, 2002.
- BENET MORELL, Josep; *L'intent de genocidi cultural contra Catalunya*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995.
- BERTRAN VALLVÉ, Dídac; *Tarragona y su fábrica de tabacos: un sueño hecho realidad*. Madrid: Humanes de Madrid, 1982.
- BIANCHI, Marina; «Más allá del “doble trabajo”» dins BORDERÍAS, Cristina, CARRASCO, Cristina & ALEMANY, Carmen (comp.); *Las mujeres y el trabajo*. Barcelona: Icaria i Madrid: Fuhem, 1994.
- BIRULÉS, Fina (comp.); *El género de la memoria*. Pamplona: Pamiela, 1995.
- BLADÉ, Anna, OLIVER, Conxita & VILÀ, Octavi (coord.); *Els Cartells de la Democràcia (1976-2000). El Fons de cartells polítics de l'Hermeroteca de Caixa Tarragona*. Tarragona: Fundació Caixa Tarragona, 2002.
- BLASCO HERRANZ, Inmaculada. «Dones i activisme catòlic: L'Acción Católica de la Mujer entre 1919 i 1950» a *Recerques*, núm. 51 (2005), p. 115-139.
- ; *Paradojas de la Ortodoxia. Política de masas y militancia católica femenina en España (1919-1939)*. Zaragoza: Prensas Universitarias de Zaragoza, 2002.
- BLOCH, Marc; *Historia e historiadores*. Madrid: Akal, 1999.
- BOBBIO, Norberto; *Ensayos sobre fascismo*. Buenos Aires: Universidad Nacional de Quilmes i Prometeo, 2006.
- BOCK, Gisela; *La mujer en la historia de Europa: de la Edad Media a nuestros días*. Barcelona: Crítica, 2001.
- BOLLMANN, Stefan; *Las mujeres que leen son peligrosas*. Madrid: Maeva Ediciones, 2006.
- ; *Las mujeres que escriben también son peligrosas*. Madrid: Maeva Ediciones, 2007.
- BONO ACOSTA, Gonzalo, RÍO SÁNCHEZ, Ángel del & VALMENDE DEL RÍO, José M.; *La recuperación de la memoria histórica*. Sevilla: Centro de Estudios Andaluces, Consejería de la Presidencia, Junta de Andalucía, 2007.
- BORDERÍAS, Cristina; *Entre líneas. Trabajo e identidad femenina en la España contemporánea: la Compañía Telefónica 1924-1980*. Barcelona: Icaria, 1993.
- ; «La condició de la dona. La llarga postguerra 1939-1960» dins RIQUER, Borja de; *Historia. Política, societat i cultura dels Països Catalans*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1995, vol. X, p. 135-140.

- ; «Subjectividad y cambio social en las historias de vida de mujeres: notas para el método biográfico» a *Arenal*, vol. 4 (1997), núm. 2, p. 177-195.
- (ed.); *Joan Scott y las políticas de la historia*. Barcelona: Icaria, 2006.
- BORDERÍAS, Cristina (ed.); BENGOCHEA, Soledad (ed.); *Les dones i la història al Baix Llobregat*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002.
- BOSCH FIOL, Esperanza & FERRER PÉREZ, Victòria A.; «Los estudios generacionales como herramienta docente en los estudios de mujeres» dins DDAA; *Los feminismos como herramienta de cambio social*. Palma: Universitat de les Illes Balears, 2006, p. 279-298.
- BOTTI, Alfonso (coord.); *Clericalismo y asociacionismo católico en España: de la restauración a la transición. Un siglo entre el palio y el consiliario*. Conca: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2005.
- BOURDIEU, Pierre; *La dominación masculina*. Barcelona: Anagrama, 2002.
- ; *Campo de poder y reproducción social*. Còrdova: Ferreyra editor, 2007.
- BURDIEL, Isabel (ed.) & DAVIS, J. C.; *El Otro, el mismo: biografía y autobiografía en Europa (siglos XVII-XX)*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2005.
- BURGIA, Gianluca (ed.); *La Universitat Laboral de Tarragona: 1952-1956*. Tarragona: Col·legi d'Arquitectes de la demarcació de Tarragona, 2006.
- BUTLER, Judith; *Deshacer el género*. Barcelona: Paidós, 2006.
- BUTLER, Judith; *El género en disputa. El feminismo y la subversión de la identidad*. Barcelona: Paidós, 2007.
- CABALLÉ, Anna; *Una breve historia de la misoginia*. Barcelona: Lumen, 2006.
- CABANA, Francesc; *37 anys de franquisme a Catalunya: una visió econòmica*. Barcelona: Pòrtic, 2000.
- CABRERA PÉREZ, Carlos; *Mujer, trabajo y sociedad*. Madrid: Fundación Largo Caballero, 2006.
- CABRERO BLANCO, Claudia; «Espacios femeninos de lucha. Rebeldías cotidianas y otras formas de resistencia de las mujeres durante el primer franquismo» a *Historia del presente. Mujer, represión, antifranquismo*, núm. 4 (2004).
- CADEVALL SOLER, Magí; «El socialisme a Catalunya durant la transició» dins PAGÈS BLANCH, Pelai; *La transició democràtica als Països Catalans. Història i Memòria*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2005, p. 53-59.
- CALERO FERNÁNDEZ, M. Ángeles; «La identidad femenina en el discurso lexicográfico» dins SANTAEMILIA, José, GALLARDO, Beatriz & SANMARTIN, Julia (ed.); *Sexe i llenguatge: la construcció lingüística de les identitats de gènere*. Valèn-

- cia: Universitat de València, 2002, p. 25-46 (Col. Quaderns de Filologia: Estudis Lingüístics VII).
- CAMPO, Salustiano del; *La «nueva» familia española*. Madrid: Eudema, 1991.
- CAMPOS LUQUE, Concepción & GONZÁLEZ CASTILLEJO, M. José (coord.); *Mujeres y dictaduras en Europa y América: el largo camino*. Màlaga: Universidad de Màlaga, 1996.
- CAMPS, Victòria; *El siglo de las mujeres*. Madrid: Cátedra, 1998.
- CANDEL, Francesc; *Primera història, primera memòria*. Barcelona: Edicions 62, 2006.
- ; *Els altres catalans (edició no censurada)*. Barcelona: Edicions 62, 2008.
- CANDELA SOTO, Candela; *Cigarreras madrileñas: trabajo y vida, 1887-1927*. Madrid: Tecnos, 1997.
- CAPEL MARTINEZ, Rosa M. (dir.); *El voto de las mujeres 1877-1978*. Madrid: Editorial Complutense, 2003.
- CAPMANY, M. Aurèlia; *Feliçment, jo sóc una dona*. Barcelona: Terra Nova, 1977.
- ; *M. Aurèlia Capmany pren la paraula*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 2002.
- CARNERO ARBAT, Teresa; *Modernización, desarrollo político y cambio social*. Madrid: Alianza, 1992.
- CAROL, Carme; *Francesc Candel/Carme Carol*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1991.
- CARRASCO, Cristina; *Mujeres y economía: nuevas perspectivas para viejos y nuevos problemas*. Barcelona: Icaria, 1999.
- CARRILLO, Marc; «La legislació repressiva de la dictadura franquista en el període 1939-1959» dins PAGÈS BLANC, Pelai; *Franquisme i repressió. La repressió franquista als Països Catalans (1939-1975)*. València: Universitat de València, 2004, p. 75-101.
- CASANOVA, Julián; *La historia social y los historiadores*. Barcelona: Crítica, 1991.
- ; *La Iglesia de Franco*. Madrid: Temas de Hoy, 2001.
- (ed.); *Morir, matar, sobreviure: la violència en la dictadura de Franco*. Barcelona: Crítica, 2002.
- CASTELLS, Manuel i SUBIRATS, Marina; *Mujeres i hombres: ¿Un amor imposible?* Madrid: Alianza Editorial, 2007.
- CEBRIÁN, Carme; *Estimat PSUC*. Barcelona: Empúries, 1997.

- CENARRO, Ángela; «Muerte y subordinación en la España franquista: el imperio de la violencia como base del “Nuevo Estado”» a *Historia Social*, núm. 30 (1998), p. 5-22.
- ; *La sonrisa de Falange: Auxilio Social en la guerra civil i en la posguerra*. Barcelona: Crítica, 2006.
- CENTRO NACIONAL DE INVESTIGACIÓN Y DOCUMENTACIÓN EDUCATIVA (CINE); *La presencia de las mujeres en el Sistema Educativo*. Madrid: Ministerio de Cultura, Instituto de la Mujer, 1988, p. 21-28.
- CLARET, Jaume; *El atroz desmoche. La destrucción de la Universidad española por el franquismo 1936-1946*. Barcelona: Crítica, 2006.
- CLIMENT, Laia; *Maria-Mercè Marçal, cos i compromís*. València: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana i Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2008.
- COBOS, Rosa; *Fundamentos del patriarcado moderno. Jean Jacques Rousseau*. Madrid: Cátedra, 1995, p. 205-270.
- COLEGIO DE ABOGADOS DE VALENCIA; *Modificación de la regulación del matrimonio del Código Civil y determinación del procedimientp a seguir en la causas de nulidad, separación y divorcio: Ley 30/1981 de 7 de julio*. València: Ilustre Colegio de Abogados de Valencia, 1981.
- COMAS D'ARGEMIR, Dolors; «El cicle de vida familiar: condició social i imatges culturals sobre les dones» dins NASH, Mary; *Més enllà del silenci: les dones a la història de Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Presidència i Comissió Interdepartamental de promoció de la dona, 1988, p. 265-282.
- COMAS D'ARGEMIR, Dolors et alii; *Vides de dona. Treball, família i sociabilitat entre les dones de classes populars (1900-1960)*. Barcelona: Fundació Serveis de Cultura Popular, editorial Alta Fulla, 1990.
- COMAS MADUELL, Ramon; *Vidal i Barraquer: síntesi biogràfica*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1977.
- COMIN COMIN, Francisco & MARTÍN ACEÑA, Pablo; *Tabacalera y el estanco del tabaco en España*. Madrid: Fundación Tabacalera, 1999.
- COMISSIONS OBRERES; *¿Invisible?. Mujeres, trabajo y sindicalismo en España. 1939-2000*. Confederación Sindical de CCOO. Madrid: Fundación 1º de Mayo, 2004.
- CORCOY, Marta & GÓMEZ, Patricia; *Les dones en els governs locals de Catalunya*. Cerdanyola del Vallès: Montflorit, 2005.

- CORTADA ANDREU, Esther; *Escuela mixta y coeducación en Cataluña durante la 2ª República*. Madrid: Instituto de la Mujer, 1988.
- CRADSKOVA, Yulia; «Cuando éramos jóvenes: Memorias de las mujeres en la URSS» a *Historia, Antropología y Fuente Oral*, núm. 38 (1998), p. 163-177.
- CREU, Mariona, MASGRAU, Pilar et alii; *La situació de la infermeria a Catalunya*. Barcelona, 1982.
- CRUZ OROZCO, José Ignacio; *El Yunque azul: Frente de Juventudes y sistema educativo: razones de un fracaso*. Madrid: Alianza, 2001.
- CUENCA TORIBIO, José Manuel; *Nacionalismo, franquismo y nacionalcatolicismo*. San Sebastián de los Reyes: Actas, 2008.
- CUESTA, Josefina; *La odisea de la memoria*. Madrid: Alianza, 2008.
- CUEVAS, Tomasa; *Presas: mujeres en las cárceles franquistas*. Barcelona: Icaria, 2005.
- CULLA, Joan B. & RIQUER, Borja; «El Franquisme i la transició democràtica: 1939-1988» dins VILAR, Pierre (dir.); *Història de Catalunya*. Barcelona: Edicions 62, 1989, vol. VII.
- DAVIS, Kathy, EVANS, Mary & LORBER, Judith (ed.); *Handbook of Gender and Women's Studies*. London: SAGE Productions, 2006.
- DDAA; *21 escriptors per al segle XXI*. Barcelona: Proa - Diputació de Barcelona, 2004.
- DDAA; *25 anys Escola Pax*. Tarragona: Arola Editors, 2002.
- DDAA; *Ciudadana M. Aurèlia Capmany. Escriptora i dona d'acció*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, Diputació de Barcelona i Generalitat de Catalunya, 2002.
- DDAA; *Constitución de la República Española: 1931*. Madrid: Centro de Investigación y Estudios Republicanos, 2006.
- DDAA; *Controlar, seleccionar y reprimir: la depuración del profesorado de Instituto en España durante el franquismo*. Madrid: Instituto de la Mujer, 2005.
- DDAA; *Història econòmica de la Catalunya contemporània. Segle XX. Població, agricultura i energia*. Barcelona: Enciclopèdia catalana, 1989, vol. 5.
- DDAA; *Jornada d'homenatge a Maria Aurèlia Capmany i Montserrat Roig*. Barcelona: Institut Català de la Dona, 2001.
- DDAA; *La España del siglo XX*. Madrid: Marcial Pons, 2003.
- DDAA; *La memoria de los olvidados. Un debate sobre el silencio de la represión franquista*. Valladolid: Ámbito, 2004.
- DDAA; *La postguerra literària a Tarragona*. Tarragona: Arola Editors, 2007.

- DDAA; *Las políticas hacia el pasado. Juicios, depuraciones y olvido en las nuevas democracias*. Madrid: Itsmo, 2002.
- DDAA; *Lo mío es escribir*. Siglo xx. Barcelona: Lumen, 2004, 4 vol.
- DDAA; *Lo personal es político. El movimiento feminista en la transición*. Madrid: Instituto de la Mujer, 1996.
- DDAA; *Memorial Montserrat Roig. Cicle de Conferències del 9 al 23 de novembre de 1992*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Presidència, 1993.
- DDAA; Monogràfic «Historia Social» a *Historia Social*, núm. 10 (1991).
- DDAA; *Montserrat Abelló. Punt de lectura*. Barcelona: Institució de les Lletres Catalanes, 1998.
- DDAA; *Quatre líders tarragonins de la República a l'exili*. Tarragona: Arola Editors, 2007.
- DDAA; «La memòria del passat: quan els pares tenien la teva edat (1965-1977)». *Materials didàctics de l'Arxiu Històric de Tarragona*. Tarragona: Arxiu Històric de Tarragona, 2003.
- DELGADO IDARRETA, José Manuel; *Propaganda y medios de comunicación en el primer franquismo (1936-1959)*. Logroño: Universidad de la Rioja, 2006.
- DÍAZ SÁNCHEZ, Pilar; «Trabajo y género en la España franquista. Estudio comparado de dos sectores: la confección-textil y los ferrocarriles» dins NIELFA CRISTÓBAL, Gloria; *Mujeres y hombres en la España franquista*. Madrid: Editorial Complutense, 2003, pp. 221-228.
- Diccionari de la Llengua Catalana* (Pompeu Fabra). Barcelona: EDHASA, 1968.
- Diccionari de la Llengua Catalana* de l'Institut d'Estudis Catalans. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1995.
- DOMINGO, Carmen; *Coser y cantar. Las mujeres bajo la dictadura franquista*. Barcelona: Lumen, 2007.
- DOÑA, Juana; *Desde la noche y la niebla: mujeres en las cárceles franquistas*. Madrid: 7.0 Comunicación y Diseño, 1993.
- DORFMAN, Ariel; *Más allá del miedo: el largo adiós a Pinochet*. Madrid: España del siglo XXI, 2002.
- DUARTE, Ángel; *Història del republicanisme a Catalunya*. Vic: Eumo, 2000.
- ; *Republicans jugant amb foc*. Barcelona: L'esfera dels llibres, 2006.
- DUCH PLANA, Montserrat; *La Cooperativa Obrera Tarraconense: consum, treball i lleure a Tarragona: 1904-1965*. Tarragona: El Mèdol, 1993.

- DUCH PLANA, Montserrat (ed.); *La II República espanyola*. Tarragona: Publicacions Universitat Rovira i Virgili, 2007, Recerca núm. 6.
- ; *República, reforma i crisi. El Camp de Tarragona (1931-1936)*. Tarragona: El Mèdol, 1996.
- ; *Reus sota el primer franquisme, 1939-1951*. Reus: Associació d'Estudis Reusencs, 1996.
- ; «Els dies del Franquisme», separata dins ANGUERA, Pere; *Símbols i mites a l'Espanya contemporània*. Reus: Centre de Lectura, 2001, p. 227-249.
- ; *Celibato laboral*. Comunicació al V Encuentro de Investigadores del franquismo. Albacete: Universidad de Castilla la Mancha, 2003.
- ; *Els treballs i els dies*. Reus: Fundació Josep Recasens, 2003.
- ; «La consolidació del franquisme a Tarragona» dins SOLÉ SABATÉ, Josep M.; *El franquisme a Catalunya (1939-1977)*. Barcelona: Edicions 62, 2005, vol. 2 , p. 40-46.
- ; «Història i memòria en la societat de la informació» dins SALCEDO, Antonio (coord.); *Globalització i cultura*. Tarragona: Facultat de Lletres de la Universitat Rovira i Virgili, 2006, p. 47-58.
- ; «Historia, memoria y política. Una ecología de la memoria en la transición democrática española (1976-1982)» dins *Historia del Presente*. Monografías, núm. 3 (2006), p. 117-138.
- ; *Dones Públiques. Política i gènere a l'Espanya del segle XX*. Tarragona: Arola Editors, 2006.
- ; *Género y memoria en el espacio público: una toponimia ciudadana no inclusiva en la España actual*. Comunicació al XIII Coloquio Internacional AEIHM. Asociación Española de Investigación en Historia de las mujeres. CD. Barcelona, 2006.
- ; «Les dones en la història contemporània de Catalunya» dins DDAA; *Cicle de conferències 2006*. Barcelona: Institut Català de les dones, Generalitat de Catalunya, 2007, p. 31-56.
- ; «Macià Mallol Bosch, un emprenedor catalanista republicà» dins DDAA; *Quatre líders tarragonins de la República i l'exili*. Tarragona: Arola Editors, 2007.
- DUCH, Montserrat; FERRER, M. Antònia & MUIÑOS, M. Jesús; «Guerra i revolució en la memòria popular» a *Quaderns d'Història Tarraconense* (1989), p. 131-146.
- DUCH PLANA, Montserrat & FRANQUÈS SANS, Josep; *Viure de la terra: història i memòria del Sindicat Agrícola de Constantí*. Tarragona: Silva Editorial, 2006.
- DUCH PLANA, Montserrat & GAVALDÀ TORRENTS, Antoni; «Reflexió sobre la transició democràtica municipal al camp de Tarragona» dins GAVALDÀ BATA-

- LLA, Jordi (ed.); *Pau Nuet, records i vivències. De l'exili a l'alcaldia de Valls*. Reus: Ed. Fundació d'Estudis Socials Josep Recasens, 2002, p. 19-38.
- DUEÑAS, Oriol; «El turisme a la Costa Brava i a la Costa Daurada» dins SOLÉ SABATÉ, Josep M.; *El Franquisme a Catalunya (1939-1977)*. Barcelona: Edicions 62, 2005, vol. III, p. 180-188.
- DUMOULIN, Olivier; *Marc Bloch o el compromiso del historiador*. Granada: Universidad de Granada, 2003.
- DURAN, Lluís; «Armes franquistes contra lletres catalanes» dins SOLÉ SABATÉ, Josep M. (dir.); *El franquisme a Catalunya. La repressió franquista (1938-1977)*. Barcelona: Edicions 62, 2005, p. 132-144.
- EGIDO, Ángeles (ed.); *Memoria de la segunda República. Mito y realidad*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2006.
- ELEY, Geoff; *Un mundo que ganar. Historia de la izquierda en Europa*. Barcelona: Crítica, 2003.
- ENRECH, Carles; «Género y sindicalismo en la industria textil (1836-1923)» dins BORDERÍAS, Cristina (ed.); *Género y políticas del trabajo en la España Contemporánea 1836-1936*. Barcelona: Universitat de Barcelona i Icaria Editorial, 2007, p. 127-162.
- ESCAMILLA, David; *Raimon. L'art de la memòria*. Barcelona: Planeta, 2004.
- ESTANY, Pietat; *Estimades amigues*. Barcelona: RBA ediciones, 2008.
- EVANS, Richard J.; *Los movimientos de emancipación de la mujer en Europa, América y Australasia*. Madrid: Siglo XXI, 1980.
- FALCÓN, Lidia; *Mujer y sociedad*. Barcelona: Fontanella, 1969.
- ; *En el infierno. Ser mujer en las cárceles de Franco*. Barcelona: Ediciones del feminismo, 1977.
- FALUDI, Susan; *Reacción: La guerra no declarada contra la mujer moderna*. Barcelona: Anagrama, 1993.
- FEBO, Giuliana di; *Resistencia y movimiento de mujeres en España 1936-1976*. Barcelona: Icaria, 1979.
- ; *Ritos de guerra y de victoria en la España franquista*. Bilbao: Desclée de Brouwer, 2002.
- ; «Nuevo Estado, nacionalcatolicismo y género» dins NIELFA CRISTÓBAL, Gloria (ed.); *Mujeres y hombres en la España franquista: Sociedad, economía, política, cultura*. Madrid: Editorial Complutense, 2003, p. 19-43.

- FEBO, Giuliana di; «La Cuna, la Cruz y la Bandera. Primer franquismo y modelos de género» dins MORANT, Isabel (dir.); *Historia de las Mujeres en España y América Latina. Del siglo XX a los umbrales del XXI*. Madrid: Cátedra, 2006, vol. IV, p. 217-238.
- FEBO, Giuliana di & JULIA, Santos; *El franquismo*. Barcelona: Paidós, 2005.
- FEBO, Giuliana di & MOLINERO, Carme (ed.); *Nou estat, nova política, nou ordre social*. Barcelona: Universitat Autònoma i Fundació Carles Pi i Sunyer d'Estudis Autònomic i Locals, 2005.
- FENTRESS, James & WICKMAN, Cris; *Memoria social*. Madrid: Cátedra i Universitat de València, 2003.
- FERNÁNDEZ JIMÉNEZ, M. Antònia; *Pilar Primo de Rivera. El falangismo femenino*. Madrid: Síntesis, 2008.
- FERRÁNDIZ, Alejandra & VERDÚ, Vicente; *Noviazgo y matrimonio en la vida española, 1974-2004*. Madrid: Taurus, 2004.
- FERRANDO, Emili; *Cristians i rebels. Història de la HOAC a Catalunya durant el franquisme (1945-1975)*. Barcelona: Mediterrània, 2000.
- FERRER, M. Antònia; *Història de Tarragona. Una ciutat mediterrània*. Tarragona: Arola Editors, 2006.
- FOLGUERA, Pilar (comp.); *El feminismo en España: dos siglos de historia*. Madrid: Pablo Iglesias, 1988.
- FONT AGULLÓ, Jordi (dir.); *Història i memòria: el franquisme i el seus efectes als Països Catalans*. València: Universitat de València, 2007.
- FONTANA, Josep; *La història després de la fi de la història. Reflexions i elements per a una guia dels corrents actuals*. Barcelona: Eumo, 1992.
- ; *La història dels homes*. Barcelona: Crítica, 2000.
- ; *Introducció a l'estudi de la història*. Barcelona: Crítica, 1997.
- FOUCAULT, Michel; *Historia de la sexualidad*. Madrid: Siglo XXI, 2005, 3 vol., 4a ed.
- FRAISSE, Geneviève; *La controversia de los sexos. Identidad, diferencia, igualdad y libertad*. Madrid: Minerva, 2002.
- ; *Los dos gobiernos: la familia y la ciudad*. Madrid: Cátedra: Instituto de la Mujer. València: Universitat de València, 2003.
- FRASER, Ronald; *Recuérdalo tú y recuérdalo a otros: historia oral de la guerra civil española*. Barcelona: Crítica, 2007.
- ; «Història i memòria dels vençuts» a *L'Avenç*, núm. 342 (gener de 2009), p. 29-36.

- FRIEDAN, Betty; *La mística de la feminitat*. Barcelona: Edicions 62, 1975.
- FUENTE BENITO, Ángeles de la; *La conflictividad laboral en una empresa multinacional. El caso Valmeline (Historia desde dentro)*. Tarragona: Tesina de Diplomatura al Col·legi de Graduats Socials, 1985.
- GABRIEL, Pere (coord.); *Comissions Obreres de Catalunya (1964-1989). Una aportació a la història del moviment obrer*. Barcelona: Empúries, 1990.
- GALLEGO, Ferran; *El mito de la transición. La crisis del franquismo y los orígenes de la democracia (1973-1977)*. Barcelona: Crítica, 2008.
- GÁLVEZ BIESCA, Sergio & HERNÁNDEZ HOLGADO, Fernando; *Presas de Franco*. Málaga: Centro de Ediciones de la Diputación de Málaga, Servicio de Publicaciones, 2007.
- GARCÍA CHECA, Amelia; *Ideología y práctica de la Acción social católica femenina (Cataluña 1900-1930)*. Málaga: Publicaciones de la Universidad de Málaga, 2007.
- GARCÍA, Consuelo; *Las cárceles de Soledad Real*. Barcelona: Alfaguara, 1983.
- GARCÍA NIETO, M. Carmen; «Trabajo y oposición popular de las mujeres durante la dictadura franquista» dins DUBY, Georges & PERROT, Michelle; *Historia de las mujeres en Occidente*. Madrid: Taurus, 1993, vol. 5, p. 661-670.
- GARRIDO, Luís; *Las dos biografías de la mujer en España*. Madrid: Instituto de la Mujer, 1993.
- GARRIDO, Luís (ed.) & GIL, Enrique (ed.); *Estrategias familiares*. Madrid: Alianza, 1997.
- GATELL, Cristina; *Dones d'ahir, dones d'avui*. Barcelona: Barcanova, 1993.
- GAVALDÀ TORRENTS, Antoni; «Els inicis del sindicalisme vertical-comercial-industrial franquista a la província de Tarragona: sindicació de carajillo i fària» dins *Franquisme i transició democràtica a les terres de parla catalana*. Barcelona: Publicacions de la Coordinadora dels Centre d'Estudis de Parla Catalana, 2001, p. 155-164.
- ; «Reus en la transició» dins ANGUERA, Pere (dir.); *Història General de Reus*. Reus: Ajuntament de Reus, 2003.
- GIL CALVO, Enrique; «La participación laboral de la mujer. Natalidad y tamaño de las cohortes» a *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, núm. 47 (1989), p. 127-175.
- ; *La mujer cuarteada: útero, deseo y Safo*. Barcelona: Anagrama, 1991.
- ; *Medias miradas. Un análisis cultural de la imagen femenina*. Barcelona: Anagrama, 2000.

- GIL CALVO, Enrique; *Máscaras masculinas. Héroes, patriarcas y monstruos*. Barcelona: Anagrama, 2006.
- GISBERT CANES, Joan; «Els barris perifèrics de Tarragona: uns orígens conflictius» dins PIÑOL ALABART, Daniel (coord.); *La història dels altres: exclusió social i marginació a les comarques tarragonines (segles XIII-XX)*. Tarragona: Cercle d'estudis Històrics i Socials Guillem Oliver del Camp de Tarragona, 2003, p. 199-222.
- GODAYOL, Pilar; *Virginia Woolf. Cinc-centes lliures i una cambra pròpia*. Barcelona: Pòrtic, 2005.
- GODAYOL, Pilar; «Traductores» dins GODAYOL, Pilar (ed.); *Catalanes del XX*. Barcelona: Eumo, 2006, p. 355-366.
- GÓMEZ-FERRER MORANT, Guadalupe; *Hombres y mujeres: el difícil camino hacia la igualdad*. Madrid: Universidad Complutense, 2002.
- GONZÁLEZ DURO, Enrique; *Historia de la locura en España*. Madrid: Temas de Hoy, 1996.
- GONZÁLEZ MADRID, Alberto (coord.); *El franquismo y la transición en España: desmitificación y reconstrucción de la memoria de una época*. Madrid: Catarata, 2008.
- GONZÁLEZ-AGÁPITO; Josep; *L'Escola Nova catalana: 1900-1931: objectius, constants i problemàtica*. Vic: Eumo i Barcelona: Diputació de Barcelona, 1992.
- GONZÁLEZ-AGÁPITO, Josep & MARQUÈS SUREDA, Salomó; *La repressió del professorat a Catalunya sota el franquisme (1939-1943)*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1996.
- GORDONA, Lyndall; *Virginia Woolf: Vida de una escritora*. Barcelona: Seix Barral, 1986.
- GRÀCIA, Jordi, «Una cultura crítica» dins RIQUER, Borja de; *Història, política, societat i cultura dels Països Catalans*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1997, vol. XI, p. 236-253.
- GRAELLS, Jordi; *M. Aurèlia Capmany. Obres Completes*. Barcelona: Editorial Columna, 1994.
- GRAU, Elena; «De la emancipación a la liberación y valoración de la diferencia. El movimiento de mujeres en el Estado español, 1965-1990» dins DUBY, Georges & PERROT, Michelle (dir.); *Historia de las mujeres en Occidente (siglo XX)*. Madrid: Taurus, 1993, vol. 5, p. 673-693.
- GRAU PUJOL, Josep M. & PIQUÉ PADRÓ, Jordi; «El fons documental del Centre Penitenciari de Tarragona (1939-1975)» dins SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep (coord.); *La província de Tarragona durant el franquisme (1939-1976)*. Política,

- societat i cultura*. Tarragona: Publicacions del Cercle d'Estudis i Socials Guillem Oliver, 1996, p. 243-256.
- GUEREÑA, Jean Louis; *La prostitución en la España contemporánea*. Madrid: Marcial Pons, 2003.
- GUTIÉRREZ, Agustí; *Casa oberta: un segle de la Cooperativa Obrera Tarraconsense (1904-2004)*. Tarragona: Silva Editorial, 2005.
- HALBWACHS, Maurice; *Los marcos sociales de la memoria*. Barcelona: Anthropos, 2004.
- HERAS CABALLERO, Pedro; *La oposición al franquismo en las comarcas de Tarragona (1939-1977)*. Tarragona: El Mèdol, 1991.
- HERNÁNDEZ HOLGADO, Fernando; *Mujeres encarceladas. La prisión de Ventas. De la República al franquismo, 1931-1941*. Madrid, 2004.
- HOBSWAM, Eric; *Entrevista sobre el siglo XX*. Barcelona: Crítica, 2000.
- ; *Historia del siglo XX (1914-1991)*. Barcelona: Crítica, 2001.
- ; *Años interesantes. Una vida en el siglo XX*. Barcelona: Crítica, 2002.
- HOLMES, Richard; *Un mundo en guerra. Historia oral de la segunda guerra mundial*. Barcelona: Crítica, 2008.
- IBARZ, Mercè; *Mercè Rodoreda: un retrat*. Barcelona: Edicions 62, 2000.
- (ed.); *Maria-Mercè Marçal. Sota el signe del drac. Proses 1985-1997*. Barcelona: Proa, 2004.
- INSTITUT CATALÀ DE LES DONES; *Veïnes, ciutadanes*. Catàleg de l'exposició. Barcelona: ICD i Generalitat de Catalunya, 2009.
- IRIBARREN, Sara; *La liberación de la mujer*. París: Colección Ebro, 1973.
- ITURBE, Lola; *La Mujer en la lucha social y en la Guerra Civil de España*. México: Editores Mexicanos Unidos, 1974.
- IZARD, Miguel; *Sin leña y sin peces deberemos quemar la barca. Pueblo y burguesía en la Cataluña contemporánea*. Barcelona: Los libros de la frontera, 1998.
- JACKSON, Angela; *Més enllà del camp de batalla: testimoni, memòria i record d'una cova hospital en la Guerra Civil espanyola*. Valls: Cossetània, 2004.
- JACKSON, Gabriel; *Memoria de un historiador*. Barcelona: Crítica, 2008.
- JARNE, Antonieta; *La Secció Femenina a Lleida*. Lleida: Pagès Editors, 1991.
- JOANPERE BIGORRA, Dolors; *El temps d'unes dones: República, Guerra i Postguerra*. Reus: Ajuntament de Reus, Regidoria de Polítiques per la Igualtat i Casal de les Dones, 2007.

- JORNADES CATALANES DE LA DONA (1es); *Jornades Catalanes de la Dona*. Barcelona: Documentación y Publicaciones Generales, 1977.
- JULIÀ, Santos (coord.); *Víctimas de la guerra civil*. Madrid: Temas de Hoy, 1999.
- (dir.); *Violencia política en la España del siglo XX*. Madrid: Taurus, 2000.
- KOCKA, Jürgen; *Historia social. Concepto, desarrollo, problemas*. Barcelona: Alfa, 1989.
- ; *Historia social i consciencia històrica*. Madrid: Marcial Pons, 2002.
- LAFUENTE, Isaias; *Agrupémonos todas*. Madrid: Aguilar, 2003.
- LARUMBE, M. Ángeles; *Una inmensa minoría. Influencia y feminismo en la Transición*. Saragossa: Prensas Universitarias de Zaragoza, 2002.
- ; *Las que dijeron no: palabra y acción del feminismo en la transición*. Saragossa: Prensas Universitarias de Zaragoza, 2004.
- LEDESMA, José Luís; «Las mujeres en la represión republicana: apuntes sobre un ángulo muerto de la guerra civil española» dins NASH, Mary (ed.) & TAVERA, Susanna (ed.); *Las mujeres y las guerras*. Barcelona: Icaria, 2003, p. 426-440.
- LLEDÓ, Eulàlia; *L'espai de les dones als diccionaris: silencis i presències*. Vic: Eumo Editorial, 2005.
- ; «Marcar les diferències: la representació de dones i homes en la llengua» dins *Cicle de conferències 2006*. Quaderns de l'Institut. Barcelona: Institut Català de les Dones - Generalitat de Catalunya, 2007, núm. 10.
- LLEDÓ, Eulàlia (coord.), CALERO, M. Ángeles & FORGAS, Esther; *De mujeres y diccionarios. Evolución de lo femenino en la vigésima segunda edición del DRAE*. Madrid: Instituto de la Mujer, 2004.
- Llibreria La Rambla*. Quaderns de l'Arxiu, 3. Tarragona: Servei d'Arxiu i Documentació Municipal Ajuntament de Tarragona, 2008.
- LLINÀS CARMONA, Conxa; *Feminismes de la transició a Catalunya. Textos i materials*. Barcelona: Horsori editorial, 2008.
- LLONCH, Montserrat; *Treball tèxtil a la Catalunya contemporània*. Lleida: Pagès, 2004.
- LLOP TOUS, Josep; *La industrialització de Tarragona (1957-1971) i les seves circumstàncies*. Tarragona: Arola Editors, 2002.
- LÓPEZ PARDINA, M. Teresa; *Simone de Beauvoir: una filòsofa del siglo XX*. Cadis: Universidad de Cádiz, Servicio de Publicaciones, 1998.
- LUCZAK, Barbara; «L'espai de les memòries en *Digues que m'estimes encara que sigui mentida* de Montserrat Roig» dins DDAA; *Memòria i Literatura*. València: Editorial Denes, 2002.

- MAGRINÀ, Ester; *Supervivència de postguerra. El cas de Tarragona*. Tarragona: Arola Editors i Consell Comarcal del Tarragonès, 2004.
- MALUQUER DE MOTES, Jordi; *Indústria, finances i turisme. Història econòmica de la Catalunya contemporània*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1988-1994, vol. VI.
- MANTRED, Max-Neef; *Desarrollo a escala humana*. Barcelona: Icaria, 1998.
- MARÇAL, Maria-Mercè; *Cau de llunes*. Barcelona: Edicions Proa, 1977.
- MARGALEF LLEBARIA, Joaquim; *El Tarragonès: estructura econòmica: expansió industrial i desequilibris sectorials*. Barcelona: Caixa d'Estalvis de Catalunya, 1979.
- MARGARIT, Joan; *Casa de Misericòrdia*. Barcelona: Edicions Proa, 2007.
- MARÍN, Martí; «Familiares pero desconocidas. Las migraciones interiores durante el régimen franquista» dins GÓNZALEZ MADRID, Damián; *El franquismo y la transición en España. Desmitificación y reconstrucción de la memoria de una época*. Madrid: Catarata, 2008, p. 61-95.
- MARINAS, José Miguel. *La escucha en la historia oral. Palabra dada*. Madrid: Síntesis, 2007.
- MARINAS, José Miguel (ed.) & SANTAMARÍA, Cristina (ed.); *La historia oral: métodos y experiencias*. Madrid: Debate, 1993.
- MARQUÈS SUREDA, Salomó; *La escuela se fue al exilio*. Madrid: Arlanza, 2005.
- MARTÍ GÓMEZ, José; *Historia de asesinatos: Crónica del crimen en España desde 1970 hasta nuestros días*. Barcelona: RBA Libros, 2004.
- MARTÍ MARTÍ, Josep M.; *Periodisme radiofònic i transició política a Reus*. Valls: Cossetània, 1998, p. 74.
- MARTÍN GAITE, Carmen; *Usos amorosos de la posguerra española*. Barcelona: Anagrama, 1994.
- MARTÍNEZ FLORES, Lúdia & ROCA GIRONA, Jordi; *Recomençar una vida. Una memòria del procés migratori de les dones a Reus (1950-1970)*. Reus: Publicacions de l'Arxiu Municipal de 2004, núm. 8.
- MARTÍNEZ, Francisco; «L'arribada dels immigrants» dins SOLÉ SABATÉ, Josep M.; *El Franquisme a Catalunya (1939-1977)*. Barcelona: Edicions 62, 2006, vol. III, p. 164-176.
- ; «L'associacionisme veïnal» dins SOLÉ SABATÉ, Josep M. (dir); *El franquisme a Catalunya. La lluita per la democràcia i l'autogovern (1969-1980)*. Barcelona: Edicions 62, 2006, vol. IV, p. 100-102.
- MARTÍNEZ HOYOS, Francisco; «La JOC. Cristians en l'oposició franquista» a *L'Avenç*, núm. 246 (abril de 2000), p. 72-77.

- MARTÍNEZ HOYOS, Francisco; *La JOC a Catalunya: 1947-1975: els senyals d'una Església del demà*. Barcelona: Mediterrània, 2000.
- MARTÍNEZ QUINTEIRO, M. Esther; «Mobilización femenina antifeminista en el franquismo. La Sección Femenina del Movimiento» dins CUESTA, Josefina (dir.); *Historia de las mujeres en España. Siglo XX*. Madrid: Instituto de la Mujer, 2003, vol. 2, p. 423-467.
- MASDÉU, Joan (coord.); *Institut Martí i Franquès. Tarragona 1845-1995*. Tarragona: Comissió 150è aniversari Institut de Batxillerat Antoni Martí i Franquès, 1995.
- MASSIP, Francesc & PALAU, Montserrat; *L'obra dramàtica de Mercè Rodoreda*. Barcelona: Proa, 2002.
- MATE, Reyes; *La herencia del olvido*. Madrid: Errante naturae ed, 2008.
- MAYAYO ARTAL, Andreu; *La ruptura catalana del 15-J de 1977*. Barcelona: Afers, 2002.
- ; «Les primeres eleccions de la transició» dins SOLE SABATÉ, Josep M. & VILLARROYA, Joan (dir.); *La transició a Catalunya. Mor la dictadura, neix una il·lusió (1975-1979)*. Barcelona: Edicions 62, 2008, p. 162.
- MAYAYO, Andreu et alii (coord.); *La Nostra utopia: PSUC, cinquanta anys d'història de Catalunya*. Barcelona: Planeta, 1986.
- MELLÓN, Juan Antón (comp.); *Orden, jerarquía y comunidad: fascismos, dictaduras y postfascismos en la Europa Contemporánea*. Madrid: Tecnos, 2002.
- MERCADÉ, Anna; *El despertar del feminismo en España*. Bilbao: Gráficas Ellacuria, 1976.
- MEROÑO CADENA, Pere; *El goig de viure: biografia de Montserrat Roig*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2005.
- MIR, Conxita; «La violencia contra uno mismo: el suicidio en el contexto represivo del franquismo» a *Ayer*, núm. 38 (2000), p. 187-210.
- ; *Vivir es sobrevivir: Justicia, orden y marginación en la Cataluña rural de posguerra*. Lleida: Milenio, 2000.
- (ed.); *Jóvenes y dictaduras de entreguerras*. Lleida: Milenio, 2007.
- MIRÓ BONET, Margalida & GALLEGO CAMINERO, Glòria; «El discurso feminista en la construcción de la identidad profesional de las enfermeras en España (1956-1976)» dins BOSCH FIOL, Esperanza, FERRER PÉREZ, Victoria A. & NAVARRO GUZMÁN, Capilla (coord.); *Los feminismos como herramientas de cambio social*. Palma: Universitat de les Illes Balears, 2006, vol. I, p. 247-262.
- MIRÓ, Mònica; *Mercè Rodoreda: Autoretrat*. Barcelona: Angle, 2008.

- MOLAS, Isidre; *Diccionari dels Partits Polítics de Catalunya. Segle XX*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 2000, p. 191.
- MOLAS, Joaquim; «La cultura catalana durante la transición» dins MOLINERO, Carme (ed.); *La transición, treinta años después. De la dictadura a la instauración y consolidación de la democracia*. Madrid: Península, 2001, p. 173-185.
- MOLINERO, Carme; «Recuperació econòmica i canvi social» dins RIQUER, Borja de; *Història, política, societat i cultura dels Països Catalans*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1997, vol. X, p. 292-309.
- ; «Mujer, franquismo, fascismo. La clausura forzada en un “mundo pequeño”» a *Historia Social*, núm. 30 (1998), p. 97-118.
- ; «El moviment sindical a Catalunya durant la transició» dins ARACIL, Rafael & SEGURA, Antoni; *Memòria de la Transició a Espanya i a Catalunya. Sindicalisme, gènere i qüestió nacional, vol II*. Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona i Centre d'Estudis Històrics Internacionals, 2001, p. 31-48.
- (ed.); *La transición, treinta años después. De la dictadura a la instauración y consolidación de la democracia*. Madrid: Península: 2006.
- MOLINERO, Carme; SALA, Margarita & SOBREQÜÈS, Jaume; *Una inmensa prisión*. Barcelona: Crítica: 2003.
- MOLINERO, Carme; TÉBAR, Javier & YSÁS, Pere; «Comisiones Obreras de Cataluña: de movimiento sociopolítico a confederación sindical» dins RUIZ, David (dir.); *Historia de las Comisiones Obreras*. Madrid: Siglo XXI de España Editores, 1993, p. 69-110.
- MOLINERO, Carme & YSÁS, Pere; «Patria, Justicia y Pan». *Nivell de vida i condicions de treball a Catalunya (1939-1951)*. Barcelona: La Magrana, 1985.
- ; «Anys de fam i pobresa» dins RIQUER, Borja de; *Història, política, societat i cultura dels Països Catalans*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1997, vol. X, p. 118-137.
- ; *Productores disciplinados y minorías subversivas*. Madrid: Siglo XXI, 1998.
- ; *Catalunya durant el franquisme*. Barcelona: Empúries, 1999.
- ; *La anatomía del franquismo: de la supervivencia a la agonía: 1945-1977*. Barcelona: Crítica, 2008.
- MONTEIL, Claudine; *Las hermanas Beauvoir*. Barcelona: CIRCE, 2004.
- MORADIELLOS, Enrique; *El oficio de historiador*. Madrid: Siglo XXI, 2003.
- MORANT, Isabel (dir.); *Historia de las mujeres en España y América Latina. Del siglo XX a los umbrales del XXI*. Madrid: Cátedra, 2006.

- MORENO SARDÀ, Amparo; «La réplica de las mujeres al franquismo» en FOLGUERA, Pilar (ed.); *El feminismo en España: dos siglos de historia*. Madrid: Pablo Iglesias, 1988, p. 85-110.
- MORENO, Xavier & VILANOVA, Mercedes; *Atlas de la evolución del analfabetismo en España de 1887 a 1981*. Barcelona: CIDE, 1990.
- MORENTE VALERO, Francisco; *La Escuela y el Estado Nuevo. La Depuración del Magisterio Nacional (1936-1943)*. Valladolid: Ámbito, 1997.
- ; *La depuración del magisterio nacional (1936-1943)*. Barcelona: Àmbito, 1997.
- MORÓN MARTÍN, María; *El torn de les alcaldesses: gènere i poder polític local: estudi sobre 25 municipis de la província de Barcelona*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 2005.
- MUIÑOS VILLAVERDE, María Jesús & TEROL GRAU, Vicent; *La realidad de un mito. La fábrica de Tabacos de Tarragona (1932-2007)*. Madrid: Fundación Altadis, 2008.
- MUÑOZ RUIZ, Carmen; «Las revistas para mujeres durante el franquismo: difusión de modelos de comportamiento femenino» dins NIELEFA CRISTÓBAL, Gloria (ed.); *Mujeres y hombres en la España franquista: Sociedad, economía, política, cultura*. Madrid: Editorial Complutense, 2003, p. 95-114.
- ; «Modelos femeninos en la prensa para mujeres» dins MORANT, Isabel (dir.); *Historia de las mujeres en España y América Latina. Del siglo XX a los umbrales del XXI*. Madrid: Cátedra, 2006, vol. IV, p. 227-298.
- ; «Género, masculinidad y nuevo movimiento obrero bajo el franquismo» dins BABIANO, José; *Del hogar a la huega. Trabajo, género y movimiento obrero durante el franquismo*. Madrid: Catarata, 2007, p. 245-276.
- MUÑOZ SORO, Javier; *Cuadernos para el diálogo (1963-1976): Una historia cultural del segundo franquismo*. Madrid: Marcial Pons, 2006.
- MUÑOZ SORO, Javier; LEDESMA, José Luís & RODRIGO, Javier; *Cultura y políticas de la violencia. España siglo XX*. Madrid: Siete Mares, 2005.
- MUSEU D'HISTÒRIA DE CATALUNYA; *Dones. Els camins de la llibertat*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació, 2008.
- NASH, Mary; *Mujer, familia y trabajo en España, 1875-1936*. Barcelona: Anthropos, 1983.
- ; *Presencia y protagonismo: aspectos de la historia de la mujer*. Barcelona: El Serbal, 1984.

- NASH, Mary; *Més enllà del silenci: les dones a la història de Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Presidència i Comissió Interdepartamental de promoció de la dona, 1988.
- ; «Dos décadas de historia de las mujeres en España: una reconsideración» a *Historia Social*, núm. 9 (1991).
- ; «Protanatalismo y maternidad en la España franquista» dins BOCK, Gisele & THANE, Pat (ed.); *Maternidad y políticas de género*. Madrid: Cátedra, 1991, p. 279-308.
- ; «De “angel del hogar” a “madre militante” y “heroína de la retaguradia”: Imágenes de mujeres y la redefinición de las relaciones sociales de género» dins RADL PHILIPP, R. (ed.) & GARCIA NEGRO, M. C. (ed.); *A muller e a súa imaxe*. Santiago: Universidade de Santiago de Compostela, 1993.
- ; «Experiencia y aprendizaje: la formación histórica de los feminismos en España» a *Historia Social*, núm. 20 (1994).
- ; «Género y ciudadanía» a *Ayer*, núm. 20 (1995).
- ; *Rojas. Las mujeres republicanas en la guerra civil*. Madrid: Taurus, 1999.
- ; «El mundo de las trabajadoras: identidades, cultura de género y espacios de actuación» dins PANIAGUA, Xavier, PIQUERAS, José A. & SANZ, Vicent (ed.); *Cultura social y política en el mundo del trabajo*. València: Fundación Instituto Historia Social, 1999, p. 47-68.
- ; «Dones i transició a Catalunya: Memòries i vivències» dins *Memòria de la Transició a Espanya i a Catalunya. Vol II: Sindicalisme, gènere i qüestió nacional*. Barcelona: Edicions Universitat de Barcelona i Centre d'Estudis Històrics Internacionals, 2001.
- ; «Los sujetos históricos: perspectivas de fin de siglo. Género, identidades y nuevos sujetos históricos» dins ROMEO, M. Cruz (ed.) & SAZ, Ismael (ed.); *El siglo XX. Historiografía e historia*. Valencia: Publicacions Universitat de València, 2002, p. 85-100.
- ; *Història de les dones als Països Catalans al segle XX*. València: El Temps, 2003.
- ; *Mujeres en el mundo. Historia, retos y movimientos*. Madrid: Alianza, 2004.
- ; *Dones en transició. De la resistència política a la legitimitat feminista: les dones en la Barcelona de la Transició*. Barcelona: Ajuntament i Regidoria de la Dona, 2007.
- NASH, Mary & AMELANG, James S.; *Historia y género: las mujeres en la Europa moderna y contemporánea*. València: Alfons el Magnànim, 1990.
- NICOLÁS, Encarna; *La libertad encadenada. España en la dictadura franquista*. Madrid: Alianza, 2005.

- NICOLSON, Nigel; *Virgínia Woolf*. Barcelona: Mondadori, 2002.
- NOEL DOMÍNGUEZ, María; «Todo esta guardado en la memoria. Recorrido por el Museo de la Memoria» a *Cuadernos de la historia reciente. Uruguay 1968-1985*. Montevideo: Ediciones de la Banda Oriental, núm. 4 (2008), p. 61-66.
- NÚÑEZ DIAZ-BALART, Mirta; *Mujeres caídas. Prostitutas legales y clandestinas en el franquismo*. Madrid: Oberón, 2003.
- NUÑEZ, Mercedes; *La Presó de Ventas: records d'una empresonada (1939-1942)*. Valls: Cossetània, 2008.
- NÚÑEZ PÉREZ, M. Glòria; *Trabajadoras en la Segunda República: un estudio sobre la actividad económica extradoméstica: 1931-1936*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, 1989.
- OLESTI, Isabel; *9 dones i una guerra: les dones del 36*. Barcelona: Edicions 62, 2005.
- OLIVÉ SERRET, Enric; «El Franquisme» dins *Història del Camp de Tarragona I (El Tarragonès)*. Tarragona: Diputació de Tarragona, 1989, p. 253-282.
- ÒMNIUM CULTURAL DEL TARRAGONÈS; *Història de la Delegació d'Òmnium Cultural del Tarragonès*. Tarragona: Òmnium Cultural del Tarragonès, 1996.
- ORDUÑA PRADA, Mónica; *El Auxilio Social (1936-1940). La etapa fundacional y los primeros años*. Madrid: Escuela Libre, 1996.
- ORMIÈRES, Jean-Louis. «Las fuentes orales: ¿instrumento de comprensión del pasado o de lo vivido?» a *Historia, Antropología y Fuentes Orales*, núm. 30 (2003), p. 119- 132.
- OTERO, Luis; *La Sección Femenina*. Madrid: Edaf, 1999.
- PAGÈS BLANCH, Pelai (dir.); *La transició democràtica als Països Catalans. Història i memòria*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2005.
- ; *Guerra, franquisme i transició*. València: Edicions del País Valencià, 2006.
- PALAU, Montserrat; «El subjecte femení en Mercè Rodoreda i Maria Aurèlia Capmany» dins DDAA; *Memòria i Literatura*. València: Editorial Denes, 2002, p. 36-51.
- ; *M. Aurèlia Capmany, escriure la vida en femení*. Tarragona: Arola Editors, 2008.
- PALAU, Montserrat (ed.) & MARTÍNEZ GILI, Raül-David (ed.); *Maria Aurèlia Capmany: l'afirmació en la paraula*. Valls: Cossetània Edicions, 2002.
- PÀMIES, Teresa; *Dona de pres*. Barcelona: Proa, 1976.
- ; *Maig de les dones*. Barcelona: Editorial Laia, Les eines, 1976.
- ; *Opinió de dona*. Barcelona: Edicions 62, Cara i Creu 36, 1983.

- PÀMIES, Teresa; *Memòries de guerra i exili: quan érem capitans, quan érem refugiats*. Barcelona: Proa, 2000.
- ; *Estem en guerra. Escrits 1936-1939*. Valls: Cossetània, 2005.
- PANYELLA, Vinyet; «Les poetes del segle xx» dins DDAA; *Escriptores, de Caterina Albert als nostres dies*. Barcelona: Fundació Lluís Carulla, 2005, p. 63-64.
- PARICIO DE CASTRO, Helena & SUBIRÀ CARRASCO, Úrsula; *El Calafell de les Dones. Memòria oral de la Guerra Civil i la Postguerra*. Ajuntament de Calafell, 2007.
- PASAMAR, Gonzalo; *La historia contemporánea. Aspectos teóricos e historiográficos*. Madrid: Síntesis, 2000.
- PASSERINI, Luisa; *Memoria y utopía: la primacía de la intersubjetividad*. València: Universitat de València i Granada: Universitat de Granada, 2006.
- PÉREZ GARZÓN, Sisinio; *La gestión de la memoria. La historia de España al servicio del poder*. Barcelona: Crítica, 2000.
- PÉREZ LEDESMA, Manuel; *De súbditos a ciudadanos: una historia de la ciudadanía en España*. Madrid: Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, 2007.
- PESSARODONA, Marta; *Mercè Rodoreda i el seu temps*. Barcelona: Rosa dels Vents, 2005.
- ; *Donasses: protagonistes de la Catalunya moderna: primera sèrie*. Barcelona: Destino, 2006.
- PINEDA, Empar et alii; «Dona i democràcia: evolució i perspectives d'experiències individuals i col·lectives» dins ARACIL, Rafael & SEGURA, Antoni (ed.); *Memòria de la transició a Espanya i a Catalunya*. Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona, 2000, vol. II.
- PINILLA GARCÍA, Alfonso; «La vida privada de la mujer durante el primer franquismo a través de la revista *Medina*: moral, mundo afectivo, familia, hogar y trabajo». Saragossa: Comunicació al VI Encuentro de Investigadores del franquismo, 2006.
- PIQUÉ PADRÓ, Jordi (coord.); *Franquisme a les comarques tarragonines*, Tarragona: Publicacions del Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver del Camp de Tarragona, 1993.
- ; «El fons de vivències orals de l'Arxiu Històric de Tarragona» dins *Franquisme a les comarques tarragonines*. Tarragona: Publicacions del Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver del Camp de Tarragona, 1993, p. 183-196.
- ; *El segle XX a Tarragona*. Tarragona: Publicacions de l'Ajuntament de Tarragona i Nou Diari, 1995.

- PIQUÉ PADRÓ, Jordi; *La crisi de la rereguarda: revolució i guerra civil a Tarragona, 1936-1939*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998.
- ; «Els barris» dins GÜELL, Manel & ROVIRA GÓMEZ, Salvador-J.; *L'Home i l'Historiador. Miscel·lània en homentatge a Josep M. Recasens i Comes*. Tarragona: Port de Tarragona, 2007, p. 343-354.
- PIQUÉ, Jordi & LÓPEZ, Bernat (coord.); *La memòria dels mitjans de comunicació. Fonts documentals per a l'estudi dels mitjans de comunicació a Tarragona*. Tarragona: Arola Editors i Empresa Municipal de Mitjans de Comunicació de Tarragona, 2003.
- PIQUE PADRÓ, Jordi & SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep (coord.); *La II República al Camp de Tarragona*. Tarragona: Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver del Camp de Tarragona, 2006.
- PIQUÉ, Jordi & VIRGILI, M. Elena; *Tarragona 1950-2000. Itinerari Visual*. Tarragona: Ajuntament de Tarragona i Cossetània Edicions, 2003.
- PIQUET, Josefina; «La desmemòria d'una nena de la guerra» dins PAGÈS BLANCH, Pelai (dir.); *La transició democràtica als Països catalans. Història i memòria*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2005, p. 399-410.
- PLA, Josep; *Homenots*. Barcelona: Destino, 2003.
- PONS, Agustí; *M. Aurèlia Capmany: l'època d'una dona*. Barcelona: Columna, 2000.
- PORTELLI, Alessandro; «A filosofia e os fatos» a *Revista Tempo*, núm. 1, RJ, UFF, 1996.
- POY, Pilar; *Dones tancades*. DVD. Fundació Universitària Doctor Manyà.
- PUIG FERRIOL, Lluís; *L'Estat civil de dona casada segons el dret civil vigent a Catalunya*. Fundació Salvador Vives Casajuana, Barcelona, 1971.
- PUJADAS, Joan & BARDAGÍ, Federico; *Los barrios de Tarragona. Una aproximación antropológica*. Tarragona: Ajuntament de Tarragona, 1987.
- PUJADES, Joan Josep; *El método biográfico: el uso de las historias de vida en las ciencias sociales*. Madrid: CIS, 1992.
- RAGUER, Hilari; *El cardenal Vidal i Barraquer als cinquanta anys de la seva mort*. Barcelona: Centre d'Estudis Pastors, 1993.
- ; *La pólvora y el incienso. La Iglesia y la Guerra Civil española (1936-1939)*. Barcelona: Península, 2001.
- RAIMUNDO LÓPEZ, Gregorio; *Para la historia del PSUC: la salida a la superficie y la conquista de la democracia*. Barcelona: Península, 2006.

- REAL, Neus; «Una tradició d'autores catalanes» dins ABRAMS, Sam D.; BROCH, Àlex et alii; *21 escriptors per al segle XXI*. Barcelona: Institut d'Edicions de la Diputació de Barcelona i Proa - Enciclopèdia Catalana, 2004, p. 14-21.
- ; *Mercè Rodoreda: l'obra de preguerra*. Barcelona: Publicacions Abadia de Montserrat, 2005.
- RECASENS COMES, Josep M.; *El instituto de enseñanza media «Antonio Martí y Franquès» de Tarragona. 1845-1965: contribución al conocimiento de la historia de sus primeros ciento veinte años*. Tarragona: Instituto Nacional de Enseñanza Media Antonio Martí y Franqués, 1969.
- RECASENS LLORT, Josep; *La repressió franquista a Tarragona*. Tarragona: Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver, 2004.
- REIG TAPIA, Alberto; *Ideología e historia. (Sobre la represión franquista y la guerra civil)*. Madrid: Akal, 1984.
- RICHMOND, Kathleen; *Las mujeres en el fascismo español. La Sección Femenina de la Falange (1935-1959)*. Madrid: Alianza Editorial, 2004.
- RICOEUR, Paul; *La memoria, la historia, el olvido*. Madrid: Trotta, 2003.
- RIERA, Ignasi; *Candel, Paco o Francesc: apunts per a un retrat*. Barcelona: Xarxa Cultural, 1988.
- RIQUER, Borja de (dir.); *Història, política, societat i cultura dels Països Catalans*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1995.
- ; *La Catalunya autonòmica 1975-2003*. Barcelona: Edicions 62, 2003.
- RISQUES, Manel (coord.); *Visca la República!* Barcelona: Proa, 2006.
- (dir); *Història de la Catalunya contemporània: de la guerra del Francès al nou Estatut*. Barcelona: Mina, 2006.
- RIUS GATELL, Rosa (ed.); *Sobre la guerra y la violencia en el discurso femenino (1914-1989)*. Barcelona: Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona, 2006.
- RIVERA, Antonio; «El sindicalismo español: de la dictadura a la transición» dins ARACIL, Rafael (ed.) & SEGURA, Antoni (ed.); *Memòria de la Transició a Espanya i a Catalunya. Sindicalisme, gènere i qüestió nacional*, vol. II. Barcelona: Edicions Universitat de Barcelona, 2001, p. 11-30.
- ROCA GIRONA, Jordi; *De la pureza a la maternidad. La construcción del género femenino en la posguerra española*. Madrid: Ministerio de Educación y Cultura, 1996.
- ; «Esposa y madre a la vez. Construcción y negociación del modelo ideal de mujer bajo el (primer) franquismo» dins NIELFA CRISTÓBAL, Gloria; *Mujeres y*

- hombres en la España franquista*. Madrid: Instituto de Investigaciones Feministas, Universidad Complutense de Madrid, 2003, p. 45-65.
- RODOREDA, Mercè; *Quanta, quanta guerra*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2000.
- RODRIGO, Javier; *Cautivos. Campos de concentración en la España franquista, 1936-1937*. Barcelona: Crítica, 2005.
- ROIG, Montserrat; *¿Tiempo de mujer?* Barcelona: Plaza Janés, 1980.
- ; *L'hora violeta*. Barcelona: Edicions 62, 1980.
- ROMEU ALFARO, Fernanda; *El silencio roto: mujeres contra el franquismo*. Oviedo: Summa, 1994.
- ROSALES NAVA, Rosa María; *Trabajo, salud y sexualidad. Las cargas de trabajo laborales y reproductivas en la salud de las mujeres*. Barcelona: Icaria, 2002.
- ROSSELLÓ, Josep Maria; *Lluís Arola Sanromà: 1925-1979*. Tarragona: Diputació de Tarragona, Museu d'Art Modern, 2002.
- ; *La Farinera de Joan Miró i Josep Royo*. Barcelona: Viena i Diputació de Tarragona, col·lecció Tamarit, 2008, vol. 23.
- ROURA, Assumpta; *Mujeres para después de una guerra*. Barcelona: Flor del Viento, 1998.
- (ed.); *Un inmenso prostíbulo: mujer y moralidad durante el franquismo*. Barcelona: Base, 2005.
- ROVIRA, Marta & VÁZQUEZ, Fèlix; *Polítiques de la memòria: la transició a Catalunya*. Barcelona: Pòrtic, 2004.
- ROVIRA, Salvador & ROQUER, Santiago; «Tarragona» dins DDAA; *Gran Geografia Comarcal de Catalunya: Tarragonès, Baix Camp, Alt Camp, Conca de Barberà, Priorat*. Barcelona: Enciclopedia Catalana, 1992, vol. 5, p. 33-63.
- ROWLEY, Hazle; *Sartre y Beauvoir*. Barcelona: Lumen, 2006.
- SABIN, José Manuel; *Prisión y muerte en la España de postguerra*. Madrid: Anaya & Mario Muchnik, 1996.
- SALVADOR ANDRÉS, Lluís de; *Tarragona sota les bombes. Crònica d'una societat en guerra* (a cura de M. Elena Virgili Bertran). Tarragona: Ajuntament i Valls: Cossetània, 2005.
- SAN ROMÁN, Sonsoles; *Las primeras maestras. Los orígenes del proceso de feminización docente en España*. Barcelona: Ariel, 1998.
- ; «Género y construcción de identidad profesional: el caso de la maestra en vías de profesionalización (de los años 50 a los 60 en el franquismo intermedio)» a *Education Policy Analysis Archives*, vol. 9 (2001).

- SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep; «La transició democràtica i la normalització de la vida municipal (1975-1979)» dins PIQUÉ PADRÓ, Jordi (coord.); *El Segle XX a Tarragona*. Tarragona: Nou Diari, 1995, p. 185-200.
- (coord.); *La província de Tarragona durant el franquisme (1939-1976). Política, societat i cultura*. Tarragona: Publicacions del Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver, 1996.
- SÁNCHEZ LÓPEZ, Rosario; *Mujer española, una sombra de destino en lo universal. Trayectoria histórica de Sección Femenina de Falange (1934-1977)*. Múrcia: Universidad de Murcia, 1990.
- ; «Sección Femenina, una institución en busca de investigador» a *Historia Social*, núm. 17 (1993), p. 141-154.
- SANS AMENÒS, Rosa & GALLOFRÉ MIRALLES, Xavier; «Els comunistes i el moviment feminista» dins DDAA; *La nostra utopia. PSUC. Cinquanta anys d'història de Catalunya*. Barcelona: Planeta, Sèrie Assaig, 1986, p. 110-127.
- SARTORIUS, Nicolás & SABIO, Alberto; *El final de la dictadura. La conquista de la democracia en España. Noviembre de 1975 - junio de 1977*. Madrid: Temas de Hoy, 2007.
- SAU, Victòria; *Un diccionario ideológico feminista*. Barcelona: Icaria, 1981.
- SAZ CAMPOS, Ismael; *Fascismo y franquismo*. València: Universitat de València, 2004.
- SECCIÓN FEMENINA; *Manual de cocina para las alumnas*. Delegación Nacional de Sección Femenina de FET y de la JONS. Madrid, 1964.
- SEIDMAN, Michael; *A ras del suelo. Història social de la República durante la guerra civil*. Madrid: Alianza, 2003.
- SELVA, Marta; «Presentació» dins *Cicle de conferències 2006*. Quaderns de l'Institut. Barcelona: Institut Català de les Dones - Generalitat de Catalunya, 2007, núm. 10.
- SERRA, Sebastià; «La España del desarrollo. L'expansió econòmica i els canvis en els costums» dins SOLÉ SABATÉ, Josep M. (dir.); *El Franquisme a Catalunya (1939-1977)*. Barcelona: Edicions 62, 2005, vol. III, p. 10-32.
- SINOVA, Justino; *La censura de la prensa durante el franquismo*. Madrid: Espasa Calpe, 1989.
- SOLÉ SABATÉ, Josep M. (dir.); *El franquisme a Catalunya 1939-1977*. Barcelona: Edicions 62, 5 vol., 2005.
- SOLÉ SABATÉ, Josep M. & VILLAROYA, Joan (dir.); *La transició a Catalunya. Mor la dictadura, neix una il·lusió (1975-1979)*. Barcelona: Edicions 62, 2008.

- SOTO, Álvaro; *Transición y cambio en España 1975-1996*. Madrid: Alianza, 2005.
- SUÁREZ FERNÁNDEZ, Luis; *Crónica de Sección Femenina y su tiempo*. Madrid: Asociación Nueva Andadura, 1993.
- SUÁREZ, Ángel & Equipo 36. *Libro blanco sobre las cárceles franquistas*. Madrid: Ruedo Ibérico, 1976.
- SUBIRATS, Marina; *Les Dones i la política: alcaldesses i regidors de Catalunya*. Barcelona: La Magrana, 1989.
- SUBIRATS, Marina & BRULLET, Cristina; *Rosa y azul. La transmisión de los géneros en la escuela mixta*. Madrid: Instituto de la Mujer, 1988.
- SUBIRATS PIÑANA, Josep; *Pilatos 1939-1941. Prisión de Tarragona*. Madrid: Pablo Iglesias, 1993.
- SUBIRATS PIÑANA, Josep & POY FRANCO, Pilar; *Les Oblates 1939-1941. Presó de dones de Tarragona*. Valls: Cossetània, 2006.
- TAIBO, Paco Ignacio; *Un cine para un imperio. Películas en la España de Franco*. Madrid: Oberon, 2002.
- TAMAMES, Ramón; *Estructura económica de España*. Madrid: Alianza, 2008, 25a ed.
- TATCHER ULRICH, Laurel; *Las mujeres que «se portan bien» no suelen hacer historia*. Barcelona: Nbla Actividades Editoriales, 2008.
- TAVERA, Susanna; «La memoria de las vencidas: política, género y exilio en la experiencia republicana» a *Ayer*, núm. 60 (2005), p. 197-224.
- TELO NÚÑEZ, María; *Concepción Arenal y Victoria Kent. Las prisiones. Vida y obra*. Madrid: Instituto de la Mujer, 1995.
- TERMES, Josep; *La immigració a Catalunya: política i cultura*. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, 1983.
- THOMAS, Joan M.; *La Falange de Franco: fascismo y fascistización en el régimen franquista, 1937-1945*. Barcelona: Plaza & Janés, 2001.
- THOMPSON, E. P.; *Agenda para una historia radical*. Barcelona: Crítica, 2000.
- THOMPSON, Paul; *The voice of the past: oral history*. Oxford: Oxford University Press, 1978.
- TORRES, Gemma; «L'articulació del feminisme català» dins SOLÉ SABATÉ, Josep M. & VILLAROYA, Joan (dir.); *La transició a Catalunya. Mor la dictadura, neix una il·lusió (1975-1979)*. Barcelona: Edicions 62, 2008, p. 120-121.
- TOURAINÉ, Alain; *El mundo de las mujeres*. Barcelona: Paidós, 2007.

- TUBERT, Silvia (ed.); *Del sexo al género. Los equívocos de un concepto*. Madrid: Cátedra, 2003, p. 161-251.
- TUSELL, Javier & SOTO, Álvaro; *Historia de la transición 1976-1986*. Madrid: Alianza, 1996.
- ÚBEDA QUERALT, Lluís; «Arxiu de fonts orals: el Departament de Fonts Orals de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona» a *Frontissa*. Publicació semestral de la Coordinadora de Centres d'Estudi de Parla Catalana, núm. 15 (juny de 2008), p. 11-13.
- VALCÁRCEL, Amélia; *La política de las mujeres*. Madrid: Cátedra, 2004.
- VALIENTE, Celia; *Políticas públicas de género en perspectiva comparada: la mujer trabajadora en Italia y España (1900-1996)*. Madrid: Universidad Autónoma, 1997.
- VALLEJO NÁJERA, A.; *La locura y la guerra. Psicopatología de la Guerra*. Valladolid: Santaren, 1939.
- VALLS, Roser (coord.); *Infermeres catalanes a la Guerra Civil*. Barcelona, Edicions Universitat de Barcelona, 2008.
- VANSINA, Jan; *Oral tradition as history*. Madison: University of Wisconsin, 1985.
- VÁZQUEZ MONTÁLBAN, Manuel; *Crònica sentimental de España*. Barcelona: Lumen, 1971.
- VEIGA, Francesc; *La Guerra Freda*. Barcelona: Universitat Oberta de Catalunya, 2005.
- VENTURA SOLÉ, Joan; *Presó de Pilats. Tarragona 1939-1941*. Tarragona: Diputació, 1993.
- VILANOVA, Mercedes; *Las mayorías invisibles. Explotación fabril, revolución y represión*. Barcelona: Icaria, 1996.
- VILAR, Pierre; *Pensar històricament*. València: Edicions 3 i 4, 1995.
- ; *Memoria, historia e historiadores*. València: Universitat de València, 2004.
- VILARNAU, Joaquim; «Maria-Mercè Marçal; tres voltes rebel» a *Grup Enderrock*, núm. 34 (maig-juny de 2007), p. 48-49.
- VINYES, Ricard; «Nada os pertenece... Las presas de Barcelona, 1939-1945» dins *Historia Social*, núm. 39 (2001), p. 49-66.
- ; *Irredentas. Las presas políticas y sus hijos en las cárceles franquistas*. Madrid: Temas de Hoy, 2002.
- ; «Sobre la destrucción y la memoria de las presas en las afueras de la prisión» a *Historia del Presente*, núm. 4 (2004), p. 13-30.
- ; *El daño y la memoria. Las prisiones de María Salvo*. Barcelona: Plaza & Janés, 2004.

- VINYOLI, Albert; *11 poetes a la Vaqueria*. Tarragona: Arola, 1999.
- VIÑAO, Antonio; *Escuela para todos. Educación y modernidad en la España del siglo XX*. Madrid: Marcial Pons, 2004.
- VIRGILI BETRAN, M. Elena; «Societat i vida quotidiana» dins PIQUÉ PADRÓ, Jordi; *El segle XX a Tarragona*. Tarragona: Nou Diari, 1995, p. 137-152.
- VIVER PI-SUNYER, Carlos; *La Constitución (1978)*. Barcelona: Vicens-Vives, 1986.
- VIVES, Toni; «El control del propi cos, el plaer sexual femení i la planificació reproductiva» dins SOLÉ SABATÉ, Josep M. & VILLARROYA, Joan (dir.); *La Transició a Catalunya. Mor la Dictadura, neix una il·lusió (1975-1979)*. Barcelona: Edicions 62, 2008, p. 112.
- WOOLF, Virginia; *Una cambra pròpia*. Barcelona: Grijalbo, 1985.
- ; *Dones i literatura: assaig de crítica literària* (selecció de Jordi Llovet, pròleg d'Isabel Clara Simó, traducció i notes de Jordi Ainaud). Barcelona: Columna, 1999.
- YSÁS SOLANES, Pere (ed.); *La transició a Catalunya i Espanya*. Barcelona: Fundació doctor Lluís Vila d'Abadal, 1997.
- ; «Treballar, obeir i callar» dins RIQUER, Borja de; *Història, política, societat i cultura dels Països Catalans*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1997, vol. X, p. 100-117.

Recursos electrònics

[<http://ahoargentina.com.ar/>]

[<http://www.oralhistory.cz>]

[<http://www.todoslosnombres.org/>]

[<http://www.totselsnoms.org/>]

Fonts arxivístiques

- Arxiu Històric de Tarragona (AHT)

FONS ASSOCIACIONS I FUNDACIONS:

- Bloc Feminista, 1977-1999
- Candidatura per a la Participació dels Veïns (CPV), 1979-1983
- Centre Penitenciari de Tarragona, 1939-1975
- Federació d'Associació de Veïns de Tarragona (FAVT), 1976-1989
- Junta Local de Llibertat Vigilada de Tarragona, 1939-1966
- Sección Femenina de la Falange Española, 1944-1977

FONS COMERCIALS I D'EMPRESSES:

- Fotografia Canadell, 1953-1994

COL·LECCIONS:

- Col·lecció del Departament de Geografia, Història i Filosofia de la UB a Tarragona: enregistraments sonors i transcripcions, 1983-1986.

- Arxiu Municipal Històric de Tarragona (AMHT)

FONS MUNICIPAL:

- Llibres d'Actes de l'Ajuntament (1979-1983)

- Hemeroteca de Caixa Tarragona

FONS DE CARTELLS POLÍTICS:

- Cartells electorals municipals de 1979

- Hemeroteca Municipal de Tarragona (HMT)

PREMSA I REVISTES:

- *Boletín de Acción Católica Por él.*
- *Butlletí d'Informació Municipal de l'Ajuntament de Tarragona*
- *Diari de Tarragona*
- *Diario Español*
- *La Vanguardia*
- *Medina*

Índex sistemàtic

TAULA DE CONTINGUTS	5
PRÒLEG	7
1. PARAULES NO DITES	13
Gènesi: el projecte.	15
Montserrat i Meritxell	23
Paraules no dites	27
2. MÉS ENLLÀ DEL SILENCI	35
Història oral: la memòria convertida en paraula	37
32 memòries històriques	45
3. EL SEGON SEXE.....	55
Família	57
D'economia de postguerra a societat de consum	61
Cicles de vida.	67
4. QUANTA, QUANTA GUERRA	77
Repressió franquista	79
Gènere i empresonament.	91
5. LA MÍSTICA DE LA FEMINITAT	97
Espais educatius	100
Espais de comunicació, oci i lleure.	112
6. FELIÇMENT, JO SÓC UNA DONA	121
La secció femenina	124
Acció Catòlica	130

7. LES ALTRES CATALANES	137
<i>Desarrollismo a Tarragona</i>	139
Els barris tarragonins	148
Moviment veïnal	150
8. UNA CAMBRA PRÒPIA	157
Mercat de treball	159
Feminització professional	163
Modistes a la fàbrica	167
Cigarreres de la fàbrica de tabac	174
9. L'HORA VIOLETA	179
Feminismes	181
Catolicisme social	184
Partits i sindicats	187
Catalanisme popular	193
10. EL MAIG DE LES DONES	203
I Jornades Catalanes de la Dona	205
Bloc Feminista	211
L'Associació Catalana de la Dona	217
Temps de transició	221
Primer ajuntament democràtic	225
DONASSES	229
BIBLIOGRAFIA	243
Recursos electrònics	274
Fonts arxivístiques	275

Nascut amb la voluntat de recollir testimonis orals de dones que van viure entre 1939 i 1982 el llibre parteix de les entrevistes realitzades a trenta-dues dones de diferents generacions, orígens socials i procedències —moltes de les quals tarragonines, d'altres nouvingudes—. El text visibilitza l'experiència viscuda sota la dictadura franquista i la transició democràtica i ens aproxima a les condicions de vida i les relacions de gènere i de poder, en un procés que acaba afirmant la legitimació de les pràctiques i la cultura històrica de les dones a Tarragona. En una aposta suggeridora, les historiadores han organitzat els resultats de la investigació en capítols que duen per títol noms que s'inspiren en obres literàries o filosòfiques de referència.

El patchwork històric d'aquest llibre aporta des del rigor historiogràfic un relat entenedor i explicatiu que dona veu a la vital realitat dels itineraris femenins a Tarragona i el seu pas de súbdites a ciutadanes. L'obra representa una aportació decisiva sobre la història de les dones a Tarragona però, a més, cal remarcar que les autores han aconseguit donar a l'estudi una imbricació transversal. Així, el llibre contitueix, al mateix temps, un valuós estudi sobre la història de la ciutat de Tarragona a partir d'una mirada en femení i en clau de gènere.

Cercle d'Estudis Històrics i Socials
Guillem Oliver del Camp de Tarragona